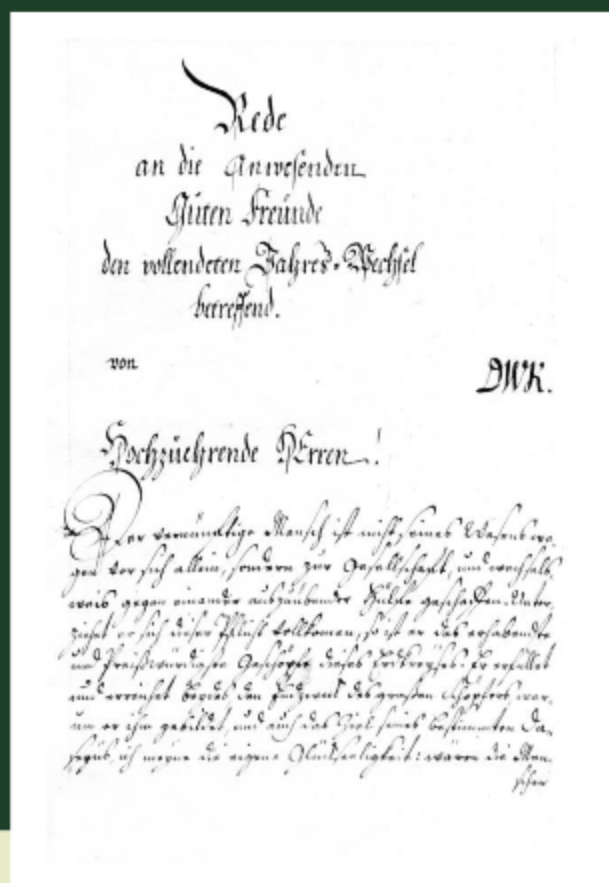

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
TANULMÁNYOK
A 17–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
MŰVELŐDÉSRŐL

Pázmány Irodalmi Műhely
Lelkiségtörténeti tanulmányok

Szelestei N. László
Tanulmányok
a 17–18. századi magyarországi művelődésről

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népdalok és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör*
című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népdalok és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi
magyarországi művelődésről

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

TANULMÁNYOK
A 17–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
MŰVELŐDÉSRŐL

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Budapest, 2018

Lektorálta

Szádoczki Vera

Készült

az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A borítón elől:

Kastenholtz Honorius Vilmos előadásának kezdete a pozsonyi
Gelehrte Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften
első évfordulóján

Budapest, Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. III. e. 26, p.179.

Hátul:

Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-508-891-1

ISSN 2060-7385

© Szelestei N. László

© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: P. Vásárhelyi Judit

Tördelte a szerző

A sorozat címlapterve: Szentes Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.

Ügyvezető igazgató: Dránovits István

www.sednyomda.hu

T a r t a l o m

Eszmék

A pietizmus sajátosságai a Magyar Királyságban	9
Katolikus megújulás Magyarországon a 18. században	29

Tudós világ

A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon	39
A magyarországi nyomdászattörténet-írás kezdetei	57
Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia korában	87
A pozsonyi Gelehrte Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften	99
A 18. századi magyarországi <i>respublica litteraria</i> a tudóslevelezések tükrében	121
Róka János történetírói tevékenységéről	131
Eszterházy Károly egri püspöki beiktatása	145

Irodalmi műfajok

Hitviták a rózsahegyí evangélikus gimnáziumban az 1640-es években – Ján Kučera nyomtatott és kéziratos művei	153
17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról	163
Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből	179
Gyalogi János epigramma-füzére	187
Argenis-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)	201
Eklogák a XVIII. századi magyarországi irodalomban az 1770-es évekig ..	211
Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól	217
A <i>Jesu dulcis memoria</i> kora újkori magyar nyelvű variánsairól	227
A tanulmányok korábbi megjelenési helyei	237
Névmutató	239

Eszmék

A pietizmus sajátosságai a Magyar Királyságban

A szakirodalom a pietizmus és a 18. századi katolikus megújulás jelenségeit többnyire egy olyan koordinátán értelmezi, amelyen a történetek a felvilágosodáshoz viszonyítottan helyezkednek el. Ebben a (többnyire fejlődéselvű és állandósult) konstrukcióban mérvadónak a filozófusok jellegzetes nézetei számítanak. Olyan jelenségekről, mint a magyarnyelvűség, népfelvilágosítás, szintén ezen koordináta-rendszer általános ismérvei alapján mondunk véleményt, akkor is, ha a magyarított események kimutathatóan más gyökerekből táplálkoznak, legfeljebb annyit jegyzünk meg, hogy a felvilágosodás összetevőit erősítő más áramlatról van szó. A változások eredményeinek azonossága, vagy hasonlósága nem zárja ki a változásokhoz vezető út indítékainak különbözőségét. Fontos, hogy a jelenségek korabeli indoklását és a változások menetét alaposan tanulmányozzuk, s ne essünk abba a hibába, hogy elmélet igazolásához, vagy divatossá vált kutatási témához keressük az adatokat. Furcsa helyzet teremtődött például azáltal, hogy a pietizmus (és a 18. századi katolikus megújulás) kész konstrukcióban, előfelvilágodásként (Frühaufklärung) kap magyarízatot. Vajon indokolt ez akkor is, ha a vallási irányzatok által megvalósított jelenségeket (eseményeket, produktumokat) más eszmei elmozdulásokkal is magyarázhatunk?

A pietizmus kutatása nyomán felmerült kérdéseim: Mely elemei és miért kerültek fel a felvilágosodás alapján felrajzolt koordinátára? Miből táplálkozott? Milyen a pietistáknak a politikai rendszerhez és saját előjáróikhoz való viszonyulása? Hogyan oldják meg a felekezeten belüli ellentéteket? Miben haladják meg a kegyességet, vagy a korszak racionalizmusát? A pietizmust nem egy másik eszme-rendszerrel egyezésben vagy különbözőségben vizsgálom, hanem annak mozgó rugóit és társadalmi hatását keresem. Vajon segítette az emberi együttélést, vagy akadályozta azt? Tehát nem azt tartom értékelésem elsődleges kritériumának, hogy mi a viszonya a pietizmusnak a felvilágosodásként leírt eszmerendszerhez.

Szaunder József 1969-ben egy programadó tanulmányban¹ a felvilágosodás kutatásának feladatai közé helyezte a pietizmus és a jozefinizmus lényeges tartalmát

¹ SZAUDER József, *A 18. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1969, 146.

jelentő reformkatolicizmus vizsgálatát. Azóta mindkét témakörrel sokan foglalkoztak. (A reformkatolicizmusról csak annyit jegyzek meg, hogy azt és a jozefinizmust inkább egymásnak feszülő, mint egymással átfedésben lévő mozgalomnak látom.)

Az August Hermann Francke nevével fémjelzett hallei pietizmus magyarországi jelenlétének jellemzéséhez hazai pietistáink pietizmus-fogalmát és egymáshoz való viszonyát vizsgálom meg. (A pietizmus más irányzatai Magyarországon csak ritkán adathozhatóak.) Az utóbbi néhány évtized jelentős hazai pietizmuskutatásából kiemelkedik Csepregi Zoltán tevékenysége, aki fontos tanulmányai mellett két forráskiadványában a témakörre vonatkozó több mint félezer levelet tett közzé.² A vallási reformtörekvés Magyar Királyságra gyakorolt hatása nemzetközi konferenciákon is szerepel témaként.³ Nem vizsgálom az erdélyi helyzetet, pusztán megjegyzem, hogy az erdélyi hatás a Magyar Királyságban játszottnál csekélyebb.⁴

A hallei pietizmus vallási megújulási mozgalom,⁵ a lutheri elvekhez, a *Bibliához* és az 1577-ben megfogalmazott *Formula concordiae*hez való ragaszkodás jegyében. Néhány jellemzője: A hit nem állandó és megvédendő tulajdona az egyénnek, nem a megigazulás bizonyosságából, hanem a bűnbánat folyamatában jön létre. Az egyén tevékeny kereszténységének tápláló helyei a „collegium pietatis”-ok. A

² CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus, 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36); UŐ, *Pietismus in Ungarn, 1700–1758*, Beiträge zur Ostdeutschen Kirchengeschichte, Münster, 2004, 25–38; UŐ, *Der Pietismus in Ungarn und das Luthertum in der Tolnau: Evangelische Kolonistenprediger in Transdanubien (1718–1775) = Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn*, hg. Gerhard SEEWANN, Karl-Peter KRAUSS, Norbert SPANNENBERGER, München, 2010, 173–184; UŐ, *Brüderlichverfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau = Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten in Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, hg. Rainer BENDEL, Norbert SPANGENBERGER, Berlin, LIT Verlag, 2011, 99–113; UŐ, *Pietas Danubiana – Pietismus in Danautal, 1693–1755: 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Budapest, Magyar Evangélikus Digitális Tár, 2013: http://medit.lutheran.hu/sites/medit2.lutheran.hu/files/medit/csepregi_zoltan_pietas_danubiana_1693-1755.pdf (2018.05.15.)

³ Például: *Pietas Hallensis universalis: Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert, Ausstellungskatalog*, hg. Paul RAABE, Halle, 1996; *Interdisziplinäre Pietismusforschung: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, hg. von Udo STRÄTER, Halle, Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2005 (Hallesche Forschungen, 17).

⁴ Vö. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001.

⁵ A pietizmus fogalmáról, historiográfiájáról: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 9–14.

pietizmus nemcsak az egyén kegyes életének megújítása, hanem a megújulást szolgáló egyház reformja is. A megtérés és újjászületés az egyén és a közösségek aktív hitéletét eredményezi. Ha ehhez megfelelő intézményrendszer kapcsolódik, a világ reális javulásával lehet számolni. A pietistáknál háttérbe szorul a skolasztikus teológia, a felekezeti polémia, a tudomány nem telepedik rá a kegyességre. S mindez az evangélikus egyház hivatalos keretein belül maradván.⁶ A megújulási mozgalomban résztvevők véleménye a pietizmusról: konkrét egyházjobbító törekvés (Veit Ludwig von Seckendorf), egyházi kegyességi folyamatokba illeszkedő program (Johann Melchior Stenger), a lutheri reformáció folytatásaként keletkezett történeti mozgalom (Philipp Jakob Spener).⁷

Az 1970-es években példaként állt a Philipp Jacob Spener és August Hermann Francke nevével fémjelzett mozgalom azon magyarországi keresztény bázisközösségek előtt, amelyek hangsúlyozták, hogy a keresztény tanítást úgy kell megvalósítani a politikai hatalom szorítása, az egyházi felettesek elhatárolódása, szankciói közepette, hogy abból az egyház megújulása és ne a szervezeti keretek szétszakítása következzen.

Név szerint ismerjük, hány magyarországi hallgató látogatta a hallei egyetemet Francke életében. Ugyancsak ismertek az összehasonlításhoz szükséges jénai és wittenbergi diáknévsorok. A hallei egyetem 1694-es alapításától egészen a 18. század közepéig e két egyetemmel hasonló népszerűséget élvezett.⁸

Év	Beiratkozás		
	Halle	Wittenberg	Jena
1694–1714	144	290	136
1715–1740	254	266	306
1741–1766	162	151	297
1767–1789	65	114	245

⁶ Johannes WALLMANN, *Frömmigkeit und Gebet = Geschichte des Pietismus*, hg. Hartmut LEHMANN, *Band 4: Glaubenswelt und Lebenswelten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 81. Összefoglalás a pietizmusról: Johannes WALLMANN, *Der Pietismus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. (Magyar fordításban: *A pietizmus*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2000.)

⁷ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 9–10.

⁸ TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11), 24.

A beiratkozottak anyanyelvét a matrikulák adatai és egyéb ismereteink alapján csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. Több mint egyharmaduk erdélyiként jelölte meg magát (Transylvanus, Siebenbürgisch), 50 % neve után áll a Hungarus, Ungarus kifejezés. A kifejezések egy adott terület lakóira vonatkoznak, nem népcsoportra. Jelentésük: erdélyi, magyarországi; a Szent Korona alattvalója.⁹ A magyarországi és erdélyi városok vallási közösségeit a felföldi Szepességen és az erdélyi Szászföldön kívül is nagyobb részben evangélikus vallású németek alkották, a gyülekezeteikben működő tanárok és lelkészek tevékenységének tanulmányozása még elvégzendő feladat. Tényszerűen nem ismerjük a magyarországi német gyülekezetek könyvekkel való ellátását, s nemcsak a külföldről behozott hitéleti könyvek milyenségét és mennyiségét, hanem a Magyarországon megjelent német evangélikus hitéleti könyvekről sem készült még felmérés.

A török uralom alól felszabadult ország a 17. század végén ismét egységessé vált. (Erdély önállóan kapcsolódott a Habsburg birodalomhoz.) Az elnéptelenedett területekre vegyes etnikumú lakosság került. Egy nagyobb, vegyes népességű városban a német mellett magyar vagy/és szlovák nyelvű gyülekezet gyakran tartott külön lelkészt, de az csak ritkán volt döntési helyzetben lévő első pap (pastor primarius). A Halléból, Jénából, Wittenbergből hazatértek teljes névsorának birtokában jó volna egy átfogó vizsgálat arról, hogy itthon hogyan, milyen szellemenben tevékenykedtek: alkalmazkodtak a körülményekhez, vagy milyen irányban tértek el attól.

A Magyarországon használatos előnevek nyelvi alakja sem jelent biztos fogódzót az anyanyelv megállapításához a 18. század elején. Magyarországon a latin, az értelmiség által beszélt közös nyelvként és hivatalos nyelvként, közvetítő nyelvnak számított. Franckéhoz Besztercebányáról írt levelében Elías Breitor azt kérte, hogy Spener és Francke műveit fordítsák latinra, hogy azokat Magyarországon a nem németek körében is terjeszteni lehessen.¹⁰ A szülők a latin mellett igyekeztek fiaikat megtaníttatni magyar, német és szlovák nyelvre, a fiatalok gyakran a Magyar Királyságban, anyanyelvüktől eltérő nyelvi környezetben ún. „cseregyerek-ként” tanultak németül, magyarul vagy szlovákul. Később igény és szükség szerint

⁹ Ha a magyar származás, magyar anyanyelvűség hangsúlyozott, akkor a Hungaricus kifejezés használatos.

¹⁰ CSEPREGI, *Pietas Danubiana*, (2. j.), nr. 6, (p. 60.)

használták e nyelveket, kisebb, vegyes nyelvű gyülekezetben gyakran nemcsak egyet. Nem ritka az sem, hogy nevüket is a használt nyelvre fordították. Például a később tárgyalandó, a magyar nyelvet nagy hévvel előnyben részesítő Bárány György apja Trencsénből származott, a győri iskolából hívták lelkésznek a Vas megyei Beled nevű faluba. Magyar környezetben nevét magyar változatban használta, fia már Bárány névvel iratkozott be a hallei egyetemre. (Korábbi név: Baraňek.) A wittenbergi egyetemet látogató Regis Márton neve előfordul Regis és Király formában is. Krmann Dániel a Dunától északra szlovák környezetben élt, öccse, Kerman János a Dél-Dunántúlon magyarok közt. Nevéből a magyar nyelv szabályainak megfelelően tűnt el a mássalhangzó-torlódás.

A már közzétett/ismertetett forráscsoportok (pl. a Franckesche Stiftung iratai, August Hermann Francke, Bél Mátyás, Krmann Dániel levelezése) tanulságai szerint a hajdan szervesen egymás mellett élt, különféle anyanyelvű gyülekezetek és lelkészeik együttes kutatására volna szükség. A gyülekezetek nem mai fogalmak szerinti nemzetekként szerveződtek, annak ellenére, hogy – ha lehetőségük volt erre –, anyanyelvenként is elkülönültek. És nemcsak a városokban. A 20. századi kutatások az anyaországban és az utódállamokban is többnyire csak a saját nemzeti nyelvű (és esetleg latin vagy német) forrásokból dolgoztak.¹¹ A kutatás helyes útirányba fordulása látható például Csepregi Zoltánnál, aki a magyar és német anyanyelvű pietisták dunántúli jelenlétére egyaránt figyel,¹² másutt a Kárpát-medencei felekezetek és a nyelvhez tartozás identitásképző szerepét¹³ vizsgálja. Megfontolandó, amit a körmöcbányai születésű Jeremias Schwartzwalder 1721-ben a dél-dunántúli Varsádról Franckéhoz írt: „in diesen dreien sprachen, ungrisch, böhmisch und deutsch, muß ich auch mein ampt verrichten”.¹⁴ Ma is fontos volna, hogy a kutató e három nyelv ismeretével rendelkezék és e három magyarországi népcsoport közös történetét együtt vizsgálja.

A 18. század első felében a magyarországi protestánsok nehéz helyzetben éltek. Az 1681. évi 26. törvénycikk értelmében az akkori ország (Bécshez közelebb

¹¹ Vö. Daniel VESELY, *Mattias Bel und der Einfluß des hallischen Pietismus auf Kirche und Schulwesen der Slowakei = Halle und Osteuropa: Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*, hg. von Johannes WALLMANN, Udo STRÄTER, Halle/Tübingen, Franckesche Stiftung/Niemayer Verlag, 1998 (Hallesche Forschungen, 1), 243–261.

¹² CSEPREGI, *Pietismus in Ungarn, 1708–1758*, (2. j.).

¹³ CSEPREGI Zoltán, *Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság, 2011/4, 9–19.

¹⁴ A levél kiadása: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 37.

eső) vármegyéiben csak két-két, ún. artikuláris helyen (és szabad királyi városokban, végvárokban) gyakorolhatták nyilvánosan vallásukat. Az artikuláris helyek rendszerint kicsi falvak (pl. Nemeskér, Nemescsó), s fél megyényi területről kényszerültek idejárni a hívek. Az is gyakori, hogy a közeli város (általában német) evangélikus gyülekezete kényszerült ilyen közeli kicsi településre járni, például a kőszegiek a kb. 200 lakosú Nemescsóra. Az 1691. évi *Explanatio Leopoldina* megtiltotta az evangélikus (és református) lelkészeknek, hogy a nem artikuláris helyeken bárminémű vallási szertartást végezzenek. Híveik felkereshetik őket az artikuláris helyeken, ám a lakóhelyükön illetékes katolikus papnak stóladíjat kellett fizetniük. Iskolát csak az artikuláris helyeken működtethettek. 1731-ben a *Carolina resolutio* szentesítette ezt az állapotot, de a sok tiltás közt engedélyezi, hogy családi körben, magángyakorlatként vallásos szövegek másutt is olvashatók. Mindezt azért érdemes felidézni, mert az elnyomatásban nem volt más lehetőség, mint (a korban is gyakran használt képpel szólva) a megmaradt veteményeskertek minél hatékonyabb gondozása.¹⁵

Újabbban kiemelten foglalkoztak kutatók a Bécsben élő evangélikusok (ausztriai evangélikusok, protestáns országok követségei, azok lelkészei), valamint a közeli pozsonyi és soproni gyülekezetek között kialakult kapcsolatokkal, magyarországi pietista szerzők kiadásainak támogatásával.¹⁶

Bél Mátyás

A pietizmus kifejezésnek Magyarországon kezdettől fogva jól körülhatárolhatóan kettős tartalma volt. A tényleges pietisták vállalták a szó Spener-i pozitív jelentését és a Francke-tanítványságot. Bél Mátyás 1704-ben így írt Halléből beszercebányai patrónusának: „nagyobb szerencsének tartom, hogy Francke urat hallgathatom, mintha az egész ország-világ kincsei enyimek volnának”.¹⁷ A Francke-tanítványok az evangélikus lelkészi körökben szitokszóként használt pietistaságtól elhatárolódtak. 1720 körül már a pietista (= hallei) és ortodox (=

¹⁵ Bizonyára nem véletlen, hogy Bárány János 1756-ban a gyülekezetek látogatásáról írt *Instructióját* ezzel kezdí: „Prima cura sit scholarum... quae quasi plantarium sunt ecclesiae...” Az egyházlátogatási utasítás közlése: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 264–267, nr. 100.

¹⁶ Gustav REINGRABNER, *Protestanten in Österreich: Geschichte und Dokumentation*, Wien, Köln, Graz, Bühlau, 1981, 160–161. Lásd még Csepregi Zoltán és Keserű Bálint idézett tanulmányait.

¹⁷ *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3), nr. 4.

wittenbergi) ellentéppár általánosan használt volt, a pietista szó magában foglalta az újító, a régít elvető jelentéstartalmat. Bél Mátyás szerint „a Magyarországon nem is létező pietizmus legyőzése érdekében” egyes papok mindenre képesek.¹⁸ Arra utalt e mondattal, hogy a sok támadás ellenére a pietistáknak nevezett személyek kivétel nélkül megmaradtak az evangélikus egyház keretein belül, ragaszkodtak a lutheri hagyományokhoz. Egybevág ezzel a Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732) Franckének 1713-ban írt levelében olvasható vélemény: Amikor megkérdezték, hogy Spenerrel, vagy Petersennel tart, azt válaszolta, hogy a Szentírás és az ágostai hitvallás a mértékadó. „Man halte es zwar in glaubens-articulen einig und allein mit der Schrift und Augustana Confessione”.¹⁹

Korábban a magyarországi szakirodalomban az anyanyelvi tevékenység és vallásos buzgóság elég volt ahhoz, hogy valaki a pietisták közé kerüljön. Hegyfalusi György (†1730) evangélikus lelkész buzgósága vetekedett a kortárs pietista lelkészekével. Halála után szép ima- és énekeskönyvét kiadták lelkésztársai. Életét gyakori és botránysos nőügyek kísérték. Nem ragadt rá sem pozitív, sem negatív jelentéssel a pietista szó.²⁰ M. Sartorius Jánost (†1738) sem nevezték pietistának, pedig könnyű volt a Felföldön az 1720-as, 1730-as években megkapnia e jelzőt annak, aki a vallási élet területén próbált változtatni, újítani. Ő magyar nyelvű köteteket adott ki Wittenbergben, magyarországi ortodox evangélikusok támogatásával. A tehetséges lelkészt a békétlen ember, fanatikus és efféle jelzőkkel illették. (Kizárható, hogy felfogása, életvitele a pietisták élet- és egyházalakító programjából táplálkozott, levelezéséből és életútjából egyértelmű, hogy M. Sartorius fanatizmusa és a hallei pietizmus egymástól távolt álltak.)²¹

Az imént már idézett Christoph Nicolaus Voigt, Francke fiainak egykori tanítója, Halléból indulva Teschenben lett lelkész, majd 1712–1713-ban az erdélyi Nagyszeben tanár. Pietista tevékenysége miatt onnan is távoznia kellett, ekkor 1716-ig Bécsben tartózkodott, kapcsolatban állt Franckével, kedvező állásajánlatra várt, aztán Selmecbányán lett lelkész. Bécsben és Bécsből startolva ebben a kor-

¹⁸ Uo., nr. 285. (1726. jan. 4.)

¹⁹ Zoltán CSEPREGI, *Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg = Interdisziplinäre Pietismusforschungen*, (3. j.), 690. Ugyanezt idézi: Zsuzsa FONT, *Radikale Orientierung unter den siebenbürgischen Sachsen*, = Uo., 714.

²⁰ SZELESTEI N. László, *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében* = Sz. N. L., *Esszék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 17.

²¹ SZELESTEI N. László, *M. Sartorius János, a fanatikus lelkész* = Uo., 40–45.

ban kedvező lehetőségek nyíltak fiatal értelmiségieknek, és nemcsak az egyházi pályán. A bécsi tartózkodás jó lehetőséget nyújtott kapcsolatok szerzésére, a külföldi követségek segítségével a Birodalmon belüli és azon túli tájékozódásra és tájékoztatásra. Sokan vállaltak előkelőségek mellett titkárságot, könyvtárosi, levéltárosi vagy főrangú ifjú mellett moderátori állást. A németországi értelmiségi túltermelés sok irányból hozott ide hasonló céllal fiatalokat. Például 1719-ben Gottfried Wilhelm Leibniz ajánlására jött Bécsbe (és hat éven át várakozott ott) Gerhard Cornelius Driesch, aki, bár katolikus vallású volt, levelezett Franckéval. 1725-ben Pozsonyban, az érsek tényleges tartózkodási helyén, Esterházy Imre esztergomi érsek magántitkára lett és Bél Mátyással baráti viszonyba került. Ő kérte meg Bél 1726-ban, a bécsi jezsuitaellenes oktatási javaslatok idején, hogy a politikai állapotokat szem előtt tartva vázoljon fel egy általa helyesnek tartott oktatási rendszert. Bél véleményét (de studiorum in his provinciis restauratione, vel nova potius eorundem institutione) továbbította az udvari tanácsosoknak, akik ezt tetszéssel fogadták. Driesch Johann Georg Mannagetta udvari tanácsos figyelmét külön felhívta a Bélnél látott hallei kiadványokra, az *Inauguratio Academiae Fridericanaera* és a *Paedagogium Regiumra*.

A Pozsonyt „kis Hallé”-vá²² alakító Bél Mátyás alapvető hitelvekben lelkész-társaival egyetértésben dolgozott. Közben jelentős országleíró és történetírói tevékenységet folytatott. Több társa nehezményezte, hogy nem fordítja minden idejét lelkészi teendőinek végzésére. De miközben ezt saját hittársai, például a bécsi dán követség lelkésze, a szintén Francke-tanítvány Christian Nicolaus Möllenhoff, így vélelmezték, ő cseh és magyar bibliakiadást készített és hitéleti könyveket jelentetett meg magyarul, csehül, németül és latinul.²³ E párhuzamos munkásság pietista irányultságát jól érzékeltethetjük Bél közzétett kiadványaival. Tanárkodása idején (1708–1719) több tankönyvet adott ki latinul és anyanyelven, besztercebányai és pozsonyi tanítványait pontosan számba vette már a szakirodalom.²⁴ Latin és anyanyelvi Biblia-kiadásokat irányított,²⁵ imakönyvet állított

²² Johannes JEVERUS, *Verzeichnis allerhand Pietistischer Intriguen und Unordnungen in Litthauen, vielen Städten Deutschlands, Hungarn und America*, o. O., 1729, 126.

²³ CSEPREGLI, *Pietismus in Ungarn*, (2. j.), 27.

²⁴ TÓTH Gergely, *Bél Mátyás pozsonyi tanítványai*, Lybus: Magyarságtudományi forrásközlemények, szerk. KERÉKES Dóra, Budapest, 2007, 179–208; Uő, *Bél Mátyás besztercebányai diákjai*, uo., 2009, 135–170.

össze,²⁶ áhítati könyvek fordításait készítette el.²⁷ Magyar nyelvű fordításokkal ellátták dunántúli híveiket az ottani pietista lelkészek:²⁸ Torkos András, Bárány György, Sartoris János és Vázsonyi Márton,²⁹ pozsonyi német hívei pedig számíthattak a német nyelvterületeken megjelent könyvekre. Bél Mátyás országleíró és történeti műveiert a „magnum decus Hungariae” elnevezést kapta meg.³⁰

Elgondolkodtató, hogy a korszak evangélikus értelmisége (pietisták és ortodoxok egyaránt) nemcsak hitéleti, hanem a mindennapi világi élethez szükséges, a szakirodalomban népfelvilágosító, elsősorban orvosi, nevelési és gazdasági anyanyelvű könyveket is kiadott.³¹ Úgy látom, hogy e tevékenységnek a mozdítórugóit a vallási megújulás következményeként kell értékelni, a foglalkozással járó feladatokhoz való hozzáállásból fakadónak kell tekinteni és nem általános humanista

²⁵ *Biblia Sacra, To gest: Biblj Swatá aneb wssecka Swatá Pjsma Starého y Nowého Zákona...*, W Hale, 1722; *Novum Jesu Christi Testamentum* Sebastiano CASTELLIONE interprete... accessit Mathiae BELII - *Paraenesis ad studiosam juventutem*, Lipsiae, 1724. – Az 1727. évi magyar nyelvű Újszövetség-kiadást (*A mi Urunk Jesus Christusnak Ui Testamentoma*, magyar nyelvre fordítottatott CAROLI Gaspár által. [Lipce, 1727.] Bél Mátyás revidálta: Vö. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról* = Sz. N. L., *Eszméék és arcképek*, (20. j.), 24–29.

²⁶ *Praeae Christianae*, Lipsiae, 1728. – *Die Gott suchende Seele*, Leipzig, 1729.

²⁷ ARND, Johann, *Paradies-Gärtlein voller Christlicher Tugenden...* Cseh és magyar fordításban: *Zábradka Ragská, plná Křesťanských Ctiností*, genž skrze wraucné, nábožné a potěssitedlné Modlitby do dussi wssťjpené býti magj; K Obnowenj prawé Wjry a k wzdelánj nowého duchownýho Žiwota S Pomocy Milosti Božj [Matthiae BELII], z Německého Gazyka w Česky wvedená..., 1720. – *Keresztyéni jószágos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske...* HUSZTI István 1698. esztendőbeli fordítása után ... ki bostáttatott BÉL Mátyás által, Nürnberg, 1724; ARND, Johann, *Vom wahren Christentum...* Cseh és magyar fordításban: *Paterj knihy o Pravém Křesťanstwj...* predmluva: Milownjik Bedliwý [Matthias Belius], 1715. – *Az igaz keresztyenségről írott négy könyvei*, ford. BÁRÁNY György, kiad. VÁZSONYI Márton, Jena [recte: Sopron, Rennauer], 1741. Vö. NAGY Márta, „*Pietas Hungarica*”: *Die ungarischen Übersetzungen des Wahren Christentums und des Paradiesgärtlein von Johann Arndt* = *Halle und Osteuropa*, (11. j.), 275–282.

²⁸ Vö. SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás és a magyar nyelvű pietista irodalom művelői* = Sz. N. L., *Eszméék és arcképek*, (20. j.), 18–24. Az ún. győri pietista körről összefoglalást ad Csepregi Zoltán a 2. jegyzetben említett *Magyar pietizmus* című kötetében és a *Pietismus in Ungarn* című tanulmányában.

²⁹ Bárány György és Vázsonyi Márton 1711-ben Halléban Francke három művét is megjelentette magyar nyelven. (Bárány György fordítása: Auguszt Herrmann FRANCKENAK [...] *Oktatása a gyermeknevelésről*; Vázsonyi Mártoné: *Augustus Hermannus Franckenak Rövid és együgyű fundamentumos útmutatása*, I–III, – *Szent Írás szerint való életnek regulái...*)

³⁰ BELIUS, Matthias, *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, Norimbergae, 1723. – *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, I–V, Viennae, 1735–1747. – *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella*, I/1–10, II/1–2, Posonii, 1735–1743; *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, I–III, cum praefationibus Matthiae BELII, cura et studio Ioannis Georgii SCHWANDTNER, Vindobonae, 1746–1748.

³¹ Illusztrálásként Perliczi János Dániel tevékenységét említem. Vö. SZELESTEI N. László, *Perliczi János Dániel (1705–1778)* = Sz. N. L., *Eszméék és arcképek*, (20. j.), 45–64.

filantrópiaként, vagy a felvilágosodás „közboldogság” eszméjének szolgálataként. Azonos jellegű tevékenységet ösztönöz majd, más eszmétől indítatva a század közepe után a bécsi udvar.

Ha a szakirodalom alapján kell megneveznem a magyarországi pietista lelkészek legádázabb ellenségét, akkor Krmann Dániel püspököt (1663–1740, 1706-tól a Biccsei egyházkerület püspöke) kell mondanom. Bél Mátyás (1684–1749) és Krmann Dániel életútja jól feldolgozottnak tekinthető. Most megpróbálom röviden felvázolni egymáshoz való viszonyukat. A két evangélikus lelkész levelezéséből³² úgy tűnik, hogy az 1710-es évektől Krmann 1740-ben bekövetkezett haláláig, bár néha viták közepette, baráti viszony volt köztük. Krmann fontos szerepet játszott az 1707. évi rózsahegyzi zsinaton, amely az Úr szőleijében pusztító rókák-nak nevezte a pietistákat.

Bél Mátyás Pozsonyba kerülése (1714) után a Halléban tapasztaltak szerint szervezte az evangélikus gimnáziumot, majd lelkészként a gyülekezeti életet. A cseh nyelvű *Biblia* kiadásában Krmann és Bél munkatársak voltak, Bél országleíró munkáját segítette Krmann. 1722-ben Bél egyenesen azt tanácsolta, hogy Krmann küldje unokáját Halléba Franckéhoz, akinél támogatást szerez.³³ Bél Mátyás pietista iskolaszervező és könyvkiadói tevékenységét, Pozsony nyíltan pietista jellegét a szakirodalom már kellően feltárta.³⁴ Az adatok alapján érthető, hogy a Pozsonyban jól beágyazódott lelkész és sikeres tudós, Bél Mátyás vált a pietistákat érintő támadások első számú célpontjává.

Krmann Dániel püspököt az 1720-as években lelkésztársai (pl. Antoni Sámuel csetneki lelkész, püspök 1709–1738; Ertel János Gottfried 1724-től besztercebányai, 1738–1757 soproni lelkész; Hruskovics Sámuel 1720-tól egyházasmáróti, 1732-től besztercebányai lelkész, 1744–1748 között püspök; Weinert András 1722-től Lőcsén tanár, 1729–1761? között Eperjesen lelkész) próbálták Bél ellen hangolni. Pietizmusa a legfőbb vád, ám a levelek összképéből kitapintható e pie-

³² *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), 26 levél.

³³ „Quod autem ad nepotem Tuum adtinet, non Te consilii poenitebit, si eum Halas, in Regnum illud Orphanodochium miseris, ubi et vitae, et studiorum eam poterit habere rationem, quae eum virum olim queat efficere Deo acceptum, Ecclesiae utilem. Opus vero fuerit, ut Excellentissimum Franckium de fatis pueri doceas, eumque roges, ut eum patrocinio suo dignari velit. Faciet is Tui caussa plurimum: ego vero Tuas ad eum comitari non negligam.” *Uo.*, nr. 167.

³⁴ TIBENSKÝ, Ján, *Veľká ozdoba Uhorska: Dielo, život a doba Mateja Bela*, Bratislava, Tatran, 1984; Lásd még Csepregi Zoltán, Daniel Vesely és Szelestei N. László idézett műveit.

tista ellenes hangulat kialakulásának egy nagyon reális, nem hitelvekhez kötődő alapja. Azt hánytorgatják folyton, hogy Bél lebeszélt tanítványait és a hozzá fordulókat a wittenbergi egyetemen tanulásról. Közben azt tapasztalják, hogy a patronusok, sőt az egyházi felügyelők is, egyre gyakrabban támogatják a Halléban végzeteket. Jól érzékelték, hogy ez a (többnyire langyos) gyülekezeti élet megzavarásához fog vezetni. Antoni szerint Bél a szektásodás irányába halad. Sintzendorff gróf figyelmeztette is Bélt, ne térjen el az ágostai vallástól, mert azt hallotta, hogy valamiféle új szektát honosít meg Magyarországon (te velle aliquam novam sectam in Hungaria introducere).³⁵ Bél a támadásokra többnyire nem válaszolt, nem vitatkozott, tette a dolgát. Azt azonban többször megismételte, hogy Pozsonyban nem Halle, hanem a *Biblia* és a lutheri tanok fontosak. Vádlói ellenőrizhetik a pozsonyi iskolában történeteket. Ő maga az ország fővárosában, mindenki szeme láttára él és tevékenykedik.³⁶ Egy-egy oldalvágást néha Krmann püspök is kapott Béltől: Ő nem a miavai kofáknak prédikál,³⁷ hanem az ország fővárosában előkelő hallgatóságnak. (Krmann püspök fennhatósága nem terjedt ki a pozsonyi gyülekezetre.) Antoni Sámuel püspök szerint Bél a maga oldalára állította az evangélikus vallás támogatóit és azok segítségével (favore et admiratione politicorum) dolgozhat.³⁸

Maradva még a Bél–Krmann viszonyról: amikor Krmann veje katolizált, Bél vigasztalta, a püspök börtönbe kerülésekor pedig névtelenségben maradva állt mellette és adományokat gyűjtött számára.³⁹ A Dunától északra Krmann püspök tekintélye sokat számított a felmerült viszályok lecsendesítésében. Azt is jelezni kell azonban, hogy az ortodox tanok védőjeként elkönyvelt püspök ortodox lelkészársait is gyakran korholta, buzgóbb munkára ösztönözte őket.

Hivatalos intézkedések

³⁵ Bratislava, Štátny ústredný archív (a továbbiakban: ŠÚA), Rod. Zay, Rkp. 46, p. 299. (1724. júl. 5.)

³⁶ *Bél Mátvás levelezése*, (17. j.), nr. 240. Matthias Bél Mitsinsky Jánosnak, 1725. jan. 23.

³⁷ Krmann püspök Miaván lelkészkedett.

³⁸ A bekezdés adatainak forrása: ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 48, pp. 605, 609; Rkp. 46, pp. 179, 295, 337 (Innen az idézet). *Bél Mátvás levelezése*, (17. j.), Krmann Dánielnek írt levelek és a Mitsinsky Jánossal való levélváltás.

³⁹ *Bél Mátvás levelezése*, (17. j.), nr. 404, 408, 418, etc. – Krmann püspök elítéléséről: SZIMONIDESZ Lajos, *Kermann Dániel ev. püspök főbenjáró pere iratai a Magyar Országos Levéltárban*, Rózsashegy, Tranoscus Társaság, 1940.

A pietizmust Magyarországon szervezetteren először a rózsahegy evangélikus zsinat (1707) ítélte el. A vizályt nem lehetett azzal csitítani, hogy az elitelés nem vált hivatalos állásponttá, opinio privata maradt. A következő évtizedekben a Wittenbergben végzett lelkészek egyre nagyobb aggodalommal tapasztalták, hogy felföldi, biztos és jó megélhetést biztosító lelkészi állásokhoz jutnak pietista felfogású személyek („halleiek”), s ha arra módjuk nyílik, az iskolai tanítást és a gyülekezeti lelki gondozást átalakítják. Sőt, nemcsak a gyerekeket és a felnőtt híveket, hanem a lelkésztestvérségeiket is másfajta munkára ösztönzik. Krmann püspök tárgyilagos megállapítása szerint a pietisták sokkal összetartóbbak, mint az ortodoxok. Érdekes egybeesés ez Francke azon véleményével, hogy a Halléból hazatért magyarországiak és erdélyiek, a hallei nevelés eredményeként, nem civakodnak.⁴⁰ 1724-ben történt, hogy a Hallét, majd Jénát látogató Bél-tanítványt, Bertasch András hosszú vizsgáztatás után Krmann püspök lelkésszé avatta, feleskette a Bibliára és a szimbolikus könyvekre. Bertasch, aki Aszódon lett lelkész, megfogadta, hogy nem lesz pietista, ám tevékenysége alapján annak tartották. Krmant vádolták, hogy miért avatta föl. Ő nem fogadta el támadói érvelését, hogy Bertasch „hallei”, tehát pietista (Hallensis est, ergo fanaticus pietista).⁴¹ Máskor is gyakori volt, hogy a buzgó lelkészekre ráragasztották a pejoratívnak tartott pietista jelzőt. Az utókor pedig gyakran elfogadja e minősítést, csak éppen pozitív töltettel, s néha a buzgó ortodox lelkészeket is pietistának nevezi.⁴²

Az esperjesi jegyzőkönyvekben a pietizmus terjedését gátló állásfoglalások olvashatók. Esperesi, vagy püspöki vizsgálattal nehezítették pietista érzelmű papjelöltek lelkészi meghívását. Az ország észak-keleti részén az 1737. évi kukovai zsinaton megfogalmazták, hogy az evangélikus lelkészeknek a püspök előtt kötelezniük kell magukat arra, hogy a tiszta evangélikus tanokat vallják, hűek a szimbolikus könyvekhez (amint azt a *Konkordienformel* tanítja), elvetik az ortodox ta-

⁴⁰ Francke 1713-ban Leibniznek ezt írta: „Es haben nemlich in Vorigen Jahren so wol Ungarn als Siebenbürgen in ziemlicher Anzahl allhier studieret [...] Es ist uns auch ein eigenes exempel bekant worden, dass sie sich nachero in ihrem Vaterlande, es sey in Ungarn oder in Siebenbürgen übel verhalten haben solten. Vielmehr ist dieses Frucht der hier genossenen Anführung gewesen, dass sie nicht zänkisch und haderhaftig sich erwiesen [...] so viel uns wissend, der Obrigkeit nie Ursache gegeben über sie klagen.” A mások által is idézett részlet: FONT, *Erdélyiek*, (4. j.), 87.

⁴¹ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50, p. 636. Levélfogalmazvány Mitsinsky Jánosnak.

⁴² PAYR Sándor, *Magyar pietisták a XVIII. században = Magyar protestáns egyháztörténelmi monográfiák, I.*, Budapest 1898, 97–174.

nokkal nem egyező hallei, jénai és tübingeni tanárok nézeteit.⁴³ Miletz Illés pozsonyi szlovák és magyar lelkész szlovákul kiadott Rambach és Spener-fordításai eljutottak nemcsak a lelkészekhez, hanem a köznéphez is. Természetesen nehezményezték ezt az ortodox lelkészek. Az 1739-ben Necpálról távozó, Besztercebányára meghívott lelkész, Pohl Mihály búcsúlevelében írt kifejezése szerint „Satan sub specie pietatis Ecclesiam probat”. Érdekes, hogy amikor a turóci lelkészek Miletz fordításáról a pietista beállítottságú Mohl Illés püspöktől kértek véleményt,⁴⁴ az kitérő választ adott. Tudta nélkül készült a fordítás, azt még nem látta, teológusok pro és kontra vitatják Spener művét. Nyugalomra intett. A lelkészek elküldték neki a Miletz által összeállított Apologia Spenerianát is. Mohl igyekezett a lelkészeket a Szentírásra és a szimbolikus könyvekre hivatkozva egyetértésben megőrizni. (Tulajdonképpen ezt tette elődje, az ekkor már a pozsonyi börtönben sínylődő Krmann Dániel is; ortodox beállítottságát háttérbe helyezte. Püspökként ez volt a Bibliából tanult kötelességük. Szintén ezzel védekeztek a pietista beállítottságú lelkészek, Bél Mátyással az élen.)

1741-ben Severini Pálnak névtelenül, szlovák nyelven megjelent műve (*Collectanea anti-pietistica*⁴⁵) kérdések és feleletek formájában mutatja be az ortodoxok és pietisták közti különbséget, ortodox oldalon állva. A kötet szerint a pietisták Halléba tanulni, Pozsonyba tanárságot szerezni, a nemes urakhoz pedig koldulni járnak. Az illetékes püspök és inspektor véleménye eltérő volt Severini művéről: az 1744-ben a bányai egyházkerület püspökévé választott Hruskovics Sámuel dicsérte, Radvánszky János inspektor pedig az evangélikus egyház életére veszélyesnek tartotta. A necpáli lelkész, Turzó János helyeselte a pietista-ellenes művet, bár szerinte inkább latinul kellett volna megírni, akkor nem zavarta volna meg a gyülekezeteket. (Csak zárójelben: a Severini Pál művét dicsérő Hruskovics Sámuel és Turzó János egyaránt segítette Bél országleíró munkáját, tehát a Bél

⁴³ VESELY, *Matthias Bel*, (11. j.), 257.

⁴⁴ „[...] quid de Postillis Speneriis eorundemque Apologia passim in Patria nostra divulgata sentiamus.”

⁴⁵ [SEVERINI, Paulus], I[n] N[omine] J[esu] C[hristi], *Collectanea anti-pietistica, to gest spolusebranj učenj tobo w němž opravdovj Lutherani tém domnělým řečeným pietistum... sepsané od gednobo Páně Služebnjka...*, [Pucho?], 1741. – *Collectanea anti-pietistica, das ist, Zusammengefaßte Lehre dessen, worin die Wirklichen Lutheraner diesen vermutlichen, sogenannten Pietisten, nach der Heiligen Schrift und den Büchern der lutherischen Religion widersprechen.*

pietizmusával való szembenállás nem jelentett személyi összeütközést.⁴⁶ Miletz Illés Pozsonyban, Bél Mátyás lelkész társaként, azzal egyetértésben tevékenykedett.

Dunántúli helyzetkép

Más a helyzet az ország azon területein, ahol a török utáni új betelepítések nyomán új gyülekezetek alakultak. A Dunától délre eső terület legjelentősebb evangélikus gyülekezete Győrött volt, 1749-ig jelentős iskolával. Torkos András lelkész (1669–1737) 1698-tól tanárként, 1707-től vezető lelkészként tevékenykedett itt. Wittenbergben tanult, de Philipp Jakob Spener tanácsára meglátogatta a hallei árvaházat. Franckénak győri lelkészként több levelet írt, tanácsát kérve.⁴⁷ Kérésére Francke az üldözött dunántúli lelkészek számára pénz gyűjtött.⁴⁸ Megerősítő lánczemet jelentettek köztük a később híressé vált közös tanítványok. Szeniczei Bárány György (1682–1757) és Vázsonyi Márton (1688–1737) hazatérük után kapcsolatban maradtak Franckével.⁴⁹ Méltó társuk volt Sartoris János (1695–1756), aki a győri iskolából Bél Mátyást követve ment Besztercebányára, majd Pozsonyba, onnan a jénai egyetemre.⁵⁰ Azért kell ezt külön megemlítenem, mert a hallei pietista szellemet nemcsak Halléből hozták magukkal peregrinusaink.

A Dunántúlon működött lelkészek életútjával és tevékenységével, magyar anyanyelvű programjukkal sokat foglalkozott a szakirodalom;⁵¹ ők érték el a leglátványosabb eredményeket: gyülekezetek alapításával, a hitélet megújításával, iskolák fenntartásával és a hitet tápláló és tevékeny életre buzdító anyanyelvű könyvek kiadásával. Néha adatok és megfontolás nélkül növekszik szerepük a szakirodalomban. Ügyelni kell egy-egy artikuláris hely nyelvi sokszínűségére, az ottani tevékenység (például a nemescsói árvaház létesítése) nem tulajdonítható kizárólagosan a magyar nyelvű gyülekezetnek és annak lelkészének.⁵²

A magyarországi pietista-ortodox viták gyakran csak a németországiak átvételének tűnnek, teológiai alappal csak ritkán rendelkeznek. Erre a következtetésre

⁴⁶ TÓTH, *Bél Mátyás besztercebányai diákjai*, (24. j.), 147–149.

⁴⁷ A levelek (1709–1726) kiadása: CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 4–7, 9, 20–22, 24, 26, 30, 33, 40, 41, 48.

⁴⁸ *Uo.*, nr. 30

⁴⁹ *Uo.*, nr. 12, 13, 15, 16, 18, 23, 25, 29, 32, 39, 43.

⁵⁰ Beiratkozás: 1719. jún. 23.

⁵¹ SCHMIDT János, *Szeniczei Bárány György [...] élete és munkássága, 1682–1757*, Paks, 1940. Lásd még Csepregi Zoltán és Szelestei N. László idézett műveit.

⁵² Nemescsón működhetett csak a kőszegi német gyülekezet is.

jutott már Szeniczai Bárány György monográfiája, Schmidt János is 1940-ben kiadott monográfiájában. Bárány a hallei irányzatot követte: fontosnak tartotta, elfogadta az *Ágostai* (Augsburgi) *Hítvallást*, a szimbolikus könyveket, azokkal ellenkezőt nem tanított.⁵³ Eredményei a pietista eszmék sikerét jelentik: a vasárnapi második istentisztelet, a napi bibliaórák, házi áhítatok, gyermek- és felnőtt hitoktatás, s bár környezete teológiailag vitatta, de ide sorolható a konfirmáció meghonosítása is.⁵⁴

A Dunától délre eső területnek nem volt püspöke a 18. század első évtizedeiben. Krmann Dániel Dunán inneni püspök, vagy más egyházkerület püspökének véleményére, segítségére nemcsak a tisztelet, hanem a kényszer miatt is szükség volt, például lelkészek avatásakor. A dunántúli újrászervezett evangélikus gyülekezetek lelkészei, például Szeniczai Bárány György, ügyes-bajos dolgaiban fordult előljáróihoz: a gyülekezetek liturgiájának kialakításához kért könyveket, enyhítve a hiányt, s védve magát a folytonos vádaskodásoktól.

Sok elvégzendő munka volt a Dunántúlon. Az itteni lelkészek nem értek rá vitatkozni, nem rontotta kapcsolatukat az egymással való vetélkedés sem. A Bél Mátyást támadó pasquillusok ugyan őket is (Torkos András, Vázsonyi Mártont és Szeniczai Bárány Györgyöt) gúnyolták,⁵⁵ de közvetlen támadásoktól mentesen dolgozhattak egyházi közösségeik igényeinek kielégítése érdekében. Beosztásukat nem volt érdemes irigyelni, a patrónusoktól szerzett támogatásokat látványosan jól használták fel (a gyülekezeti élet fellendítésére, a hitéletet szolgáló könyvek kiadására). A fentebb már említett pietista összetartásnak nagy szerepe volt abban, hogy titokban Magyarországon nyomtatott könyvekkel láthatták el a gyülekezeti tagokat.⁵⁶

A hitelveket összefoglaló, gyakran magyarázatos Luther-katekizmust állandóan lehetett kapni. A református Károli Gáspár magyar nyelvű *Biblia*-fordításának

⁵³ SCHMIDT, *Szenicei Bárány György*, (51. j.), 75–83.

⁵⁴ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 69–72.

⁵⁵ Az említett gúnyversek: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 1627, ff. 5–6.

⁵⁶ V. ECSEDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Budapest, Borda, 1996; UÓ, *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten, 1561–1800*, Budapest, Borda, 1999. A nyomtatványokra Nürnberg, Jéna, Frankfurt, Lipcse került, valójában azonban Sopronban, Győrött és Pozsonyban adták ki azokat. Vö. CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 30–50; SZELESTEI N., László, *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon, I–II*, Magyar Könyvszemle, 1983, 292–305; 1991, 343–353.

újszövetségi része Bél Mátyás javításaival 1726-ban jelent meg. 1736-ban Torkos András már nagyon várt fordítása Wittenbergben látott napvilágot – de nem a nyomdakész kéziratból, hanem annak fogalmazványából.⁵⁷ E rosszul sikerült vállalkozás után Bárány György és fia János, valamint Sartoris János fordításában 1754-es impresszummal, 1758-ban jelent meg a magyar evangélikusok számára önálló *Újszövetség*.⁵⁸

Bárány György Halléból való hazatérte (1711) után a magyar nyelvű pietizmus legjelentősebb gyülekezetének győri iskolájában lett konrektor. Még Halléban lefordította és kiadatta Francke oktatási kézikönyvét.⁵⁹ „A hit dolgairól nem disputáltak benne”, olvasható már a címben. A pietistákra jellemző módon került a vitát felekezeten belül, de azon kívül is. Győrrött – a tanulók szüleinek megdöbbenésére – „a németek szokása szerinti” magyar anyanyelvű oktatással próbálkozott. A szülők döbbenete érthető: gyermekükből így sem pap, sem ügyvéd nem lesz, a latin alapos ismerete nélkül Magyarországon sem egyházi, sem világi területen nem lehetséges az előmenetel. Bárány György egyházszerzői missziós hevülete nemcsak Halléból hozott impulzusokból származott. Emlékezetben tartotta, hogy hallei tanulmányai idején azért nem kapott anyagi támogatást Petrőczy Istvánától, mert nem akadt Magyarországon pap, aki a száműzött Thököly Imre törökországi híveihez (köztük volt Petrőczy István is) lelkésznek elment volna. Petrőczyiné szerint az akademiták nem „valóságosan Istenért, hanem csak a könynyű életért” tanulnak. Bárány megfogadta, hogy ahol szükség lesz rá, oda fog menni. Elfoglaltsága például nem engedte meg neki, hogy a Trencsén vármegyében élő atyai rokonságát felkeresse. Tevékenységének lendülete és németországi ifjú lelkészek Dunántúlra jövetele a pietisták missziós törekvéseivel egyezik.

A két Francke-tanítvány, Bárány és Vázsonyi buzgóságát Francke is csillapította, reális irányba terelte, amikor azok 1714-ben Vázsonyban hallei mintára árvaházat akartak létrehozni. Végül a hazai patrónusok támogatásával létrehozott árvaház nélküli iskolába Győrből jött tanár, Wagner György, aki szintén Halléban végzett.⁶⁰

⁵⁷ Hallei támogatásra nem számíhattak, a magyarországi nyomtatás az 1729-ben kiadott *Győri katekizmus* elkobzása miatt nagyon kockázatos lett volna. Torkos András fia, József Wittenbergben tanult, bizonyára a korrektúrázásnál számítottak rá.

⁵⁸ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 59–62; CSEPREGI, *Pietismus in Ungarn*, (2. j.), 34–35.

⁵⁹ *Anguszt Herrmann FRANCKENAK Oktatása a gyermeknevelésről*, (29. j.).

⁶⁰ CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 24–25, nr. 19, 29, 32.

Bárány György a Balatontól délre eső, újonnan betelepített területeken szervezte német, magyar és szlovák hívekből a gyülekezeteket. Krmann püspök a köztudottan pietista lelkészt tolnai esperessé nevezte ki. Ő pedig rendszeresen beszámolt a feladatait ortodox szellemben végző püspököknek. Az esperes leveleiből jól kirajzolódik, hogyan ösztönözte paptársait, hogy energiájukat a hitélet élénkítésére fordítsák. A szlovák anyanyelvű, magyar nyelven is pasztoráló lelkészeket arra próbálta rávenni, hogy beszédeiket írják le, aztán pedig még a prédikálás előtt magyarul jól tudó személlyel nézessék át, vagy inkább hallgassanak, mert romlott nyelvvel (*corrupta lingua*) aligha lehet építkezni. „Ebben a romlott században – írja Bárány – ha valaki ilyesmit próbál tenni, nem tudja kikerülni a gyalázatos pietista nevet [...] Ha ez pietizmus, akkor ők istentelenek és rágalmazók (*impij et calumniatores*).”⁶¹

Az újonnan betelepített egyes nyelvűvé (magyar, német, szlovák) vált területek misszionálásához Báránynak lelkes segítőtársa volt a szintén Francketanítvány körmöcbányai német Jeremias Schwartzwalder, aki a bevezetőben említett Hungarusként, három nyelven szolgált. Varsádról 1721-ben Franckénak írott levelében beszámolt arról, hogy volt hallei társainak egy része feledi a hallei intelmeket.⁶² Amikor 1723-ban evangélikusoknak és reformátusoknak együtt osztott Úrvacsorát, lelkésztársa, a szintén Halléban végzett, Németországból Majosra meghívott Friedrich Samuel Bertram⁶³ lelkész nemtetszését fejezte ki.

Bárány folyamatosan vizitálta a gyülekezeteket, korholt és buzdított. A lelkészek nem mindig örültek az esperes jövetelének. A német papoktól is a naponkénti istentisztelet bevezetését kérte, és azt, hogy papokhoz méltó életet éljenek. A magyar papok közül többen túl sok energiájukat fordították a gazdálkodásra és a családjukra. „Én is gazdálkodásból élek, nehogy a fiatal gyülekezetnek terhére legyek, de ezt nem kötelességem rovására teszem – írta Krmann püspöknek.⁶⁴ A tabi szlovák lelkész az őt vizitálni érkező esperest egyszerűen kihajította házából.⁶⁵

⁶¹ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50, p. 640. (1725. jan. 27.)

⁶² CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), nr. 37. A Balaton vonalától délre szerveződő evangélikus gyülekezetekről és lelkészekről: CSEPREGI, *Der Pietismus*, (2. j.).

⁶³ *Bél Mátyás levelezése*, (17. j.), nr. 165, 167

⁶⁴ ŠUA, Rod. Zay, Rkp. 50, p. 640. (1725. jan. 27.); Rkp. 46, p. 345. (1725. máj. 7.)

⁶⁵ Uo., Rkp. 46, p. 497. (1727 augusztus).

Sartoris Jánossal közösen tette közzé az *Atyafiságos serkentések* című művet. Ebben a papok buzgóságának és tiszta életének fontosságáról szólt. A buzgóságot nem a tudomány, a tanulás rovására ajánlotta, de világosan leszögezte: „Nem arról van szó, ha vagyon-e mélységes tudományod, voltál-e a fő oskolákon, melyek akadémiáknak neveztettenek [...] hanem bírsz-e természet szerént való ajándékokkal, mellek a tanítóknak általában fogva szükségesek.”⁶⁶

Egyetlen komolyabb, evangélikus lelkésztaírsaival való teológiai vitába a magyarországi helyzet különlegessége miatt bonyolódott. Úgy vélte, hogy szükség esetén nemcsak püspök, hanem esperes is ordinálhat. (A Dunántúlon közel fél évszázada nem volt püspökük az evangélikusoknak.)

Sartoris Jánossal és Vázsonyi Mártonnal együtt sok könyvet adott ki (*Biblia*, katekizmusok, imádságos – és énekes könyvek, házi olvasmányok). Régi ágendás könyvet, kánonokat kért a győri esperestől, Torkos Andrástól és Krmann püspöktől, hogy ne kényszerüljön olyasmit bevezetni, amit azok nem tartalmaznak. A doktrínában és a liturgiában ragaszkodott a régi törvényekhez, szertartásokhoz, azok buzgó alkalmazását szerette volna elérni.

Sopron

A Dunántúlon lévő soproni evangélikus német gyülekezet (amelynek nagyhirű gimnáziumát sok felföldi ifjú látogatta a német nyelv elsajátítása céljából) lelkésze, Johann Sigmund Pilgram (1682–1739) 1725-ben sajnálatosnak tartotta a halleiek és wittenbergiek közötti viszálykodást és annak hazai változatait. Sopront igyekeztek megóvni ettől: „Wir halten uns hier neutral.”⁶⁷ Azt kívánta, hogy Magyaror-

⁶⁶ VOLF *Abrahámnak és ROGALLEN Fridriknek [...] atyafiságos serkentések, mely az ujonnan rendeltett tanítóknak adattatott*, mostan peng a magyar Sionnak ör-állóinak ébresztésekre két az Isten országának elől mozdításában vékon tehetségek szerént fáradozó atyafiakkal magyar nyelvre fordítottott [BÁRÁNY György által]. Jena [recte: Sopron], 1736.

⁶⁷ „es ist leider daselbst zwischen denen Pressburgern (welche unter sich selbst nicht gar brüderlich leben) und anderen als zu Neusohl item den Superintendenten Herrn Krmann eine grosse Uneinigkeit, die sich schier ordentlich die Hallenses et Wittebergenses teilen, und durch den unseeligen und unchristlichen Pietistenkrieg sich und ihre Gemeinen in Gefahr setzen.” (1725. máj. 10.) Bálint KESERŰ, *Cyprian in Ungarn = Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, hg. Ernst KOCH, Johannes WALLMANN, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996 (Veröffentlichungen der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha, Heft 34), 86–87.

szágra ne terjedjen ki a németországi „pietista háború”. Meglátása szerint a hallei egyetemen végzettek gyakran az igaz kereszténység monopóliumának birtokosaként viselkednek, a wittenbergiek pedig azokat, akik Hallét látták, eretneknek bélyegzik.⁶⁸

Sajátos helyzet állt elő, amikor a külső körülmények lehetővé tették azt, hogy a Dunántúlon is püspököt válasszanak. A pietista Sartoris János nemescsói lelkész volt az esélyes jelölt, de sokan a pietizmustól való elhatárolódást vártak el tőle.⁶⁹ Sartoris nem vállalta, hogy jelöljék, mert az értelmetlen viták előtérbe kerülésétől tartott. Ovidiust idézve tért ki: Qui bene latuit, bene vixit. A „félreállítás” gyakori a pietistáknál. Ezzel mintegy összecseng, az ortodox lelkészeket és tanárokat ortodox voltuk miatt nem bírálták.

Összegzés

A bőven dokumentálható viszálykodást nem sikerült teológiai, vagy egyházszervezeti okhoz kötnöm. A 17. századi hitvitákba, politikai üldözésekbe belefáradt lelkészek és tanárok (hivatalukat elnyervén) hajlamosak lehettek a kényelmesebb életvitelre. A kedélyek megnyugvását nehezítette a hallei pietisták magabiztossága. Ugyanakkor, bármiféle emberi egyenetlenség esetén, ha fennállt az, hogy egyik fél Halléban, másik Wittenbergben tanult, indok nélkül lehetett ezzel érvelni.

A magyarországi evangélikus egyházon belüli pietista-ortodox viták nem érintettek hitelveket. Az egyházszervezet kiemelt pontjain álló személyek (esperesek, püspökök) az ellentéteket ortodox lutheri elvek mentén igyekeztek csitítani. A pietisták (a hallei nevelés eredményeként is) vagy kitértek a vita elől, vagy ők is hasonló érvekkel védekeztek. Mindkét fél igyekezett elkerülni a külső (politikai) elnyomástól meggyengült, sérülékeny egyház további sorvasztását. A buzgó pietista lelkészek nem tanbeli újdonságokkal, hanem saját és közösségeik példájával bizonyították, hogy az egyéni hitélet és a közösségépítés területén odaadó munkával reális javulás érhető el.

⁶⁸ „... mir komme es vor allem an beiden Theilen sehr gefehlet. Die in Halle studieret haben, sollten die Meinung haben, als ob diese Universität das Monopolium thätigen Christenthums habe, und die zu Wittenberg gewesen, sofort jeden, der nur Halle gesehen, mit einer [...] gefassteren Meinung zum Ketzler abgestempelt haben.” *Uo.*, 87.

⁶⁹ „Mit dem herrn Sartoris ist die sache dahin verglichen worden, daß er sich in einer öffentlichen disputation solte hören laßen, ob er so genandter pietist oder orthodoxe sey.” CSEPREGI, *Magyar pietizmus*, (2. j.), 211–212.

A tanulmány elején feltett kérdésekre adott válaszom: nem külső eszmék hatására történtek az evangélikus egyházon belüli változások, azoknak magyarázatát inkább a keresztény hitelvek és a hivatással járó feladatok korábbiaknál komolyabban vételében, a lelkészek megújuló hozzáállásában kell keresni. A pietizmus egyház- és világjavító szándéka keresztény elvekből, az egyének megváltoztatására irányultságából eredt. Annak nem része sem az evangélikus tanok, sem az egyházi tekintély elleni lázadás. A remélt változtatás (reale Verbesserung), miként az a Bél Mátyás fordította katekizmus előljáró beszédében olvasható „nemcsak az értelemnek, hanem a szívnek és akaratnak megjobbítását is célul” tűzte ki.⁷⁰

⁷⁰ FREYLINGHAUSEN, Anastasius, *Compendium, avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak*, ford. BÉL Mátyás, Halle, 1713, az Előljáró beszédből.

Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon¹

A kötet előző tanulmányában az elő-felvilágosodás áramlatai közé sorolt hallei pietizmus magyarországi jellegzetességeit vizsgáltam. A pietizmust (és a 18. századi katolikus megújulást) a szakirodalom általában azon a koordinátán értelmezi, amelyen a felvilágosodás, elsősorban a francia felvilágosodás eszméi a mérvadók. A változások tanulmányozásakor figyelembe vettem a hitrendszerből eredő megújulási képességet, nem a külső hatásokból indultam ki. Az elő-felvilágosodásnak nevezett pietizmus egyéni-, egyház- és világjavító szándéka kutatásaim alapján inkább az evangélikus egyházon belüli változások, mint külső eszmék hatására alakult; a keresztyény hitelvek és a hivatással járó feladatok korábbiaknál komolyabban vétele, a lelkészek megújuló hozzáállása határozta meg azt.

A felvilágosodás gyakran művelődési-mentális tömbként használt korszakfogalmát az utóbbi idők szakirodalma kikezdte, a fogalom széttöredeztek.² Az irodalomtörténeti vizsgálatok világossá tették, hogy a fejlődéselvű történeti leírások a tudatos csonkítások miatt (ilyenek: a változások, újdonságok kizárólagossá tétele; az alkalmi- és áhítati irodalom teljes kizárása; a különböző népcsoportok egymás melletti irodalmainak figyelembe vétele helyett csak a nemzeti irodalom tárgyalása), az ezek alapján kialakított forrásbázis nem mindig alkalmas a további alapos kutatásokhoz. Az elmúlt két és fél évszázadban következetesen azok a személyek, művek, események kerültek a vizsgálódások tengelyére, (többnyire indokoltan, de nem ritkán vitathatóan,) amelyekkel, amelyekből kialakítható volt a fejlődéselvű vonulat. Egy idő után a vonulatba állítási kényszer, a koordinátára helyezés már önmagában is gátja a valóságot megközelítő kép kialakításának.

Példával élve: egy jól elkészített, felvilágosodás kori prédikációtörténet ezen koordinátán mozogva alkalmazkodik a fejlődéselvű irodalomtörténet-írásunk

¹ A tanulmány korábbi megjelenése: SZELESTEI N. László, *A pietizmus sajátosságai a Magyar Királyságban = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 41–54.

² Néhány példa a gazdag választékból: HEGEDŰS Béla, *Mikor mi a felvilágosodás az irodalomtörténeti kézikönyvek szerint?*, Irodalomtörténet, 2007/4, 544; MARGÓCSY István, *A felvilágosodás határai és batárlatlansága: Kétehek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően*, Erdélyi Múzeum 2007/3–4, 6–14; SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom*, Korunk, 2009/10, 12–19.

változásokra figyelő, azokat felnagyító szemléletéhez, kimutatja a prédikációkban a korszak eszméit, módszereit, azokat tekinti értékhorozóknak, közben keveset szól a prédikációk lényegéről és mellőzi a folyamatosság érzékeltetését.³

Vajon nem ennek a kutatási módnak a következménye, hogy a 18. századi katolikus megújulást is egyre gyakrabban illeti a szakirodalom „katolikus felvilágosodás” elnevezéssel?

A kanti meghatározású felvilágosodást („a felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából”) a kutatás általában Nyugat-Európában a 17–18. századra helyezi. „A mi régióinkban vitatható, hogy egyáltalán lezajlott, vagy zajlott-e.” – írta a nemrég elhunyt Bojtár Endre.⁴

A következőkben a katolikus egyház tanításának, a trienti zsinat határozatainak 18. századi érvényre jutását vizsgálom. Ösztönöz erre az is, hogy az általában előfelvilágosodásnak nevezett evangélikus pietizmus esetében úgy találtam, inkább a keresztyén megújulásból, mint a korszak különböző eszméinek hatásából származtak a gyakran a vallási életen is túlmutató változások. Vajon milyen eredményre jutok, ha a magyarországi katolikus egyház néhány 18. századi mérvadó katolikus egyházi vezetőjének, püspökének intézkedéseit, azok indítékait, hatásait vizsgálom? Közben tudatosan kerülöm a korábban gyakran e változásokkal együtt tárgyalt, Rómával szembekerülő áramlatokat, mint például a janzenizmus, febronianizmus, továbbá csak a feltétlenül szükséges mértékben figyelek a „kívülről” változtatni akaró jozefinizmusra. (A szétválasztást az indokolja, hogy a fejlődéselvű történeti vizsgálódások többsége minden változást, minden újat értéknek tekint.)

A szakirodalomban már eddig is felmerült, hogy problémás a 18. századi változások megítélése: „egy-egy konkrét zsinati vagy szentszéki intézkedés háttérében meddig használhatjuk a megújulás/reform, mikortól a korai felvilágosodás magyarázó kategóriáit? A katolikus felvilágosodás két kulcsfogalma, a racionalizmus és a tolerancia közül leginkább az elsővel vagyunk bajban... vajon mennyire

³ LUKÁCSI Zoltán, *Szószerk és világosság: A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2013 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai – Források, feldolgozások, 18).

⁴ BOJTÁR Endre, *„Hazát és népet álmódánk...”: Felvilágosodás és romantika a közép- és kelet-európai irodalomban*, Budapest, Typotex, 2008, 18.

számolhatunk az egyházi felvilágosodás és a felvilágosult abszolútizmus szoros párhuzamosságával Magyarországon”⁵

Lehetőség szerint kerülöm azt a feltételezést, hogy a Muratori nevével jegyzett ún. reformkatolicizmus a felvilágosodás új eszméit állította a katolikus egyházi élet megújításának szolgálatába.⁶ Ha így szemlélném Muratori törekvéseit, az említett, felvilágosodás-központú koordinátóra kerülnék. Félreértések elkerülése érdekében: nem azt állítom, hogy a korabeli eszmék, történések nincsenek hatással a katolikus egyház megújulására, hiszen a katolikus egyház megfogalmazta ezen eszmékkel kapcsolatos álláspontját. Ismét példával élve: természetes, hogy a 16. századi katolikus megújulást a protestáns egyházak előretörése is siettette, de akkor és ott sem csak a protestáns eszmék mozgatták a katolikus megújulást.

A katolikus felvilágosodás, katolikus reformok és a felvilágosodás fogalmak német nyelvterületen való szakirodalmi használatáról, a fogalom historiográfiájáról Forgó András írt a minap hasznos áttekintést.⁷

A 18. század történetének kutatói mindig alaposan vizsgálják a laicizálódást, a széles világi értelmiségi réteg kialakulását. E réteg számára már más lehetőségek is adódtak, mint a feltétel nélküli egyházi irányítás elfogadása. Tudatában voltak ennek a hierarchiához csatlakozók, valamint a tőlük elszakadni kívánók is. Nem arról van szó, hogy az egyik fél ellenezte, a másik meg utánozta az új eszméket, annak képviselőit. A megváltozott körülmények között, az ész századában, a józan észre támaszkodva akadtak olyanok, akik a keresztény humanizmus optimizmusát képviselték, mint az egyén számára járható jézusi utat. Bőven lehet idézni erre akár jezsuita szerzőktől, például Faludi Ferenc műveiből. Faludi nem azért fejtegeti az értelem szerinti életet (az ember „ésszel indul, okkal jár” – írta), mert átvette azt forrásaiból, vagy az általa ismert (ne felejtjük: cenzorként is működött!) korabeli áramlatokból. Fordításaiban néha „esze, kedve szerint más színt

⁵ BÁRTH Dániel, *Katolikus felvilágosodás és népi kultúra a 18. századi Magyarországon* = Padányi Bíró Márton *Veszprémi püspökök emlékezete*, szerk. HERMANN István, Veszprém, 2014 (A Veszprémi Megyei Levéltár kiadványai, 33), 39–58., i. h.: 41.

⁶ FORGÓ András, *Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom: Szerzetesek a megújulás szolgálatában = Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István, SZÜCS Zoltán Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008 (Talentum, 8), 120–146., i. h.: 120.

⁷ FORGÓ András, *Kísérlet a párbeszédre: A katolikus felvilágosodás és politikai reformtörekvései* = F. A. *Egyház, rendiség, politikai kultúra: Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*, Budapest, Szent István Társulat, 2017, 218–264.

adott” a lefordított szövegnek.⁸ Azt mutatta fel, hogy az evilági életben is lehet boldogan élni, és ez az okos és bölcs embernél nem jár az üdvösség elvesztésével.⁹

A barokk kori egyházi hívők sorsára figyelve gondolta át, gondolta újra a keresztény ember feladatait Ludovico Antonio Muratori.

Ludovico Antonio Muratori (1672–1750) sokoldalú tevékenységéből a Magyarországon is nagy hatást gyakorló, a katolikus egyház reformálásáért szót emelő, magyarországi papok és hívek számára kiadott műveiről már többször írtam,¹⁰ azok magyarországi elterjedtségéről most nem szólok. Csak egyetlen művéről ejtek néhány szót, a *Della regolata divozzioné*ről (1747) (latinul: *De recta hominis christiani devotione*, 1750-es évek első fele; németül: *Die wahre Andacht des Christen* (1751); magyarul: *Keresztényeknek igaz áhítatossága* (1763). 1749-ben Muratori ennek a művének latinra fordítását tanácsolta magyarországi terjesztésre.¹¹ A latin változat létrejöttében (és a példányok terjesztésében is) nagy szerepet játszott Klimó György püspök, a művet magyarra Koller Ignác megbízására Séllyei Nagy Ignác (később ő lett az első székesfehérvári püspök) fordította, a megjelenés helye az egri püspöki nyomda, ahol ekkor Eszterházy Károly volt a püspök. Az 1761-ig egri püspök Barkóczy Ferenc szintén magyarra fordíttatta a művet, az 1762-ben már kész fordítás kéziratban maradt.¹² (1763-ban, a magyar fordítás megjelenésével egyidejűleg Barkóczy Ferenc esztergomi érseknek ajánlotta Schupanzigh András Frigyes pozsonyi kanonok, korábban a pápai nunciatúra bécsi titkára, Muratori másik fontos erkölcsstrológiai művének, a *Della carità cristianá*nak latin fordítá-

⁸ A *Bölcs emberhez* írt bevezetőben mondja ezt.

⁹ RÓNAY György, *Faludi Ferenc*, Vigilia, 1954/9, 451–461.

¹⁰ *Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében*, Magyar Könyvszemle, 2000, 27–42; *Klimó György püspök szerepe Ludovico Antonio Muratori műveinek magyarországi terjesztésében = Klimó György püspök és kora: Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*, szerk. POHÁNKA Éva, SZILÁGYI Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2011 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 9), 70–85; *L'influenza delle opere di Ludovico Antonio Muratori nell'Ungheria del Settecento = Lingue e testi delle riforme cattoliche in Europa e nelle Americhe (sec. XVI–XXI.)*, ed. Rita LIBRANDI, Firenze, Franco Cesati Editore, 2013 (Quaderni della Rassegna, 78), 109–124.

¹¹ VÁRADY, Emerico, *Il Muratori e gli „Ungheri*, Torino etc. 1951, 530–549., i. h.: 544.

¹² A kézirat: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Hist. VI. c.

sát.¹³) A kiadások latin és anyanyelvű nyelvű példányaival ma is gyakran találkozhatunk plébániai könyvtárainkban.

Muratori már 1723-ban megjelent művében (*Della carità cristiana*) sürgette a külsőséges vallásosság megváltoztatását, szembeállítva vele a természet-adta törvény és a keresztény tanítás nevében a felebaráti szeretetet, mint az üdvözülés feltételét. A *Della regolata divozzione* elleni támadások miatt pápai kivizsgálás indult, amelynek végén XIV. Benedek pápa kimondta, Muratori nézetei egyeznek a katolikus egyház hivatalos tanításával. Muratori fellépett a liturgiába beférkőzött hamis és káros áhitatgyakorlatok ellen. Hangsúlyozta, hogy a keresztény ember életében központi helyet kell, hogy elfoglaljon a Szentírás és a szentmise. A közérthetőség kedvéért a szentmise teljes szövegét (a kánont is) nemzeti nyelvre fordította, kommentálta; a babonások, a szentek túlzó tisztelete ellen érvelt. Célközönségnek a köznépet tartotta, annak oktatását szorgalmazta, a papok cifra szózatai helyett a „köznépek értelmire rendelt” prédikációkat sürgetett.¹⁴ (A kutatás főleg ezeket a gondolatokat sorolja a katolikus felvilágosodás körébe. A reformoknak, a tanítás megújulásának társadalmi kihatása is volt, de – az evangéliumból táplálkozva – nem buzdított az a társadalom megváltoztatására.)

Ha végignézzük a Muratori műveinek megjelenésében-terjesztésében említett püspököket, Klimó György kivételével a római Collegium Germanicum et Hungaricum neveltjei: Koller Ignác (1743–1747), Barkóczy Ferenc (1729–1733), Séllyei Nagy Ignác (1754–1758), Eszterházy Károly (1745–1748) tanúi voltak a Muratori nézetei körül zajló vitáknak: Muratori eszméitől megérintve tértek haza, majd lettek püspökök. Klimó György Bécsben a pápai nunciatúra környezetével volt jó kapcsolatban, a nunciussal, Domenico Passionei-jel, akinek titkára volt a későbbi pozsonyi plébános, Muratori-fordító Schupanzigh András Frigyes; de köréhez tartozott a Klimó püspök biztatására Muratori most tárgyalt művét latin-

¹³ *Trattato della carità cristiana* (Velence, 1748), latinul: *De charitate Christiana ... tractatus moralis*, Strigoniü, 1763; magyarul Gálfalvi Ozdi Ferenc fordításában: *A' nagy parantsolatnak tudnüllik a' felebaráti szeretetnek igaz magyarazatja*, Bécs, 1776.

¹⁴ A prédikálásról külön művet is írt, melyet Gregorius Trautwein ulmi ágostonos kannok 1757-ben *Contra sublime loquentes in cathedra seu Dignitas eloquentiae popularis* címmel, saját disszertációjához kapcsoltn adott ki. A disszertációt Benyák Bernát piarista szerzetes fordította magyarra. A fordítás kiadása: SZELESTEI N. László, *A barokk prédikálási gyakorlat ellen: Benyák Bernát kiadatlan fordítása 1772-ből = Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére: Tanulmányok*, szerk. ROZSONDAI Marianne, Budapest, Argumentum, 2002, 263–279.

ra fordító Bernardo Andrea Lama is. (Lama latin fordításának kéziratát máig a Klimó Könyvtár őrzi.) Bécsben az apostoli nunciatúra környezete játszott erjesztő szerepet. Johann Joseph Trautson bécsi érsek példája is ebbe az irányba esett. Trautson érsek 1752. január 1-én kiadott pásztorlevelében Muratori *Della regolata divozionéj*ának alapján sürgette a vallási élet megújulását, a papképzés reformját és papjai igazi lelkipásztori tevékenységét a barokk külsőségek helyett. Klimó püspökként a Róma által is szorgalmazott *regolata devotiot* (igaz áhítatosságot) támogatta, mint Rómában tanult, imént felsorolt püspöktársai. Ennek a megújulásnak a lényege a trienti zsinat szellemében való szervezeti és hitéleti megújulás. (Szervezet kiépítése, szemináriumok felállítása, rezidenciakötelezettség, egyházmegyei zsinatok – majd püspöki körlevelek, *canonica visitatio*, prédikálás, jól szervezett (*recte instituta*) intézmények és liturgia; művelt és jámbor papok (*docti et pii parochi*). A magyarországi katolikus egyház trienti arculatát tulajdonképpen csak a 18. századi reformok megvalósításával nyerte el. Más megfogalmazásban: a katolikus egyházban a 18. századi változások jelentős része még mindig a trienti zsinat előírásainak komolyan vételéből táplálkozott.

Rövid megjegyzés: Miként sokszor, itt is egybeesés található a bécsi kormányzati szervek (döntően Gerard van Swieten általi) legtöbbször gazdasági indítatású kezdeményezései és a vatikáni iniciatívák között. Míg egybe estek, egymást támogatták; de később egyre gyakoribbakká váltak az összeütközések. Az egybeesésre példa a szentek tiszteletének és az ünnepnapok számának csökkentése. Mária Terézia kezdeményezésére XIV. Benedek pápa 1753-as brevéje rendelkezett a magyarországi parancsolt ünnepekről. Ezek: Karácsony, Újév, Vízkereszt, Urunk mennybemenetele, Úrnapja, valamint Gyertyaszentelő, Gyümölcscsüsz, Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony, Szűz Mária fogantatása, Szent Péter és Pál apostolok s a Mindenszentek. Ezekhez járult még a szóban forgó város (község) védőszentjének ünnepe és 1771-től, amikor a Szent Jobb ereklyéjét Raguzából hazahozták, augusztus 20-án Szent István főünnepé.

Néhány mondattal jellemzem még Muratori *Della regolata divozionéj*ának magyarra fordítóját, az első székesfehérvári püspököt. A trienti zsinat határozatainak végrehajtása és a 18. századi katolikus megújulási szándék egybecsúsítása különösen a török uralom alól felszabadult területeken jellemző. Séllyei Nagy Ignácot 1777-ben az újonnan alapított székesfehérvári püspökség élére nevezték ki.

A barokk látványosságok, a külsőséges szentisztelet helyett bensőséges, a magyar irodalmi múltból származó ima- és énekszöveg-gyűjteményeket állított össze. Mindkét kötetben igyekezett a hazai hagyományokat és a vallási megújulást összekapcsolni. Ragaszkodott ahhoz, hogy hívei kezébe a püspökük által írt vagy kijelölt katekizmus kerüljön, s ne a központi állami hivatal reformelképzelései szellemében készítettet.¹⁵ Beiktatása után fél évvel már egyházmegyei katekizmust juttatott el papjainak, nem sokkal később a papokat évenkénti lelkigyakorlatra kötelezte, ügyelt a világi és vallási társulatokra. Szabályozta a népének használatát, a szentmiséhez az eseményeket végigkövető éneket (*Ím arcunkra borulunk...*, több nyelven), vasár és ünnepnapokra a perikopaszövegeket versbe foglaló énekeskönyvet adott ki. Nem állt be a Bécsből erőltetett racionalista irányzat sodrába, mely központi (németből) ima- és énekszövegeivel mintegy vezényszóra képzelte el a vallási lelkület irányítását. Szigorú rendet tartott, joghatóságának tiszteletben tartására kényes volt, a trienti zsinat intézkedéseit betartotta és betartatta. Németh László érzékenyen elemezte Nagy Ignác viszonyát a jozefinista reformokhoz. A püspök magyar jogi és történelmi hagyományok alapján helyezkedett szembe a Türelmi Rendelettel, holott több kérdésben is elismerte az uralkodói jogot a hitéleti kérdésekbe való beleszólásra, feltéve, hogy az nem érinti az egyház tanításának hitbeli tartalmát. A tartalmi kérdéseket is befolyásoló döntéseket helytelenítette, mert szerinte „nem szorul rá a magyar egyház más tartományok újonnan bevezetett istentiszteleteire.”

A Rómából magával hozott reformeszméket és a hazai hagyományokat igyekezett összeilleszteni. Hazai lelkiségi művekből válogatott tematikus részletekkel bővítette az egyházmegyei Oltáriszentség társulat kézikönyvét. Kívülről nézve meglepőnek tűnik, hogy két terjedelmes imakönyve¹⁶ nélkülözi a Székesfehérvár múltjához jól kapcsolható és 1771 után különösen élénk Szent István-kultuszt. A hiány oka akkor világosodik meg előttünk, ha tanulmányozzuk a Nagy Ignác által *A keresztény embernek valóságos ábítatosságáról* fordított Muratori-művet.

¹⁵ Néhány alapkönyvet Róka János fordított németről latinra. Lásd SZELESTEI N. László, *Róka János történetírói tevékenységéről = Hármás törekvés: A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése*, szerk. BOROS István, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 91–105., i. h.: 91–92. [E kötetben: 131.]

¹⁶ SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről (1780, 1789)*, Magyar Könyvszemle, 2016, 319–336.

A 18. század közepétől az általános imakönyvek többnyire énekeket is tartalmaztak, de nem jellemző rájuk az imáknak és énekeknek az az összehangolása, amint azt Nagy Ignác imakönyveiben látjuk. Az 1789. évi általános imakönyv nagy újdonsága, hogy teljes terjedelemben tartalmazza Ludovico Antonio Muratori szentmiséről írt tanulmányszerű munkáját, az állandó szövegrészek, így a kánon anyanyelvű fordításával együtt. Jól szemlélteti *Az Oltáriszentséget szüntelen imálandó társulat...*(1780) és *A kereszténynek ájtatossága...* (1789) összefüggését, ha Muratorinak a szentmiséről írott fejezeteinek a végéről néhány mondatot idézek: „[...] a keresztényi rendtartást [...] szerető XIV. Benedek pápa az olaszországi püspökhöz Rómából, 1742. Szent Mihály havának 13. napján írt levelében feddésre méltónak mondja azokat a papokat, akik nem nyújtják az Úr testét azoknak a híveknek, kik miséjeket hallgatják és azalatt kívánják venni az angyalok kenyerét; egyébaránt a püspököknek okosságára bízva, hogy ami az Oltáriszentségnek osztását illeti, oly rendelést tegyenek, mely a népnek alkalmatosságára a helynek és időnek körülálló dolgaihoz képest légyen.”

A fentebbi adatsorok a katolikus egyházon belüli megújulásról, reformokról szólnak, az azokat kiváltó okok nem külső eszmék voltak: ezért rájuk a katolikus megújulás és nem a katolikus felvilágosodás kifejezés használatát javaslom.

Tudós világ

A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon

Szakirodalmunk Hevenes Gábor személyéhez kapcsolja a jezsuiták történeti forrásgyűjtésének megindítását, tervezetének kidolgozását.¹ Érvvel, főleg pedig adattal nem igazolt közhely az is, hogy „Hevenes az egyháztörténeti kutatás szükségességéről először Kollonich érseket győzte meg.”²

A kérdéssel foglalkozva meglepetéssel tapasztaltam, hogy az eddig egyedüli forrásként idézni szokott *Modus* mellett más egykorú tervezet és különböző feljegyzések is fennmaradtak, s ezeket kutatóink nem vették figyelembe, holott a budapesti Egyetemi Könyvtár nyomtatásban megjelent katalógusa már a 20. század elején jelezte létüket.³

Valamennyi forrás a Kaprinai-gyűjteményben maradt fenn. A *Modus* a B/quart. tom. 42. jelzetű kötetben (pp. 214–224), jóval a feltételezett keletkezés utáni másolatban; a többi részben Hevenes Gábor kézírásával, de mindegyik a keletkezés idejéből, a B/quart. tom. 72. jelzetű kötetben.

A források:

1. Hevenes Gábor jegyzetei a *Modus* egyes fejezeteihez (pp. 422–423, 420, 574, 416) és a *Projectum* plébániákra vonatkozó kérdéseire (p. 417), cédulácskákra írva. Közlésük a jelen felsorolás sorrendjében történik.

¹ HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*, akadémiai székfoglaló, Budapest, 1920 (A Szent István Akadémia Történelmi-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, 1. kötet, 5. szám); UÓ, *A forráskutatás és forráskritika története*, Budapest, 1925 (A magyar történettudomány kézikönyve, I. kötet, 3/a füzet); UÓ, *Kishevesi Hevenes Gábor (A magyar történeti forráskutatás úttörője) = Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére*, Budapest, 1925, 453–462; HÖLVÉNYI György, *Hevenes Gábor útmutatásai a történeti források gyűjtéséhez* [a *Modus* közlésével], Az Egyetemi Könyvtár évkönyve, 6, Budapest, 1972, 147–152; UÓ, *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*, Magyar Könyvszemle, 1974, 232–248; VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés = Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Budapest, 1974, 261–275.

² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 410–411; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980, 145.

³ *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budapestinensis, tom. II, pars III*, Budapest, 1907, 698–699.

2. A *Modus* egy nem végleges változatához fűzött megjegyzések, fejezetenként (pp. 414–415). E feljegyzéseket a *Modus* ma ismert változatának elkészítésekor felhasználták.⁴
3. A *Modus* egy fejezetének kidolgozása, ismeretlen személytől. (Puncta civitatum et arcium – p. 428.)
4. *Projectum*. Kész tervezet. A szerző és a másoló ismeretlen (pp. 583–586).
5. *Propositio*. A magyarországi egyháztörténet megírásáról.⁵ A 2. számon említett megjegyzésekkel azonos kéz írásával (pp. 604–605).

Az nyilvánvaló, hogy az Inchofer Menyhért által kezdeményezett kutatások⁶ folytatásáról és külföldi példákat szem előtt tartó kezdeményezésről van szó. Az 1688-ban megalakult Collegium Historicum Imperiale, amelyre az egyik szöveg hivatkozik, fő feladatának a német történelem annalsztikus feldolgozását tartotta. Bécsben Leibniz fejtette ki az uralkodónak és környezetének, hogy a Collegium működése, forráskiadásai a jelen politikai és államjogi kérdések szempontjából nagyon fontosak volnának. A tagok közé azonban katolikusokat nem sikerült beszervezni, pedig az elnökké választott Hiob Ludolf és Christianus Franciscus Paullini a jezsuiták kivételével őket is próbálták megnyerni az ügynek.⁷

A *Projectum* végső megfogalmazója jezsuita. Hevenesi Gábor nehezen olvasható feljegyzése (1. szám, Parochiae) azt bizonyítja, hogy e terv sem független tőle. A *Modushoz* hasonlóan azzal kezdődik, hogy három forrásból lehet anyagot gyűjteni: kiadott könyvekből, kéziratokból (ide sorolva a feliratokat is) és a hagyományból. Különösen a kéziratoknál időz hosszan, felsorolva a szóba jöhető köz- és magánlevéltárakat, figyelmét kiterjesztve arra a tényre, hogy az ország zavaros történelme miatt sok anyag külföldre, főleg a szomszédos országokba került. A

⁴ A *Modus* szövegét közölte Hölvényi György (ld. az 1. jegyzetet). Teljes címe: *Modus materiae conquirendae pro annalibus ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis, a Gabriele Hevenesi S. J. compositus, et typis datus*.

⁵ A *Propositio* nem címe a közölt hozzászólásnak, csak hivatkozás a hozzászólás előtt a Collegium Historicum Imperiale kiadott tervezetének címére. Az egyszerűség kedvéért a teljes 5. számon közölt részt jelöljük vele.

⁶ INCHOFER, Melchior, *Annales ecclesiastici regni Hungariae, tom. I*, Romae, 1664. A mű 1059-ig jut el az események leírásában. A második (kéziratban maradt) kötet az 1059–1109. közötti időkört öleli fel. Vö. DÜMMERT Dezső, *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában: A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghírsült reformja*, Filológiai Közlöny, 1966, 191–210.

⁷ A kérdésről részletesebben: SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1986 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új sorozat, 4), 15–17.

szisztematikus számbavétel a vatikáni levéltártól és az országos intézmények levéltáraitól a családi és plébániai levéltárakig terjed. A tradíció számbavételét szintén helyesli, s tippet ad annak gyűjtéséhez. Mindezek után felteszi a kérdést: kiktől lehet várni az óhajtott anyagot.

Aztán következnek a célba vett intézmények levéltárainak vezetőihez intézendő kérdések (nr. 8–15): a vatikáni levéltárhoz, a magyar kancellária levéltárához, a káptalanok és konventek levéltáraihoz (az utóbbiak saját történetükre vonatkozó kérdéseket is kaptak). Külön kérdésekkel közelítendő meg az egyházi levéltárak. Önálló fejezet foglalkozik a canonica visitatiókat folytató főesperesekkel, a plébániákon található iratokkal és a családi levéltárak vizsgálóival.

A *Propositio* és a *Modus* előzményéhez való hozzászólás (5. és 2. sz.) azonos kéztől származik. Azonos személy szövegezté a készülő adatgyűjtési tervhez és – a Collegium Historicum Imperiale céljait kifejtő *Propositio* ismeretében – a magyarországi egyháztörténet megírásának módjához.

Kronologikus legyen a mű, amennyire lehet, akár a pápák, akár a magyar királyok szerint. A részletkérdésekben is mindenütt hangsúlyozza a *Propositio* szerzője a történetiséget, az időrend figyelembevételét. Például szól az intézményekről (püspökségek, prépostságok, apátságok), a katolikus hit védőiről, a kolostorokról, neves személyekről, a szentek tiszteletéről, a hitet is érintő közjogi kérdésekről, áhítatgyakorlatokról, szobrokról és képekről, csodákról, iskolákról és szeretetintézményekről stb. Nemcsak az anyag csoportosításához, hanem gyűjtéséhez is ad szempontokat.

Az adatgyűjtési tervhez való hozzászólás (2. sz.) fejezetei hűen követik a *Modus* felépítését, végső feljegyzésében pedig a tervezetbe be nem illeszthető, részben polgári történetíráshoz tartozó adatok gyűjtésére hívja fel a figyelmet. A *Modusszal* való összevetésből egyértelmű, hogy az általam ismeretlen javaslattevő a *Modus* olyan előzményéhez szólt hozzá, amely már a ma ismert elrendezésben állott.

Valószínű, hogy a *Modus* megfogalmazójának (hihetően Hevenesi Gábornak) mások véleménye is rendelkezésére állt. Ezek közül maradhatott fenn a 3. számon közölt feljegyzés.

* * *

Az 1686-ban bíborossá kinevezett győri püspök, Kollonich Lipót, aki a magyarországi közigazgatási reformok kidolgozására rendelt bizottság elnökeként 1688–1689-ben tervezetet terjesztett elő a felszabadított magyarországi területek berendezésére,⁸ minden bizonnyal ismerte a Collegium Historicum Imperiale ügyeit. Győri levéltárosa, Telekesi István kanonok éppen 1688-ban fejezte be az egyházmegye történetének megírását és a káptalani levéltár rendezését.⁹ Kollonich nyilvánvalóan tudta, és lehetetlenség volt nem éreznie mindennapi munkája során, hogy a magyarországi katolicizmus megszilárdításának egyik fontos módja az, ha birtokigazolások révén sikerül az egyházmegyéket és a szerzetesrendeket kedvező helyzetbe hozni. Ehhez viszont komoly történeti munkálatokat kellett végeztetni.

Magyarországon e munkák elvégzésére a kormánynak – néhány kivételtől eltekintve – szinte csak a jezsuiták álltak rendelkezésre. A központi irányítású rend megfelelő számú és felkészültségű személlyel rendelkezett. Rendházai, rezidenciái, az általuk fenntartott iskolák révén, vagy csak a missziós területre figyelve, jelen voltak az egész országban. Mint hitterjesztőknek fel kellett mérniük a rájuk váró feladatokat, meg kellett ismerniük a missziós területeken uralkodó viszonyokat, az ottani felekezetek helyzetét.

A központi intézményekben (például a magyar kamaránál) lévő hivatalnokok e munka elvégzésére kevesen lettek volna, s néhány kivételtől eltekintve képzettségük színvonala sem volt megfelelő. Aztán meg valószínű, hogy a bécsi kormányzat, s maga Kollonich érsek is, jobban bízhatott az osztrák-magyar jezsuita tartományban élő szerzetesekben, akik szervezetileg mintegy példaként szolgálhattak a központi elképzeléseknek. Kollonichék az *Einrichtungswerk*ben (1689) Magyarországot az örökös tartományok közé akarták beilleszteni. A kamarai tisztviselők aktív részvételére már csak azért sem lehetett gondolni, mert a felszabadított gazdátlan birtoktestek nem a magyar kamara fennhatósága alá kerültek, hanem a bécsi udvari kamaráé alá, s az értékesítette ezeket.¹⁰

⁸ A tervezet: *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*. Rövidített, a császár számára készített változatát kiadta Theodor MAYER (*Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*, Sigmaringen, Thorbecke, 1980², 90–135).

⁹ SZABADY Béla, *Telekesi István egri püspök, a győri egyházmegye történetírója*, Győri Szemle, 1941, 1–17, 50–61, 129–142.

¹⁰ Erről és a birtokigazolásokról ld. NAGY István, *A magyar kamara, 1686–1848*, Budapest, 1971, Akadémiai, 29.

A felszabadított magyarországi területek történeti forrásainak összegyűjtésére a központi kormányzatnak nagyobb szüksége volt, mint a birodalom más területeire. Hogy ezen igény felmerülése és a történeti forrásanyag-gyűjtés hogyan függnek össze és hozzáköthetők-e egyetlen személyhez (például Kollonich Lipóthoz, Szentiványi Mártonhoz, Hevenes Gáborhoz vagy esetleg másokhoz), nem tudom eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a források között bemutatott *Projectum* az igény felmerülésén túl van már, átgondolt tervezet a forráshelyek rendszeres számbavételére, s jezsuita szerző műve. Hevenes szerzőségét nem tartom valószínűnek.¹¹ Czeles Márton nem, vagy nem csak a *Modus*, hanem inkább a *Projectum* (esetleg előzménye) alapján kezdett hozzá a római forrásanyag-gyűjtéshez. 1693. június 11-én érkezett Rómába magyar gyóntatónak s hat évi kinntartózkodás után, 1699. június 11-én indult haza. A gyóntatást csak 1694 húsvétján kezdte meg.¹² Bizonyára nem véletlen az, hogy éppen őt küldték Rómába, arról azonban, hogy Kollonichnak, vagy Hevenesinek volt-e köze hozzá, nem tudom.¹³

Czeles római tartózkodása a fentiek alapján nem nyújt kronológiai fogódzót a Hevenes-féle *Modus* keletkezéséhez, azaz létrejöttét nem feltétlenül kell Czeles Rómába küldése előttre helyezni. Szentiványi Márton történeti műveinek megjelenése (1699–1700) előtt nem valószínű, hogy végleges változatban készen volt. Nyomtatásban való megjelenése sem valószínű, bár a fennmaradt másolat címében erre utalás történik. A kezdeti időszak egyik adatgyűjtője, a kor- és rendtárs Szörény Sándor nem idézte műveiben.¹⁴

Hevenes Gábor (1656–1715) több mint két évtizeddel fiatalabb volt Szentiványi Mártonnál (1633–1705), aki őt is bizonyára utódai közé sorolta, amikor

¹¹ Hevenes 1692. október 12-től rektor és novíciusmester volt Bécsben. A jezsuiták évenkénti *Catalogus personarum* szerint 1703. szeptember 13-ig maradt e tisztségben. (Pannonhalma, Bencés Főapátsági Könyvtár, 118. J. 1.) Elogiuma egyéb könyvek kiadása közt csak röviden emlékezik meg egyháztörténeti anyaggyűjtéséről, kezdeményező szerepéről mit sem tud. „... aliorum digna prelo opera studiose acquisivit, et publicae utilitati fecit, sua tamen quaedam uti et operis immensi Historia ecclesiasticae Hungaricae centum et plures tomos complexa editio Authoris ipsius voluntate suspensa...” (Uo., 118. D. 18/1, 90, 94.)

¹² MONAY Ferenc, *A római magyar gyóntatók*, Róma, 1956, 102–105.

¹³ Az eddigi szakirodalom ezt szilárdan hitte. Czeles szerepéről különösen Dümmert ír túlozva (6. jegyzet).

¹⁴ SZÖRÉNY, Alexander, *Pannonia docta*, kézirat, Budapest, Egyetemi Könyvtár, Coll. Kapr. B. 14. 95–99.

egyik művében a történeti adatgyűjtésről írt, s öntudatosan kezdeményezőnek vallotta magát.¹⁵

A végső formájában Hevenesi által megfogalmazott *Modus* ma nem ismert módon, közös munka eredményeként keletkezett. A *Projectum* szintén, s mindkettő mögött meghúzódhatnak Kollonich érsek egyházpolitikai elképzelései, melyek szerencsésen találkoztak a jezsuiták missziós feladataival és tudományos ambícióival.

Jezsuita szerzőink a történelmet sokáig csak illusztrációként használták rendjük, illetve a Regnum Marianum dicsőítésére. A teológiai célú jezsuita történetírás azonban már a 17. században komoly eredményeket mutatott fel. Elég, ha a bollandistákra hivatkozom, vagy Inchofer Menyhért tevékenységére. Azt is jó szem előtt tartani, hogy Európában a tudomány műhelyei már nem az egyetemek, hanem a különböző céllal megalakult akadémiák, tudós társaságok voltak. Dél-Németországban és a Habsburg Birodalomban fontos szerepet játszottak a jezsuiták, nagy befolyást gyakoroltak az uralkodóra és a kormányzatra. Bármely cél megvalósításához (a történelemmel való szakszerű foglalkozáshoz is!) megfelelő számú és képzettségű személy, szervezetség és anyagiak: mindaz rendelkezésükre állt, amelynek hiánya miatt a korban oly sok akadémiai kezdeményezés futott zátonyra. Megfelelő kezdeményezés és központi jóváhagyás után a jezsuitáknál eleve adottak voltak az akadémiák nyújtotta előnyök.

Hazánkban e kezdeményezésnek a Hevenesi-gyűjteményben előforduló kezdek alapján egy tucatnál több munkatársát különíthetjük el már az 1690-es években. Többségük jezsuita szerzetes. A most ismertetett források alapján elmondható, hogy már a munka megszervezése közös tervezés alapján történt, figyelembe véve a jezsuita rend korábbi eredményeit (bollandisták, Inchofer) és a korabeli akadémiai mozgalom törekvéseit (Collegium Historicum Imperiale) is.

¹⁵ Szentiványi Márton úttörő szerepéről ld. SERFŐZŐ József, *Szentiványi Márton munkássága a XVII. század küzdelmeiben = Jezsuita történelmi évkönyv*, szerk. GYENIS András, Budapest, 1941, 5–175, különösen 64–65. Lásd még a 7. jegyzetet. – Szentiványi szóban forgó megjegyzése (*Continuatio... Tynaviae, 1700. RMK II 2024, p. 58*): „... in eundem finem sequentes Annotationes hic appono, complementum vero ulterius, et perfectionem eorundem, successoribus relinquo, cum probe sciam, non deesse jam aliqui qui in hoc Argumento strenue desudant, eruderando antiquissimas res Hungariae, tam Politicum, quam Ecclesiasticum, statum concernentes. Satis ait primam glaciem fregisse, et viam aliis demonstrasse. Sic igitur.” E megjegyzésből valószínű, hogy a fiatalabbak szervezkedéséről Szentiványi tudott, esetleg ő maga is aktív szerepet játszott a tervezetek készítésében.

Források

1.

Episcopatus

A quo? quando fundati? Literae fundationales, vel si hae desint qua dote? qui benefactores? quis vetus splendor an quando imminuus, restitutus, locus an mutatur?

Fides catholica quomodo propagata? qua haeresi quando deformatata? Qui eam Viri Apostolici excoluerint? an ideo publico honore vel privato colantur.

Quae amplitudo, et limites Dioecesis? quae beneficia? Fundationes incorporatae? Hospitalia? nunc vel olim.

Quae successio episcoporum? Eorum nomen, genealogia, claritas virtutis aut eruditionis, acta, mors.

Quae bulla pontificum, regum diplomata? privilegia? jura?

Quis cultus B. V. Sanctorum peculiaris? an icones miraculosae, quae earum origo? quae miracula?

Quae ... reliquiae? unde, quando allatae? quae devotiones, processiones stabiles?

Quis litterarum status? quae scholae, earum celebritas? qui libri editi? vel manuscripti.

Synodi quando, ubi celebratae? qui interfuerunt? qui canones conditi?

Quae religiones? quando introductae? quo fructu.

Insigne episcopatus, Capitulique unde.

Qui viri floruerunt inter Capitulares? in quo excelluerint? an etiam apud Exteros, et quae gesserint?

An virorum illustrium monumenta, epitaphia?

Portenta aut prodigia, Vaticinia, apparitiones, illusiones?

Comitatus

Quae eius amplitudo? limites? Insigne, urbes, arces celebriores, quae de illis memorabilia, qui fluvii? ... Montes.

Quae beneficia Ecclesiastica? Regularia? Schola? Xenodochia?

Quae soli fertilitas?

Quae naturae prodigia in lapidibus, aquis, mirabilibus? herbis?

Quos viros genuerit, aluerit insignes? sanctitate? virtute, scientia, re bellica? artibus etc. etiam apud externos.

Quas familias celebriores continet? eorum splendorem, insignia?

Quando fides catholica inducta, per quos propagata? quid passa, quae haereses, quomodo subingressae?

Quae iura privata? consuetudines in magistratibus? privilegia.

Quae bella? tumultus intestinos, quo damno, per quos excitatos aut sopitos habuerit.

Poenae delinquentibus statutae?

Urbes, arces

Nominis origo? a quo condita? quae munitio, situs? magistratus? ritus privati? iura? privilegia? insigne, vetus amplitudo, splendor.

Quae monasteria, templa, icones prodigiosae, reliquiae, scholae, hospitalia, eorum initium, progressus, defectus, aliae foundationes, solennitates.

Quos viros insignes genuerit, aluerit? Qua celebritate? eorum acta, mors.

Quos dominos? bella? oppugnationes? damna per incendia, eluviones, vastationes.

Quis religionis status initio, mutatio, haeresis etc.

Quae monumenta? inscriptiones, epitaphia? numismata, naturae aut artis prodigia, memorabilia ibi gesta ut concilia, comitia, synodi etc.

Quae artes inventae, promotae etc.

Quis ordo magistratus, eligendi ritus et aliae consuetudines.

Portarum, platearum nomina et unde origines.

Familiae

Origo.

Insigne a quo? quando auctum.

Genealogica successio, matrimonia cum familiis aliis inita.

Officia, gesta publica, legationes.

Viri insignes, in vel extra patriam sanctitate, virtute, eruditione, re militari aut aliis clari, etiam in dignitate Ecclesiastica.

Privilegia, gratiae a regibus concessae, tituli haereditarii.

Fidelitas in Regem et Patriam in rebus difficilibus exhibita.

Parochiae

(E feljegyzés olvasati nehézségek miatt marad közöletlen.)

2.

Circa principium, ubi de continuatione Annalium, ab P. Inchofer inchoatarum, fit mentio ut etiam seculares fiant proniores ad subsidia, posset aliquis terminus apponi, qui connexionem rerum secularium sapiat. Quid si loco Ecclesiasticae, substitueretur, Patriae tam sacra, quam profana complexurae?

Deinde ubi de facienda cooperantium mentione agitur. Cum forte aliqui nollent nomen suum propalari, posset apponi: nisi quis ultro cautum velit, ne nomen suum pervulgeretur.

Circa notitiam captandam, ubi de libris editis agitur. posset addici: sive ii sint Latino, sive Gaeco, seu patrio, alioque idiomate vulgati. Dummodo talium librorum verba formalia, si afferantur, addatur Latina, aut patria expositio eorum.

Deinde subdi poset: si quis vero otio evolvens libri, maxime rarioris, careret, vellet tamen bono publico gratificari, dignaretur talem librum ad certum tempus accommodare. Quae gratia praedanda etiam ad manuscripta extendi posset. Cum multi vel non sciant, vel non velint ob alia negotia, percurrere illa. Deberet autem fides sancta circa restitutionem interponi.

Ibidem in n. 2. Addi possent: ut non tantum nomina subscriptorum episcoporum apponantur; sed aliorum magnatum, et nobilium, imo et nomina eorum, quibus inscriptae fuerunt literae publicae, sive a Regibus, sive ab aliis sacris vel profanis personis principibus.

Ibidem ad n. 3. cautela videtur addenda: ut traditio sit verosimilis et a viris probatis habita, ut praecidatur via fabulis etc.

Circa Episcopatus

nr. 1. ubi de controversiis, posset addi: quia earum finis, aut arbiter etc.

et n. 2. ubi de Bonis Ecclesiasticis addi posset, post translata, aut fortassis iterum revocata, et mox de haeresi: quomodo sopita, aut compressa, et a quo.

et n. 3. ad Reliquias, aut corpora Sanctorum quis accursus et processiones populi.

et circa finem de re literaria n. 4. addi possit: sive nativi sive exteri.

Circa praeposituras n. 1. de viris addi iterum posset: sive nativi, sive exteri.

Circa Comitatus ad initium n. 7. ad montes, etiam fontes, qui sat notabiles in Hungaria habentur, gemmis et sic post, aquis, iterum fontibus locus foret.

Beneficia Ecclesiastica, an interierint bello vel haeresi, et quando et quod idem de scholis et hospitalibus.

Circa jura, ubi de poenis statutis, addi posset: an etiam executioni datur.

Ubi de familiis celebrioribus agitur: addi posset: quas affinitates, parentales etc. habeat.

et mox de fide addi posset: quamdiu duraverit haeresis, per quos imo et expugnata etc.

et de bello: addi posset: quamdiu duraverit.

Circa Civitates ubi de ruina post pestem: addi posset: inundatio, nubifragium, etc.

et mox de portis: an nomina platearum aut portarum non fuerint aliquando mutata.

et ubi de haeresi addi etiam posset: an sopita rursus aut saltem imminuta etc.

ubi de reliquiis. an aliunde et per quem advectae an domi natae, quomodo cultae etc.

ubi de viris addi posset: an nativi, an exteri, an domi an foris inclaruerint, sub quibus magis Antiquitatis monumentis addi posset: an adhuc existent sive sacra sint sive profana, quis eorum auctor, aut si desiere, per quam occasionem.

Circa familias quoad successionem addi posset: Adoptio. Confaternitas, majoratus, quando desierit, aut immutationem quantam passus sit. Bibliotheca, eaque aucta, aut amissa. idem Numismata etc.

post doctrinam: addi posset: etiam libris editis, vel ineditis, domi vel foris.

quoad honores: addi posset: domi vel foris, perpetuandi aut temporarii.

quoad religionis patrocinium etiam inseri posset: in personas Ecclesiasticas, orphanos catholicos.

Circa parochias, ad adiunctas filiales addi posset: an disjunctae et per quem.

ubi de Reliquiis: an a foris allatae, an domi natae, an ab exteris adventantibus cultae etc. an et quando ...

post terraemotus addi posset: inundatio

post Epitaphia: addi posset: an adhuc exstent. qua ratione perierint. an marmori, aeri, argento insculpta, aut picta heroum insignia epitaphiis adjecta, aut appensa vexilla, arma, etc.

NB. Addi posset tum Regni ipsius, tum annexarum partium successiva nominis variatio, coloniarum inductio, et quo tempore, duce, facta. Item gentis excursionones in externa regna, illorumque successus, spolia relata aliaque acta publica seu bello seu pace. Item viri Sancti extra Patriam vel viventes, vel culti per Ecclesias, editas, icones publicatas, earumque reliquiis varie translatis, officio divino honoratis etc.

3.

Puncta civitatum et arcium

Nominis Ethymologia et insigna, et quis loci situs.

Quando? et a quibus condita, aut munita, aut privilegiis donata, et quibus.

Quando? et quoties vastata, aut oppugnata, aut combusta.

De successione Dominorum eam possidentium, et quoties hos mutaverit.

An et qui ritus specialis eligendi Magistratum, aut quoad aliae consuetudines.

Quot templa, quando et a quibus erecta, dotata renovata, quibus dicata, quae festivitates.

An, quae ibi reliquiae solennes Sanctorum. Unde allatae.

Quae Antiquitates, quoad inscriptiones, epitaphia et similia.

Qui religiosi, quando, a quibus introducti, eorum specialia acta ex annuis.

Successio quae Parochorum. An et quando inducta haeresis, et qualis.

Quos viros illustres genuerit tum politico, tum Ecclesiastico statui.

Qui ibi Comites, et Nobiles, et quae eorum insigna aut praeclara facta.

An aliqua ibi congregatio, eius initia[lia?] et quis fructus.

An aliqua imago miraculosa? aut an miraculum aliquod contigerit.

Quae traditiones sint inter populum circa veterem loci amplitudinem et celebritatem.

4.

Projectum de modo conquirendae materiae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis

1. Certum est, uti pro aliis historiis, ita etiam pro his annalibus materiam conquirendam esse triplici e fonte. 1° ex libris lucem editis. 2° a manu scriptis. 3° e traditione, seu virorum hominum fide digna relatione, rerum quas vel ipsi viderint, vel ab aliis narratione acceperint, vel etiam legisse se meminerint.
2. Librorum in lucem editorum nomine intellego, tum domesticos tum externos, tum sacros tum profanos, tum Historicos tum politicos, Geographicos, Chronicos etc.
3. Manuscriptorum nomine veniunt vel publicis vel privatis litterarum monumentis conscripta, et conservata. Quo etiam referri possunt inscriptiones Templorum, publicarum aedium, monasteriorum, sepulchrorum etc.
4. Quod ad libros luci editos attinet, unde? nempe ex celeberrimis bibliothecis, conquirendi? qua ratione? nempe indicibus, aut summis rerum capitibus inspectis, explorandi? inter quos, et quot? nempe inter plurimos, et laboris patientissimi-

mos, distribuendi? in quot et quas classes, res inventae conjiciendae? nihil est quod innuam, in his versatissimo haec scribo.

5. In manu scriptis vis maxima ponenda. Quae iuxta divisionem numero 3 politam sequentibus in locis inquirenda. *Publica*; in Cancellaria apostolica, in Cancellaria Hungarica ejusque protocolis tum veteribus tum recentioribus. In archiviis Archiepiscoporum Strigoniensium, Capitulum Strigoniensis, Agriensis, Jauriense, Nitriense, Vesprimiense, Scepusiense, Poseniense etc. Item conventuum, Jaszoviense, Thuroczense, Ságiense, Bozokiense, Lelesiense etc. Item Protocola Cancellariae Palatinalis, Judicis curiae, Magistri Tavernicorum et Personalis praesentiae Regiae etc.
6. *Privata*, apud Religiones, Societatem nostrarum, Franciscanos, Dominicanos, Benedictinos etc. tum e generalibus, tum e privatis, si qui habent archiviis. e monasteriis illustrioribus non tantum quae in Hungaria sunt, sed etiam e vicinis in Austria, Styria, Moravia, Silesia, Polonia, sitis ad quas turbulentorum in Hungaria temporum occasione, multa litteraria instrumenta evecta esse probabile est. Apud privatos Episcopos, Praepositos, Abbates, Archidiaconos etc. In seminariis et convictibus maxime nostrae curae commissis ac nominatim in Collegio Generali rubrorum Tyrnaviae. Apud Illustres Hungariae familias, maxime vetustate nobiles, etiamsi nunc opibus non florentes, hae enim in genealogiis suis notatos habent nonnullos, aut sanctitate, aut saltem dignitate Ecclesiastica vel religiose conspicuos, e sua familia <notatos>. Quid si etiam Archiepiscopi olim ad Jurisdictionem Ungaricam spectantes, nunc avulsi una cum Episcopis sibi subjectis requirerentur? qualis est Spalatensis, Ragusanus etc. Item comitatuum Regiarum Civitatum, archivia et protocola, singularum denique Ecclesiarum ac templorum parochiarumque scripta, monumenta, aut his aequivalentia: ut sunt consuetudines immemorales etc. aut indubitata a majoribus etc.
7. Traditio hac in materia ea mihi maxime probatur; quae inter Ecclesiasticos, Religiosos, caeterosque, aut veneranda aetate, aut vitae probitate, aut longo experientiae usu, conspicuos, pro certis ac indubitatis passim narrantur. Item nobilium familiarum firmas relationes, quas a majoribus suis quasi pro manibus traditas acceperunt, et pro certissimis memorant. Quamquam nec vulgi, ac potissimum cultioris communitatis mutuus consensus sit contemnendus, et constans opinio.
8. Restat iam videndum a quibusnam personis superius memorata sint expetenda? et quaenam punctatim a quibuslibet pro diversitate status, et conditionis?
9. A Praeside Cancellariae Apostolicae quaerendum. 1º. Utrum bullae extent aliquae in quibus privilegia etc. Ecclesiae Hungaricae aut ejus praelatis concessae continentur? 2º. Utrum litterae aliquae a pontifice ad Reges aut Praelatos Hunga-

- riae, vel ab his ad Pontificem datae habeantur? 3. Utrum controversiae aliquae Ecclesiasticae in Hungariae actae, Romae fuit decisae? 4. In conciliis generalibus (quarum personas congregatas utique Romani descriptas habent) utrum, et qui fuerint ex Epscopis Ungariae. 5. Quinam aliquando fuerint ablegati a Regibus Ungariae aut Clero ad Sedem Apostolicam? aut ibi ut legati resederint? 6. Quosnam diversis temporibus legatos, et in quo negotio miserint Pontifices in Hungariam? 7. Quinam ex Hungariae Praelatis fuerunt et quot Cardinales? 8. Quenam foundationes Ecclesiarum Episcopatum, Praepositarum, monasteriorum, Collegiorum etc. sunt a sede apostolica approbatae? et quando? 9. Quenam bona Ecclesiastica sunt cum consensu Apostolicae sedis abalienata, aut translata? 10. Num in aliquem aut aliquos in Ungaria lata est excommunicationis sententia? et cur? Utrum et quando revocata? 11. Utrum Regibus, praelatis aut aliis magnatibus Ungariae miserint Pontifices aliqua munera; sicuti Comiti Joanni Palfi dicitur misisse sacra munera Urbanus VIII. 12. Utrum et quae sanctorum corpora sint Roma in Ungariam missa et quando? 13. Quibus Archiepiscopis imo et Episcopis Quinque-Ecclesiensibus missum sit a Papa pallium etc. etc.
10. Cancellarius Ungariae, aut secretarius Protocolo praefectus consulendus est. 1. Utrum et quae habeantur litteris consignatae donationales Regiae Archiepiscopatum, Episcopatum, Abbatiarum, Praepositarum? etc. cui? quando datae? 2. In singulis Comitibus generalibus, quinam, et quot Ecclesiastici viri interfuerunt. 3. Quinam Ecclesiastici publica Regni munia, alias cum saecularibus communia obiverint: ut sunt, Officium Cancellarii Regii, Cancellariae Reginae, Locumtenentis Regii in Hungaria, Thesaurarii, Legati ad externos principes etc. 4. Quinam ex Archiepiscopis et Episcopis habeant adjunctum munus Supremi comitis? etc.
11. Capitulum et Conventum custodes investigent 1°. Litteras fundationales Ecclesiarum, Episcopatum, Religiosorum, et quorumcunque demum beneficiorum Ecclesiasticorum. 2. Donationales Regias factas Ecclesiis aut Ecclesiasticis. 3. Testamenta et pia legata, maxime majoris momenti. 4. Metales bonorum Ecclesiasticorum. 5. Controversias ortas ac decisas circa bona Ecclesiastica. 6. Quae crucigerorum beneficia ac foundationes concernunt, singulariter notent. 7. Privilegia aut onera Ecclesias aut Religiosos ordines concernentia. 8. Ex donationalibus regis fere omnibus excerptenda esset ultima clausula, in qua nomina omnium Archiepiscoporum et Episcoporum, ejus temporis, consignantur etc. etc.
12. Inquirant praeterea Capitula et Conventus 1° suam originem. 2° Fundatorem, benefactores, votivorum institutores Beneficiorum aliquorum Ecclesiasticorum huic Capitulo in perpetuum applicatores etc. 3° Suos praelatos, et maxime si qui

eorum sanctitate, Martyrio, doctrina, aut libris scriptis illustres fuerunt: horum annotanda et gesta et tempora. 4. An capitulum locum suae habitationis et Archivii mutaverit: qua de causa? 5. Quae bellorum aut exortarum haeresum occasione mala sit [...] etc.

13. Archiepiscoporum et Episcoporum, Abbatum, Praepositorum, Collegiorum, Monasteriorum, Seminariorum, ac imprimis Sacrarum Religionum utriusque sexus Archivia consulenda. 1. Quis fundator et quando. 2. Quam ampli Reditus? 3. Quanta dioecesis? qui comitatus dant decimas? quantum lapsu temporis devenerint aut accreverint redditus. 4°. Quibus ex Archiepiscopis aut Episcopis missum Pallium Roma? 5. Utrum, quando et ubi celebraverint Synodos Dioecesanarum aut Provinciales? 6. Quid in iis synodis conclusum, hac scripto habeantur decreta seu typis consignata. 7. Qui ex viris praecipuis iis interfuerunt synodis? 8. Ex Seminariis, maxime Pazmaniana domo et Rubrorum Collegio quinam in commune fructus? Qui viri Praelati, Episcopi, Archiepiscopi, Praepositi etc. prodierint? 9. Religiones sacrae inquirant quos, quot, et quando habuerit in Hungaria viros sanctitate, doctrina, nobilitate, rebus gestis etc. insignes. 10. Quanam Religiones quando? et qua occasione Hungariam sunt ingressae? 11. Utrum habeant in templis suis Imagines aliquas prodigiis datas? aut sanctorum reliquias notabiles? unde et quando missas? 12. Quando Haeretici in eorum fines sunt ingressi? quae contra eos egerint? quos ad rectam viam reducerint? 13. Quomodo et quando tot beneficia Ecclesiastica, Monasteria, abbatias etc. perdiderint? 14. Quas immunitates particulares a Regibus Apostolicis aut Summo Pontifice habeant? etc.
14. Archidiaconi (quorum munus est communiter in Hungaria visitare annuatim suum Archidiaconatum) multum huic instituto conferre possunt, serio investigando in omnibus parochiis, occasione visitationis annuae, ea quae subjunguntur. 10. Ante visitationem uno alterove mense literis circularibus moneantur omnes Parochos, ac imprimis Regiarum Civitatum et Oppidorum, ut ad sequentia puncta, scripto reddant et praeposita responsa; tempore visitationis exigenda; 1. Quis fundavit templum, aut templa, et si quae sunt eo pertinentia? quando? 2. Quae privilegia Parochiae? et unde? 3. Quando haeresis aliqua in eam Urbem, oppidum aut Pagum intravit? 4. Utrum illic nunc, aut aliquando alias exercitium haeticorum fuerit? 5. Utrum notabilis Haeticorum conversio extiterit illic? 6. Utrum tempore pestis aliquis e parochis pro populi salute se periculo exposuerit, aut in eadem occubuerit? 7. Utrum etiam num haeresis illic vigeat? 8. Utrum sit prodigiosa illius aliqua imago? vel certe alias memoria hominum natu majorum quidpiam prodigiosum evenerit? 9. Quid et quando bellis passa Ecclesia? 10. Quanam habeant sanctorum corpora, unde, a quo,

quando missa? Etc. etc. Verbo quidquid ad plenam informationem status Ecclesiastici in eo loco spectat.

15. Illustres familiae: quales sunt Csákiana, Eszterháziana, Forgachiana etc. consulantur, 1°. Utrum aliquis ex majoribus fundaverit templum, Praeposituram, Monasterium etc. 2°. Utrum aliquis sanctitate, doctrina, aut statu Ecclesiastico eminuerit? num Cardinales, Episcopi etc. fuerunt ex familia? haec ex Genealogiis haberi et sciri possunt, aut longa majorum traditione etc. etc. etc.

5.

Propositio Imperialis Collegii Historici, qua omnes sinceri, et eruditi Germani, quorum id talentum est, ad conscribendos Patriae Annales a primordio Gentis inter Collegas distribuendos officiose et amice rogantur, et invitantur.
Ita Christianus Paullini

Circa praesens opus consultum erit observare Chronologiam, ut fieri poterit, exacte, tum circa Pontifices, tum circa Reges ejusque familiam utriusque sexus. Licet enim Ecclesiastica intendatur Historia; eo eam tamen contulerunt multum aliqui Regum. Nec aliud Regnum facile dabitur, in quo major Regum cum Ecclesia coniunctio, quam Ungaria, cujus rex Jura Legati Apostolici, cui crux publice praeferatur, obtineat. Deinde per faemineum sexum maximum Sanctorum et Sanctarum syllabum Patria enumerat. ut proinde negligendus videri non possit sexus sequior. Par ratio circa Regni Primatem aliosque Archi- et Episcopos, e clericali, aut Regulari statu assumptos. ut eorum tum Natales, tum inaugurales, tum emortuales dies et anni observentur.

Praeterea in origine seu Ereptione Episcopatum, Praepositurarum, Abbatiarum, sive Regularium, sive non Regularium dies et anni adnotentur, et quis Fundator, patronus, Benefactor, qualive e Familia, extiterit, quid juris contulerit, quas Leges observandas perscripserit. An decursu temporis aucta, an imminuta, et quidem per quas vias, bona Ecclesiastica fuerint, et si plane defecerint, quo cooperatore. An non rursus restituta ac restaurata fuerint et qualique pontifice, Regeque, primatē evenerit, vel quae spes supersit reductionis, et meliorationis.

Quomodo fides Catholica floruerit, per quos defensa, aut labefactata, qua haeresi et quo tempore deformata, reducta, restabita fuerit, ubi viri fidem verbo et facto confirmantes adducendi sive illi saeculares, sive Regulares, sive clerici fuerint, et si fidem vita profusa defenderunt, quo genere mortis, et per quos illata evenerit, an ideo publico honore celebrentur, an privato tantum colantur, in publicum tamen aliquando transituro. Ubi semper locus, tempus, aetas, personarum conditio et familiarum considerantur et explicantur.

Religiones, quae in Regno implantatae, et per quos, quo Anno, quibus mediis, quae illis beneficia, Ecclesiae, aliaque temporalia collata, quibus reliquiis Sanctorum seu natorum, seu nexterorum sint ditatae, an earum translationes factae, quando, et a quo, et qua ratione, ac pompa. An aliqua intercurrent miracula, illaque an authentice confirmata, an vulgi opinione propagata.

Monasteria etiam suos progressus, vel defectus tum rerum, tum personarum adnotent. Numerum incolentium primaevum, adauctum, imminutum, aut plane sublatum. qui fuerint Fundatores, patroni, Benefactores, in vita et morte, quos viros celebres virtute, ac scientiis habuerint, an ii concionando, docendo privatim aut publice, inclaruerint, libros conscripserint, vel conscriptos auxerint, in patriam linguam verterint, typo subiecerint tum suos tum alienos ingenii partus. an etiam artificio quodam excelluerint, aut promoverint.

Circa personas etiam notandum, an sint Nati, educati in Ungaria, et extra patriam translati ad sacras dignitates, honores publicos. An fidem alibi Catholicam propagarint, fuso etiam sanguine, ubi, sub quo, quando, quo mortis genere. an miraculis ut martyres, ut Confessores, ut Virgines, viduaeve inclaruerint. An, et qua ratione in Coelitum album adscripti, sub quo pontifice, Rege, Anno, loco etc. Pari ratione qui exteri patriam in fide instruxerint, in scientiis erudierint, in artificiois excoluerint, (si illa ad gloriam DEI propagandam deservierint) in civilibus et militaribus ad Infidelium confusionem, aut extirpationem informaverint.

Sic etiam respectus haberi poterit, ad judicia publica maxime fidem concernentia, per quos et quando, et quo eventu peracta fuerint, an pax publica inde inquietata, rebelliones aut tumultus concitati, et quomodo et quando et per quos sopiti, aut sopiendi restent. Si sopiti an publicae solennitates et Hymni Ambrosiani celebrati, processiones temporariae, aut perpetuae inductae. An arcus triumphales, aut Inscriptiones, maxime in Ecclesiis et monasteriis adornatae et per quos. an Epitaphia intra vel extra templa fuerint, etiamnum restent sive divis, sive principibus, sive viris de fide catholica, et Republica bene meritis sint erecta. an alia monumenta, ornamentaque Ecclesiis etc. accesserint.

An devotiones publicae inductae, continuatae, auctae per processiones intra vel extra Regnum susceptas habeantur, ad quae loca, et quam dissita, quo apparatu, quibus semptibus constant, quove fructu spirituali?

An sint statuae D. Virginis, aliorumque Sanctorum olim, aut nunc locatae, quod idem de imaginibus et similibus sentiendum, an sint miraculis clarae, a quo tempore, quo accursu, an etiam ab exteris frequententur.

An sint praeterea Naturae miracula maxime religionem veram attingentia, quando enata, et per quos reperta, observata, exulta. an iterum defecerint, et ob quam causam, culpabilemne an causalem et fortuitan. an celebrata per doctos prosa aut metro, quod idem in aliis poterit notari.

An Numismata, maxime religionem spectantia, procusa domi, vel a foris allata: per quos, quo fine, quo fructu et commendatione.

Genealogica licet magis videatur profana, servire tamen poterit in ordine ad Sanctos, ut liqueat, quomodo, aut qualiter ab Ungaria descenderint, aut ad Ungariam reducibiles sint. Idem circa Fundatores, Benefactores et patronos Ecclesiarum, monasteriorum etc. practicabile est.

Academiae, aut scholae publicae, Hospitalia et similia bono publico et Charitati servientia an fundatae, auctae, conservatae. quando et per quos, quibus mediis. quo affluxu frequentatae. An eversa, sublata publica auctoritate, aut vi seu privata, seu publica. Qui honores in Academiis exerciti, quae praemia benemerentibus collata, quos hostes domesticos, aut extraneos impugnatores habuerint. quando, et quamdiu etc. quos contra[?] Academiae Encomiastes domi forique expertae sint, quae privilegia, Immunitates etc. impetraverint. quos Auctores, maxime Ecclesiasticos, produxerit in Patria natos, aut aliunde advenas. et quae horum Patria, nomina, aetas, conditio, eruditio. Fama in et post mortem comparata. quomodo progressum illarum promoverint seu libris, iisque tum manuscriptis, tum impressis, seu fundacione Alumnatum, maxime pro statu Ecclesiastico destinatorum. An in exteras terras emiserint e suo gremio viros, qui alibi deinceps inclaruerint. apud quos, quando, quo applausu etc.

Portenta aut prodigia quaecumque, maxime ad Statum Ecclesiasticum, seu Fidem directa, quando. ubi. quibus testibus etc prodierint. (ita et Vaticinia, Apparitiones, deceptiones, et illusiones daemonum etc.) an secutus eventus faustus aut infaustus etc.

Poenae maleficis quibuscunque ob violatas res divinas quascunque illatae seu a populo, seu a magistratu, quales illae tum poenae, tum personae interentes, aut perferentes ubi, quando. An non intercesserit falsa informatio, ut etiam Innocentes comprehensi, et puniti fuerint, quomodo horum innocentia patuerit an per signa, et miracula, aut alia via humana.

Naturae miracula, fontes, thermae etc. in salutem populi prodeuntes, ubi, quando, a quibus observatae, celebratae, quamdiu durarint, quomodo perierint, aut perennarint. Huc venire possunt phaenomena, uti et vegetabilia, et mineralia aliquam connexionem cum rebus sacris habentia etc.

A magyarországi nyomdászattörténet-írás kezdetei

A régi magyarországi nyomtatványokkal való szervezett foglalkozás, a magyarországi nyomdászat történetének alaposabb feltárása szükségszerűen vezetett a nyomdászattörténet-írás múltjának számbavételéhez. Ugyanis Fitz József,¹ Szelle Béla² és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* első és második kötete³ együttvéve is meglehetősen kevés nyomdatörténettel foglalkozó 18. századi műre hívja fel a figyelmet.⁴ V. Kovács Sándor az első magyar nyomdatörténetnek Jakab Ferdinánd egy 1788-ból való kéziratát tartja.⁵ Haiman György *Németh János nyomdászattörténete (1818)* című cikkében⁶ Németh szerény előzményei közt a biográfiák, bibliográfiák és könyvtárkatalógusok mellett Bod Péter és Wallaszky Pál nyomdászattörténetet is tartalmazó kötetét, továbbá Miller Jakab Ferdinándnak a nagyváradi nyomdászatról megjelentetett munkáját említi meg.

18. századi műgyűjtőink és tudósaink levelezését, az egykorú nyomtatott és kéziratosa litterariákat, továbbá folyóiratokat olvasgatva azt figyelhetjük meg, hogy az 1750-es évek végétől kezdve egyre gyakoribb a nyomdatörténettel való foglalkozás, a szóban és írásban történő vitatkozás. A két leggyakrabban tárgyalt nyomtatvány: a Hess-féle *Chronica Hungarorum* és a Sylvester János által fordított *Újszövetség* sárvári kiadása, de az egyes nyomtatványok és nyomdák ismeretése mellett kifejezetten nyomdatörténeti tanulmányok is akadnak.

¹ FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története*, I, Budapest, 1959, 42–49.

² *Bibliográfia = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig*, szerk. KOVÁCS Máté, Budapest, 1963, 675–685.

³ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, 1972, 80–91.; KÓKAY György, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 1772–1849*, Budapest, 1975, 182–188.

⁴ Az alábbi fejezetekben tárgyalom őket: II/2 és a II/9-ben említett 1786. évi nyomdajegyzék (FITZ). II/6, II/8 és a II/5/a-ban említett német nyelvű cikk a *Zeitschrift von und für Ungern*ben (SZELLE).

⁵ V. KOVÁCS Sándor, *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata*, Magyar Könyvszemle, 1973, 332–348. A cikkben V. Kovács említi (332) egy Weber Simon Péter által készített nyomdatörténeti összeállítást (*Typographia*, 1783.). Itt legfeljebb Weber betűmintakönyvéről lehet szó, amely 1783-ban induló nyomdája betűkészletét tette közzé: *Specimen typorum neocretae typographiae Simonis Petri WEBER* címen Pozsonyban. E műnek Weber által használt példánya (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 091/448) a kinyomtatott betűkészlet után a nyomdai díszek felragasztását is tartalmazza.

⁶ Magyar Könyvszemle, 1977, 243–255.

Az új adatokat (időben az 1800-as évek első évtizedeiig) az alábbiakban csak akkor tárgyalom, ha azok valami módon korukban is nyilvánosságra jutottak, vagy legalábbis a kor szakemberei számon tartották őket. Mellőzöm a magánlevelek azon adatait, amelyek inkább csak elképzelések, mint a valóságnak megfelelő tények voltak.

Az áttekinthetőség érdekében két fejezetben tárgyalom az adatokat. Az elsőben a nyomdászat történeti fejezeteket is tartalmazó historia litterariákat tekintem át. Megemlékezem e fejezetben a nyomdászat történeti forrásként használt biográfiai gyűjteményekről, katalógusokról és bibliográfiákról. A nyomtatványok előszavaiban található, sokszor nagyon fontos adatoktól ezúttal eltekintek. A második fejezet az ismert önálló nyomdászat történetekről és nyomdászat történeti cikkek-ről ad számot.

I. Nyomdászat történetek nem önállóan

1. *Bél Mátyás szerepe*

Gyakori a hivatkozás Bél Mátyás *Notitiá*jának megjelent és kéziratot kötetekre.⁷ Több nyomdátörténet-szerzőnk nemcsak a közvetlen hivatkozások révén kapcsolódik a 18. századi magyarországi szellemi életre oly nagy hatást gyakorló Bélhez, hanem a főként általa megindított honismereti mozgalomból szervesen nő ki egész tudományos tevékenysége, így a haza múltjának jobb megismerését szolgáló historia litteraria művelése, s ezen belül a nyomdászat történettel való foglalkozás is. E hatás – sőt a pietista körökkel való közvetlen kapcsolat – még jezsuita tudósainknál is kimutatható.

2. *Árny Mibály (1735)*

A jezsuita szerző 1735-ben Kassán megjelent *Res litteraria Hungariae* című műve érthetően nagy ellenhatást váltott ki protestáns körökben. A kis kötetben a gimnáziumokat és híresebb könyvtárakat tárgyaló fejezetek után a *Typographiae inductae*

⁷ Nyomtatásban: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, I–IV, Bécs, 1735–1742. A felföldi megyék anyagával. A többi rész kéziratban maradt.

című rész⁸ következik, majd a híres (katolikus) magyarok felsorolása. A magyarországi nyomdászat-történet-írás katalizátorául az alábbi pár sor szolgált:

„Nova ergo ista, (scilicet ars typographica) primum in Germania reperta, deinde per Europam fere omnem vulgata, tandem in Ungariam delata est sub finem sexti et decimi saeculi aut initium sequentis, haereticorum forte opera, qui ut plures errorum suorum libros commodius in populum spargerent, hac arte utebantur.”

A későbbiekben általában még a protestánsok sem a „tévedések” kitételre reagáltak, hanem a könyvnyomtatás magyarországi megjelenését csak a 16. század végére vagy a 17. század elejére helyezés miatt.

Árvey röviden, a rendszeresség igénye nélkül foglalkozik a nyomdákkal. Először a nagyszombatival (a 17. század elejétől számítja) és a kassaival. Megemlíti, hogy 1716-ban Szentiványi László költségén került át a bártfai nyomda Kassára. Pozsonyban a harmadik nyomdát néhány éve állította fel Royer, Győrött 1728-ban kezdődött a nyomtatás. Szól még a budai, debreceni és a lőcsei nyomdákról.

3. *Wallaszky Pál (1769, 1785)*

Wallaszky Pál *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* című művében⁹ az utolsó (hatodik) fejezet címe: *De bibliothecis, cum appendice de typographia*.¹⁰ A mű címének megfelelően foglalkozik a budai ősnomdával, lapalji jegyzetben azonban felsorolja az általa ismert 16. és 17. századi nyomdahelyeket, s utána az alábbi óhajának ad kifejezést: „Utinam vero quispiam operam earum illustrandarum is se sumeret!” Ennek részben ő maga is eleget tett 1785-ben, majd 1808-ban bővített változatban megjelent *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* című művével.¹¹ Századonként néhány lapon megbízhatóan ír nyomdákról és kiadókról, sőt a papírmalmokról és a folyóiratokról is. Módszerében az erre az időre immár hagyományossá vált beosztást követve értékes adatokat közöl az iskolarendszerről, könyvtárakról és a magyarországi tudós társaság létrehozására tett erőfeszítésekről. Természetesen tud arról, hogy mások is próbálkoznak nyomdászat-történeti

⁸ 29–33.

⁹ Lipsiae, 1769.

¹⁰ Az appendix: 96–98.

¹¹ 1. kiadás: Posonii et Lipsiae, 1785.; 2. kiadás: Budae, 1808. Az első kiadásban: 101–104. a 15. századi nyomdászatról és kiadókról; 141–143. a 16. századról; 205. a 17. századról; 261–265. a 18. századról.

összeállításokkal. A 17. századi nyomdákról szólva olvasóit értesíti Fejérvári Károly munkálatairól.¹² Wallaszky *Tentamenje* óhajával, *Conspectusa* pedig példájával a magyar nyomdászattörténet megírásának egyik ösztönzőjévé vált.

4. Benkő József Erdély nyomdászattörténetéről (1778)

Benkő József Erdélyről szóló könyvének¹³ témánkat tárgyaló fejezetei: *De re litteraria in Transsilvania. De typographis Transsilvanicis. De eruditis Transsilvaniae*. A nyomdászatról szólót ismertetem.¹⁴

A jelen nyomdái:

Katolikusok – Kolozsvárott az egyetemé, Csíksomlyón a ferenceseké.

Reformátusok – Kolozsvár és Nagyenyed.

Evangélikusok – Brassó és Szeben.

Görög katolikusok – Balázsfalva.

A régebbi nyomdák esetében a nyomda sorsáról és a nyomdászokról is beszél. A nyomtatványokról szétszórta ír a műben, különösen a *De eruditis Transsilvaniae* című fejezetben.

Brassóban 1534-től nyomtatott a híres Johannes Honterus. (Kolozsvárott a Heltai–Hoffgreff nyomdával kezdődött a nyomtatás. Híres az 1551. évi *Biblia*.¹⁵ Hoffgreff, Heltai, Heltainé, az ifjabb Heltai Gáspár, majd faktorok vezették a műhelyt: Makai János és Válaszuti (Szilvási) András. Utoljára 1660 körül működött a nyomda (Matthias Ravius); a betűk elkoptak és széttöredezték. 1696-ban állítottak fel az unitáriusok új nyomdát. Lengyel András és Liszcai Mihály neve szerepel a nyomtatványokon. 1716-ig működött ez a nyomda.

Váradon Szenczi Kertész Mihály (helyesen Ábrahám) a 16. (helyesen 17.) század közepén holland típusokkal szép és hasznos könyveket nyomtatott. Különösen szép a Kolozsvárra menekülés után befejezett *Biblia*.¹⁶ Kolozsvárról Szebenbe került e nyomda. 1670 körül meghalt Szenczi Kertész, a református egyház a nyomda megmaradt részét ekkor visszavittette Kolozsvárra. Faktorok: 1670-től Veresegyházi Szentyel Mihály, 1684-től Németi Mihály, 1689-től Veresegyházi

¹² 205. Lásd a II/4. fejezetet.

¹³ BENKŐ, Josephus, *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, I–II*, Vindobonae, 1778.

¹⁴ Pars I., tom. 2, cap. XVIII–XX, pp. 244–532. A nyomdászatról: pp. 322–329. Adataihoz általában nem fűzök megjegyzéseket, azok (két, valószínű sajtóhibát leszámítva) ma is helyállóak, pontosak.

¹⁵ Vö. RMNy 90–92.

¹⁶ RMK I 970.

István. 1694-ben Tótfalusi Kis Miklós újította fel a nyomdát. Tótfalusi külföldi és hazai működését is ismerteti Benkő, Bod Péter *Erdélyi Fenix*-ét idézve. 1703-tól Telegdi Sámuel a faktor, 1730-tól Szatmári Pap Sándor, majd Pataki Mihály. 1753-tól Páldi István, a jelenben (1778) Pataki Sámuel a kurátor.

Gyulafejevárott Raphael Hoffhalter 1567-ben királyi nyomdásznak mondta magát. Halála után az inspektorok: Csázmai István (1568), majd Wagner Gergely. 1572-ben Báthory István elvette az unitáriusoktól a nyomdát s azt a reformátusoknak adta. 1620-ban Bethlen Gábor alapított díszes nyomdát. Faktorai: Meszléni Márton és Válaszuti András (1624), Jakob Efmurdt (1632), Major Márton 1642 és 1656 között vagy még tovább is. A nyomda 1658-ban pusztult el tűzvészben. A románoknak is volt egykor itt nyomdájuk. A század közepén fejedelmi parancsra nyomtattak a pápa vezetésével. Legfeljebb 1675-ig létezett.

5. *Simonchicz Ince (1784)*

1784-ben Nagyváradon jelent meg Simonchicz Ince piarista szerzetes *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* című műve. Bevezetőjét Miller Jakab Ferdinánd írta. Simonchicz a mű ajánlásában Miller 1783. április 19-én írt leveléből idéz:

„Postremis meis ad Te litteris pollicitus quidem sum, me libellos Tuos ocius transmissurum. Sed praeter unum de Re Litteraria Hungariae, quod omni, quo par sum, cum gratiarum actione Tibi reddo, hactenus perlegere non potui. Istud vero tam studiose a me lectum, et relectum scias, velim, ut (sine fuco loquor) hoc in genere simile vix haberi putem. Paucis multa dixisti, et progressum litterarum in patria adcuratissima quadam serie, interspersis multae lectionis, et eruditionis Tuae documentis, usque nostram aetatem egregie deduxisti, quod sane hactenus nemo praestitit.”¹⁷

A könnyen áttekinthető, jól megszerkesztett mű második része: *De litterarum et studiorum adiumentis*. Ennek hét fejezete közül most csak a harmadik érdekes: *De typographia Hungarorum*, amely rövid, általános bevezetés után századonként tárgyalja a magyarországi nyomdászat történetét.¹⁸

A 15. századból részletesen beszél a Hess-nyomdáról, Wallaszky *Tentamenje* alapján. Az egyéb 15. századi nyomtatványokra vonatkozó véleményét nevének említésével idézi Miller *Prima lineamenta* című alább ismerttetendő művében.¹⁹

¹⁷ Simonchicz 1783. március 14-én küldte át Nagykárolyból ezt a művét Millernek. A levél eredetije: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 781/1, ff. 14–15.

¹⁸ 72–85.

¹⁹ Vö. V. KOVÁCS, *i. m.*, (5. j.), 346.

16. századi mondandójának középpontjában a sárvár-újszigeti nyomda és annak *Újszövetség*-kiadása áll. Előtte azonban cáfolja Wallaszky azon adatát, hogy Werbőczy *Tripartitumát* 1518-ban Budán kiadták,²⁰ mégpedig az *Anzeigen* című folyóirat alább ismertetendő nyomdászattörténetéből. Leírja a Nádasdy-Kanizsai címet, értelmezi annak 1527-es évszámát. Közli a híres disztichonok négy első sorát. Ír a két Johannes Sylvesterről.²¹

A 17. századból jobbra csak nyomdahely-felsorolást ad, majd néhány nyomtatvány címét. A 17. századi nyomdák közé került a 18. századi pozsonyi Royeré és a győri Streibigé.²²

Millerrel egyébként Simonchicznak valami vitája lehetett.

„Nam [...] existimamus artem hanc primum ab adversariis catholicorum revectum fuisse ad nos, et clam exercitam, quo celerius plures in publicum spargerentur libelli, quibus rudes ad novam suam doctrinam amplectendam facilius persuaderent.” – „Revectam esse dico, ut non recedam a Propositione IV., quam ex Historia Litteraria Hungariae hoc anno exposuit Cl. Miller, Doctor Historiarum Magno-Varadiensis, cuius amicitia exposcit, ut declarem me ipsi non adversari.”

Mindezt két okból idéztem ilyen részletesen. Egyrészt Simonchicz megnevezi Miller előadásainak a témáját, amelyből annak kézírata kinőtt. Miller *Prima lineamentája* kezdetén erről így ír:

„[...] si es, quae Auditoribus summatim pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consuevi, prolixiori sermone iucundum inter otium connotavero, ac in chartam coniecero.”

²⁰ WALLASZKY ezt a *De Stephano Werbőczyo [...] dissertatio historico-politica* című művében állítja. (Lipsiae, 1769, 77.)

²¹ Leírása alapjául Kriebel János cikke szolgált. Innen származik a címer téves évszáma is. A helyes évszám: 1537. Vö. a II/3. fejezettel.

²² A pozsonyi Royer-nyomda 1718-tól, a győri Streibig pedig csak 1727-től létezett. Besztercebánya, Alsóindva, Óvár és Sicz viszont a 17. században már nem volt nyomdahely. A felsorolás többi városa: Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Debrecen, Lőcse, Sárospatak, Zsolna, Puchó, Csepreg, Somorja, Trencsén, Nagyvárad, Bártfa stb. A mutatónyba felsorolt nyomtatványok: RMK I 878, II 518, 536. A többi adata nyilvánvalóan téves: 1606. Sárospataki prodiit *Exemplar reconciliationis cum Hung.* 1653-ban jelent meg. RMK II 791. Az *Anzeigenben* (1775, 219) szereplő tétel elejének külön tételként való olvasata. – 1610. Solnae *Consilia benotica circa unionem ecclesiae* per Io. Dada. Helyesen: 1707. RMK II 2314. Az *Anzeigenben* (1775, 219) az évszám és a nyomdász neve (W. Kauder) is helyes. – 1610. Puchovii Vidi *Kalendarium* per Joan. Crastina. Az 1710-es évekbeli puchói nyomtatványokon szereplő nyomdász: Daniel Crastina. – 1612. Tsepregini et Kereszturini Nicol. Pozsaházy *Commentarius de coena Domini.* Az *Anzeigen* (1775, 218) szerint a szerző Nicolaus Gönczi alias Palhazi. Az 1612-es évszám az előszóból van, a nyomtatvány 1613-ban készült. RMK I 441. – 1625. Óvárini Georg. Balog *Cornelius Nepos et Epistolae Ciceronis Hung.* Itt is az *Anzeigen* adatainak (1775, 218) rossz értelmezéséről van szó. Oedenburgból lett Óvár. Az 1625-ös évszám pedig Lackner Kristóf művére vonatkozik. Balog György művei Lőcsén jelentek meg: RMK I 1458, 1633. – 1630. Samariae *Agenda Ecclesiastica.* Így szerepel az *Anzeigenben* is (1775, 219). Vö. a 82. sz. jegyzettel.

Ugyanakkor érthetővé teszi a Miller által ugyanott említett 1783. évi Nagyváradon szóban és írásban lezajlott vitát (*litteraria illa concertatio*).

A 18. századból, hogy műve ígért rövidegét megtarthatasága, ismét csak egy nyomdát emel ki, mégpedig a helyit, azaz a nagykárolyit.²³ Tételszerűen felsorol 12 nyomtatványt az 1758–1784 közti időszakról,²⁴ majd Szathmárnémeti Pap István nyomdászlól ír. Dobai Székely Sámuel szerint ugyanis e nyomdász, debreceni polgár, a kollégium seniora volt, mielőtt belga egyetemekre ment, s egyike volt a haza legműveltebb fiainak. Az adatot az *Anzeigen* közölte 1776-ban.²⁵ Simonchicz kérdezősködött a nyomdászlól, annak régi ismerősei körében. Sokan azt állították, hogy idióta volt. Ha nem igaz, örülünk, mint ahogy örültek Manutiusnak.²⁶ „Si verum? Videant homines eruditi, quid credant? ne fidem amittant.”

Az appendix papírtörténet néhány sorban. Két papírmalmot említ meg. Szerinte az első Spielenbergs Sámuelé volt a Lőcse melletti Teplicskán, 1613-ban.²⁷ Szól még a Gömör megyei Dobsa város papírmalmáról.

A fentebbi példákön bemutatam, hogy a historia litterariákban a nyomdásztörténet a 18. század utolsó negyedében már önálló fejezetként szerepelt. A példákat tovább sorolhatnám. A század legvégén megjelent, Belnay György által összeállított kötet hasonló módon, századonként tárgyalja a hazai nyomdák történetét, ír a kiadókról és a papírmalmokról.²⁸ Természetesen ennek megfelelően a bölcséleti előadásokon az előadó professzorok külön foglalkoztak e témákkal.

²³ „[...] illam (sc. typographiam) vero, quae in ea Urbe, in qua vitam vivo, ob oculos est, non possum non memorare”.

²⁴ Közülük Petrik bibliográfiájában és az időközben megjelent kiegészítő kötetekben (PETRIK Géza, *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860, I–IV*, Budapest, 1882–1892; *V. köt. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, közread. az OSZK, Budapest, 1971; *VI. köt. Nyomda- és kiadási történeti mutató*, közread. az OSZK, Budapest, 1972) ismeretlen: BETSKY, Ladislaus, *Panegyris*. Magyarul. Évet nem ad Simonchicz (valószínű: 1781!). VÉCSEI István, *Magyar geográfiajánál az 1775-ös évszám valószínűleg elírás*, 1757-ben megjelent kiadás ismert (Petrik III, 783).

²⁵ 1776, 87.

²⁶ A híres Aldus Manutius velencei nyomdászlól van szó.

²⁷ Simonchicz forrása: WAGNER, Carolus, *Analecta Seepusii*, Pars II, (Viennae, 1774), 22.

²⁸ BELNAY, Georgius: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*, Viennae, Posonii, Cassoviaae, Pestini, 1799.

6. Biográfiák, katalógusok, bibliográfiák

a) Biográfiai gyűjtemények nyomdászattörténeti adatai

18. századi életrajz-gyűjteményeink nemcsak nyomdász-szerzők esetében fontosak, hanem az egyes írók műveinek a felsorolásai nyersanyagai a nyomdászattörténeti összeállításoknak, sőt azok lapalji jegyzetben többször foglalkoznak egy-egy nyomda történetével is. E művek adatgyűjtésében szinte az egész magyarországi tudós világ részt vett. A magánlevelek tanúsága szerint papok, tanárok, orvosok, főurak, nemesek és polgárok az 1760-as évektől kezdve már felekezeti elfogultságokon felülemelkedve gyűjtötték a múltra vonatkozó adatokat, s azt készségesen bocsátották egymás rendelkezésére. Néha talán kissé dilettáns módon számoltak be egymásnak észrevételeikről, feltételezéseikről: de a levél-láncolatban mindig akadt olyan példányhoz is hozzáférő vagy esetleg „csak” tudós személy, aki a kalandos elképzeléseket helyesbítette. E levelezés feltáratlansága miatt a szakirodalomban gyakran akad egymástól függetlenül tűnő tévedés vagy egyszerű feltételezés.

A Czvittinger Dávid kísérletével kezdődő művek jó összefoglalását adja Tarnai Andor *A magyar irodalom történetének* második és harmadik kötetében.²⁹ Nyomtatásban megjelent és kéziratban másolatokban terjesztett művek mellett különösen figyelemre méltó, hogy nagyon sok a megjelent művek mellé helyezett kéziratkiegészítés, sőt néhány esetben az adatgyűjtés módszere és rendezése is rekonstruálható a fennmaradt leveleskönyvekből.

b) Katalógusok

A tárgyalt időszakban már híres hungarika-gyűjtemények katalógusai is megjelentek, mások csak kéziratban terjedtek. Főleg az alábbiakat idézik gyakran nyomdászattörténetek: Széchényi Ferenc magyar könyvtárát,³⁰ az Egyetemi Könyvtár ritka könyveit tartalmazót,³¹ Teleki Sámuelét³² és Cornides Dánielét.³³

²⁹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 458–471; *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Budapest, Akadémiai, 1965, 80–87.

³⁰ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi, 1–2 et index, Suppl. 1–2 et index*, Sopronii, Pestini, Posonii, 1799–1807.

³¹ PRAY, Georgius, *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis, 1–2*, Budae 1780–1781.

³² *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék, 1–4*, Viennae, 1796–1819.

c) *Bibliográfiák*

A bibliográfiai adatgyűjtés számos fennmaradt emléke biográfiai művek összeállításának a nyersanyagául szolgált, természetesen írónként felsorolva az összes ismert művet s azok kiadásait. Önálló, a biográfiától elszakadt bibliográfiát először Sándor István jelentetett meg. *Sokféle* címet viselő sorozatának harmadik kötetében a 16. századból 105 művet sorolt fel 1793-ban, majd *Magyar könyvesházában* mintegy 3500-at 1800 előttről, az időrendet követve.³⁴ A források idézik még a bécsi cenzúrahivatal által kiadott *Index librorum prohibitorumot*.³⁵

II. Nyomdászat történetek és nyomdajegyzékek önállóan

[*Kénosi Tózsér János unitárius nyomdászat története, 1754?*³⁶]

1. Major Pál kézírata

Egyik legnevesebb hungarika-gyűjtőnk, Dobai Székely Sámuel 1767. június 16-án Cornides Dánielhez írt levele szerint tulajdonában volt az alábbi mű:

„De typographiis et tyothesis in Hungaria et Transilvania collectanea. Nota. Auctor huius erat Paulus Major prius Berzetiensis ex post Csetnekiensis.”³⁷

Néhány évvel később Dobai Klimó György pécsi püspöknek ajánlotta fel egyéb kéziratokkal együtt ezt is. Klimónak ez már a második nagyobb vásárlása lett volna Dobaitól, ha megvalósul.³⁸ Sajnos nem így történt, a kézirat valószínűleg ekkor

³⁵ *Bibliotheca Hungarica sive Catalogus scriptorum de rebus omnis veneris Hungariae*, (ed. Carolus KOPPI), Pestini, 1792.

³⁴ SÁNDOR István, *Magyar könyvesház*, Győr, 1803.

³⁵ Az *Index librorum prohibitorumot* a revizorok (a már kinyomtatott, főleg külföldről hozott könyvek vizsgálói) és a cenzorok (a kinyomtatandó kéziratok előzetes vizsgálói) egyaránt használták. Az újranyomást sokszor épp e jegyzékek alapján tiltották meg.

³⁶ [KÉNOSI TÓZSÉR, Joannes, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, ed. FÖLDESI Ferenc, Szeged, Scriptum, 1991 (Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum; Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32).]

³⁷ Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. ecl. V. 36/3, ff. 83–86. A kézirat a felsorolásban a 13. Major Pál (1711–1758) evangélikus lelkész életét többek közt leírta KAPRINAI István is: *Vita Pauli Major praedicatoris Csetnekiensis, qui rem numismaticam illustrare moliebat* címen. (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 43, pp. 96–100. A források (s ezek alapján SZINYEYI is, VIII, 388) megemlékeznek arról, hogy Wittenbergben könyvtáros is volt.

³⁸ 1770-ben Dobai híres oklevélgyűjteményét, két Mátyás-kori formuláskönyvét, néhány nyomtatványt és érmet adott el Klimónak. A nyomtatványok és érmeik kivételével ma a pécsi székesegyház kincsei között őrzik őket.

még Dobainál maradt. Halála után tékájának jelentős része Jankovich Miklóshoz, majd onnan az Országos Széchényi Könyvtárba jutott, ám ennek a kéziratnak sem ott, sem másutt nem sikerült a nyomára akadni. Csúpan Jankovich Miklós egyik kéziratában találtam Major Pál könyvészeti érdeklődését bizonyító adatot.³⁹

2. Bod Péter Erdélyi Fenikse (1767)

A magyarországi nyomdásztörténetírás első önálló, ismert alkotása az *Erdélyi Feniks* (Szeben, 1767) című kiadvány, amely Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklós emlékére írt 78 négy soros strófáját tartalmazza, Bod Péter értékes jegyzetével. A vers kezdete (és így a magyarázatok is) a magyar nyomdászat általános történetét is tárgyalja, s ezt lapalji jegyzetekben egészíti ki Bod, többnyire megbízható adatokkal.⁴⁰

3. Kriebel János cikelsorozata az *Anzeigenben* (1774–1775)

Szinte minden 18. század végi magyar nyomdásztörténeti mű ismerte az *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* 11 folytatásból álló sorozatát, amely *Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Hungern* címmel jelent meg, szerző megnevezése nélkül.⁴¹ A címet a folyóirat minden folytatás előtt megismétli, jelölve azt is, hogy folytatásról van szó. Miller Jakab Ferdinánd *Prima lineamentájában* nemcsak a Hess-nyomdával kapcsolatban idézi, hanem a 17. századi nyomdatörténetre kíváncsi olvasóinak Bod és Wallaszky mellett ezt is ajánlja. Kriebelt szerzőként nevezi meg Johann Samuel Klein *Nachrichten*ének második és harmadik kötetében.⁴² Az utóbbi helyen egy teljes magyar nyomdásztörténet megírását sürgeti.

³⁹ Valószínűleg fentebbi művével kapcsolatos az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Lat. 10. jelzetű kötete Jankovich Miklós kézírásával: *Magyar-Könyvbáz, id est: Bibliotheca universalis librorum hungarica lingua editorum quam adornare coepit Paullus Major V. D. juxta Conf. Evangel. Minister 1748*. E kézirat egy 1793-ban írt catalogus librorum, Jankovich is így nevezi a végén.

⁴⁰ Vö. HAIMAN György, *Bod Péter és a magyar nyomdászat*, Budapest, 1975. Bod szerint a Sylvester-féle *Újszövetség* Szegeden jelent meg. Nagyon érdekes, hogy az 1760-as évek magánleveleiben az országnak szinte minden területére próbálták elhelyezni e nyomdát. Debrecen környékére, Erdélybe és a Nyugat-Dunántúl több helyére is.

⁴¹ 1774: 265–269, 281–285, 292–293, 350–352, 357–358; 1775: 81–85, 162–164, 173–175, 217–219, 225–229, 273–276. Az utolsó rész után K. monogrammal.

⁴² KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeiden des Königreichs Ungarn, 1–2*, Leipzig, Ofen, 1789; 3, hg. Andreas FABÓ, Budapest, 1873. Az idézett helyek: 2. köt., 268. és 3. köt., 60.

„Es wäre zu wünschen, dass sich jemand über die Arbeit machte und eine vollständige Geschichte aller Buchdruckereyen und Lebensbeschreibung der Buchdrucker des Königreichs Ungarn herausgäbe; samst der Anzeige aller in derselben vom Anfänge an herausgekommen Schriften: so würde auch dadurch die vaterländische Literaturgeschichte einen merklichen Zuwachs und zugleich Berichtigung erhalten. Einen Versuch machte in einigen Fortsetzungen Johann Kriebel, einst ältester deutscher Prediger zu Epperjes, der in den privilegierten kaiser-königlichen Wiener Anzeigen befindlich ist, und zu einen Leitfaden zur Bearbeitung eines grössen Werkes dienen kann. Siehe IV. und V. Jahrgang.”

Ribay György alább tárgyalandó műve szintén megnevezi a szerzőt. Kovachich Márton György 1808-ban írt *Conspectus historico-statisticus typographiarum* című művében szintén említi e művet, a szerzőt azonban nem nevezi meg.⁴³

Kriebel János kísérlete módszertanilag a század legjobb műve a hazai nyomdászattörténetírás területén. Ezért az alábbiakban alaposabban szemügyre veszem.⁴⁴

A cím utalás Wallaszky fentebb már idézett óhajára, hogy bárcsak valaki megírná a magyarországi nyomdászat történetét. Kriebel szerényen megjegyzi:

„Wir denken diesen Wunsch, wie wir hievon jetzt nur eine kleine Probe geben, zu einer andern Zeit, mit möglichster Vollständigkeit zu erfüllen.”⁴⁵

A mű kezdetén a nyomdák fölötté szükséges voltáról elmélkedik szerzőnk. Ehhez az alapötletet a lakóhelyén, Eperjesen megnyílt könyvnyomda első terméke adta.⁴⁶ Egy ország nyomdászattörténete szorosan összefügg literatúrájának történetével, amint ezt európai példákkal bizonyítja. A legújabb példa a Trattnerék bécsi működése, amely nemcsak Bécsnek, de a környező területeknek is nagy hasznára van.

⁴³ Egyszer azonban, bár anonymus-ról beszél, Fejérvári Károlyt gyanítja a cikk mögött. OSZKK, Fol. Lat. 107, f. 17.

⁴⁴ A tartalmi ismertető minden ismert nyomdászattörténeti adatot közöl. Terjedelmi okok miatt a nyomtatványokról csak RMNy, ill. RMK számokat adok. Lehetőség szerint tartom magamat az eredetihez abban a tekintetben, hogy Kriebel lapalji jegyzeteit én is oda helyezem. Ugyanott helyesbítem a téves adatokat. A nyomdászattörténet szempontjából érdektelen részeket elhagyom. Az *Anzeigen* megfelelő lapszámára külön nem hivatkozom, a közölt folytatás-számból és a már megadott leőhelyből az kiszámítható.

⁴⁵ Tudomásom szerint a teljesebb változat nem készült el.

⁴⁶ A nyomtatvány címe: *Astmundus, cruenta lethi bestia et victoria; acta per nobiles ac ingenuos Oratoriae et Poeseos, Facultatis Archiepiscopalis Gymnasii Eperjessiensis alumnos. Die -- Mensis – Eperjesini, Ferd. Joan. Rädltitz, Civitatis Typographus, MDCCLXXIV.* Még azt is megjegyzi az evangélikus Kriebel, hogy a jezsuiták színjátzását tetszéssel fogadják Eperjesen. A nyomtatvány Petrik bibliográfiájában és annak kiegészítéseiben ismeretlen, sőt az eperjesi nyomdától eddig csak 1775-től kezdve ismertek nyomtatványok.

A jövődő felvirágzás érdekében szeretett hazája, Magyarország nyomdászat-történetének a megírására tesz pártatlan kísérletet, amely sajátosan még mindig Jakob Friedrich Reimmann magyarokat megbélyegző kötetére⁴⁷ szánt válasz, a nyomdászat területén. Büszke magyarországi öntudattal említi fel egyebek közt Czvittinger Dávid,⁴⁸ Rotarides Mihály,⁴⁹ Kaprinai István⁵⁰ és a rövidesen megjelenő Horányi nyomán a híres Hungarusokat,⁵¹ azok képességeit. Akad a nyomdászat-történetírás területén is híres ember közöttük. A szepességi Paul Pater 1710-ben jelentette meg Lipcsében Friedrich Gleditschnél *Dissertatio de Germaniae miraculo optimo maximo, typis litterarum, earumque differentiis, qua simul artis typographicae universam rationem explicat* című művét.⁵² A negyedréteg alakú, szép kiadvány a latin és a német nyomtatott betű történetét tárgyalja, de érinti a görög és a keleti nyelvek típusait is. Mivel tudomásom szerint a magyar szakirodalom még e kötetel sem foglalkozott, alább az *Anzeigen*ben is felsorolt fejezetcímeket figyelemfelhívásul közlöm.⁵³

A könyvnyomtatás feltalálásáról Paul Pater e műve mellett Johann Daniel Schöpflin⁵⁴ és Gerard Meermann⁵⁵ művei alapján ír. Külön említi, hogy e művészetet 1471-ben Sixtus Argentinensis, a tudós tipográfus vitte Nápolyba, majd néhány híres nyomdászt sorol fel. Aldus Manutius 1500 körül már görög és héber könyveket nyomtatott, a Stephanok Párizsban, a Frobeniusok Baselben váltak híressé.

⁴⁷ *Versuch einer Einleitung in die historiam litterariam insgemein*, Halle, 1708.

⁴⁸ CZVITTINGER, David, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711.

⁴⁹ ROTARIDES, Michael, *Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Sergestae, 1745.

⁵⁰ KAPRINAI, Stephanus, *Hungarica diplomatica*, 1-2, Vindobonae, 1767.

⁵¹ Pl. a festők közül Dürert, Kupeczkyt, Mányokit.

⁵² RMK III 4727.

⁵³ Caput 1. Quae causa scribendi? de etymo, autore, loco et tempore inventionis typorum. Caput II. De prisca et nova typorum materia et forma, praeparatione, atramento, prelo et charta typica. Caput III. De differentia typorum, et varia eorum appellatione. Caput IV. De libris primum editis. Caput V. De viris litterarum et typis gloria claris. Caput VI. De sumptibus in rem typographicam et fructu hinc redundante. Coronidis loco, quaestiones miscellaneae huc pertinentes, proponuntur et resolvuntur.

⁵⁴ SCHOEPFLIN, Johann Daniel, *Vindiciae typographicae (Documenta typographicarum originum ex Argentinensibus tabulariis et bibliothecis nunc primum edita*, Argentorati, 1760.

⁵⁵ MEERMANN, Gerardus, *Conspectus originum typographicarum + Origines typographicae*, Hagae Comit., 1761–1765.

Áttérve a 15. századi hazai eseményekre hangja ismét büszkévé válik. A korabeli folytonos háborúskodások hátráltatása ellenére az ország fővárosában európai viszonylatban is nagyon korai nyomda működött. Ez a tudósok közt ismeretes, hangsúlyozza a cikk szerzője, utalva a Mátyás király könyvtáráról szóló szakirodalomra, annak túlzó adatait azonban elveti. Hogy Hess 1470 körül jött Magyarországra, a közben beszerzett Wallaszky alapján 1472-re módosította.

Kriebel példányok alapján tárgyalja az egyes nyomtatványokat, s értékeli is. Először, meglehetősen hosszan a *Chronica Hungarorum*-ról és az annak kapcsán felmerülő problémákról szól. Hess nyomtatványát azon példány alapján ismerteti, amely a nemrég elhunyt Dessewffy Tamás tulajdonában volt.⁵⁶ Pontos típusmegjelölést ad, magyarázza az előszót és a kolofont, leírja a példány egyedi sajátosságait. Utal arra, hogy ezt a példányt másolta le, közlési szándékkal, Kaprinai István. Az ugyanebben a kötetben szereplő másik mű, a szintén 1473-ban, de hely nélkül és más típussal megjelent Julius Caesar Kriebel szerint valószínűleg szintén Budán jelent meg. Érvei: a széles margók, a papír minősége, a mindkét nyomtatványban azonos kéztől származó egykorú bejegyzések. Eddig nem sikerült a budai ősnymdáról mást megtudnia. Reméli, hogy tudós barátai kiegészítik majd.

Hogy Budán kívül nyomtattak-e az országban Mátyás uralkodása idején, arról nem tud semmi biztosat. A következő folytatásban mégis feltételezésekbe bocsátkozik. Vitéz János személyével kapcsolatban a pozsonyi és a budai egyetemeket említi. Véleménye: e nagy személyiség hatását figyelembe véve lehetséges, hogy Pozsonyban is nyomtattak ebben az időben, ám semmit nem említ Bél Mátyás erről alapos monográfiájában.

A negyedik folytatás újra a budai ősnymda kérdését boncolgatja. Kriebel ugyanis egyik barátjától értékes anyagot, közte Wallaszky *Tentamenjét* kapta meg. Idézi is annak Hessre vonatkozó adatait. Az ott említett két példány mellé tehát ő egy harmadikat ismertetett. Majd összeveti véleményét Wallaszkyéval. Megegyeznek abban, hogy a budai az egyetlen ősnymda Magyarországon, de Wallaszky a *Chronicát* e nyomda egyetlen termékének tartja, amiben ő más véleményen van. A további alapos kutatás majd bizonyít. Röviden kitér arra is, hogy egy 1735-ben Kassán megjelent mű a 16. század végére, 17. század elejére tette a magyarországi nyomdászat kezdetét.⁵⁷ Nem a cáfolatát adja, arra nincs szükség, hanem néhány

⁵⁶ Ma a Budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

⁵⁷ Vö. az 1/2. fejezettel.

keresetlen szóval annak felekezeti elfogultságát ostromozza, idézve a katolikus Kaprinai véleményét is: „Herr P. Kaprinay sagte eimal bey uns von seiner Schreibart: rus olet; und wir geben gerne Beyfall.”⁵⁸

Mátyás király uralmának vége felé a irodalom művelése hazánkban egyre inkább visszaesett, híres tudósok távoztak el az országból, úgyhogy 1488-ban Thurócynak krónikáját külföldön kellett kinyomtattatnia. Ebből valószínű, hogy már Mátyás életében megszűnt a budai nyomda. Mátyás halála után a virágzó irodalom is a gyászos vég felé közeledett. A híres budai könyvtár egyre fogyott, a tragikus kimenetelű mohácsi vész pedig megakadályozta a tudósok és a művészek, s ezzel együtt a nyomdászat gyors visszatérését is. 1517-ben az ország híres jogi könyvtér, Werbőczy *Tripartitum*-át szintén nem Budán, hanem Bécsben, Johannes Singreniusnál nyomtatták ki.⁵⁹ Magyarországon nem volt ekkoriban nyomda. A mű első kiadásának alapos leírását Kriebel az eperjesi gimnázium rektorának, Johannes Carlowskynak a példánya alapján készítette el.

Tudomása szerint Magyarországon 1534-ben alapítottak újra nyomdát, mégpedig Újszigeten.⁶⁰ E nyomdának a terméke 1541-ben az első magyar nyelvű, teljes *Újszövetség*-kiadás.⁶¹ Leírásával – valószínűleg Dobai Székely Sámuel példányát használta – még a *Chronica Hungarorum*-énál is többet foglalkozik. A korábban megjelent *Újszövetség*-fordításokat lapalji jegyzetben említi.⁶² Azt lehetségesnek tartja, hogy teljes bibliafordítás létezett korábban is, de hogy azt ki is nyomtatták volna, az lehetetlen.

E fontos nyomtatvány esetében sorra veszi a szereplő személyeket: Nádasdy Tamást, Kanizsai Orsolyát, Sylvester Jánost és Abádi Benedeket. A leírás kiterjed a fametszetek elemzésére is. Pl. a gólgotai jelenet leírását így fejezi be:

⁵⁸ Kaprinai István 1769-ben Eperjesen járva feljegyzést is készített arról, hogy mit látott Kriebelnél. „Vidi inter caetera librum, in quo continentur collectanea rariorum imaginum, quam ipse Pinacothecam vocat.” Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 44, pp. 195–197.

⁵⁹ RMK III 214.

⁶⁰ Zala megyében helyezte el.

⁶¹ RMNy 19.

⁶² Az idézett nyomtatványok: RMNy 12, 16. Forrásai itt: Torkos József bevezetése az 1754-ben Laubánban megjelent *Bibliához*; BOD Péter, *A Szent Bibliának története*, Szeben, 1748, 133–135; BÉL, Matthias, *De veteri litteratura Hunno-Schytica*, Lipsiae, 1718, 33, 66.

„In einiger Entfernung, gerade gegen das Kreutz, zeuget sich eine Frauenperson, in vornehmer ungarischen Kleidung, mit den Geberden der Gemuth, und Innbrunst, welches vielleicht, die gedachte Gräfinn von Nadaschd, die Urschula von Kanischai seyn soll.”

Bőségesen idéz az ajánlásból, elemzi az 1527-es [helyesen 1537] évszámot viselő Nádasdy-Kanizsai monogramos címet. A címet és kolofont, továbbá a híres, időmértékbe fogott vers (Próféták által szóló righen néked az Isten) négy sorát hasonmás betűkkel is közli. Dicséri Sylvester Jánost és a nyomdászt, Abádi Benedeket. A nyomda más termékével nem rendelkezik, de feltételezi, hogy mást is nyomtatott.

A hazai könyvnyomdák hiányát azonban ebben az időben még a bécsi, prágai, krakkói és más szomszédos nyomdák pótolták.⁶³

A hetedik résztől a nyomdászat elterjedésével, a 16. század közepe utáni helyzettel foglalkozik. Idézi Wallaszky *Tentamenjének* 16. századi nyomdafelsorolását, majd az ott elhangzó óhajt, amely munkájának ösztönzője volt. Az egyes nyomdák tárgyalását rövidre fogja, a teljes kifejtést más alkalomra halasztja:

„die vollständigere Ausführung dieses Versuches, auf eine andere Zeit und Umstände spahren, weil wir gewahr werden, dass sie der Beschaffenheit dieser Blätter nicht recht angemessen seyn werde.”

Nagyszombatban 1579-ben nyomtatták ki Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* című művét, nyolcadrét alakban,⁶⁴ 1584-ben pedig folio alakban a Mossóczy Zakariás-féle decretum-gyűjteményt, amelynek nagyon szép a típusa.⁶⁵ A nyomda kezdetét ezért néhány évvel előre lehet tolni.

Besztercebányán ebből az időből való Christoph Scholtz jól berendezett nyomdája,⁶⁶ továbbá a Pozsony vármegyei Rárbókon és Detrekőn, a Sopron vármegyei Csepregen felállított. Mindezek tekintélyes főurak, Nádasdy, Balassa és mások bőkezűsége alapján jöhettek létre, s 1584 körül különböző köteteket adtak ki.⁶⁷

Galgócon, Nyitra vármegyében, Mantskovit nyomdájában jelentek meg ebben az időben latin és magyar nyelvű művek,⁶⁸ Bártfán és Lőcsén pedig részint magán-

⁶³ Az idézett nyomtatványok: RMNy 156, 335.

⁶⁴ RMNy 444.

⁶⁵ RMNy 549.

⁶⁶ RMNy 407.

⁶⁷ Mindezekről: HAJNÓCZI, Daniel, *Epistola gratulatoria ad Joannem Sipkovicz*, Halae, 1742, a jegyzetekben.

⁶⁸ RMNy 562.

fáradozás, részint városi támogatás hozott létre nyomdákat. Lőcsén már 1586-ban volt nyomda, bár a kezdetről és a nyomdászról semmit sem lehet tudni. Andreas Schmal említi biográfiai gyűjteményében, hogy az 1586-ban a Lőcsén tanuló Matthias Lochmann egy görög költeményt akart kinyomtattatni, de ez a még hiányzó görög típus miatt nem volt lehetséges. Az adat azonban így is elegendő bizonyíték a könyvnyomda meglétére.⁶⁹ A Breuerek nem az elsők voltak Lőcsén, róluk azonban bővebben kell majd szólni. Valószínű, hogy Schultzot és Klössöt a Breuerek iparkodása szorította ki. Végülis ezen a vidéken Schultz és Breuer alapított két neves nyomdászdinasztiát. Schultz és Klöss előtt azonban mások is nyomtathattak már itt, akiknek a neve még ismeretlen. Bél Mátyás szerint az első nyomdát Breuer alapította.

Bártfán két nyomdász versengése következtében virágzott a nyomdászat ebben az időben. A két nyomdász, David Gutgesell és Jakob Klöss. Mindkettőnek a típusa, de különösen Gutgesellé (német, latin és görög is) valóban szép, amint azt Kriebel a kezében levő nyomtatványok alapján írja.⁷⁰

Debrecenben 1565-ben már volt nyomda, amint ezt Bod Péter bizonyította művében. De tévedett Bod akkor, amikor azt állította, hogy Raphael Hoffhalter, ezen idők híres nyomdásza volt ezen a helyen, és Melius Péter *Újszövetség*-fordítása az ő nyomdájában jelent meg. A Debrecini a dedikációban található. Kriebel szerint Hoffhalter ebben az időben Bécsben nyomtatott. Debrecenben ekkor Michael Török volt a nyomdász.⁷¹ Berendezése rendkívül silány volt, a nagyobb műveket Bécsben vagy Kolozsvárott, Heltainál kellett nyomtattatni.⁷² Kazzay Sámuel deb-

⁶⁹ A görög betűk hiánya a bártfai nyomdára vonatkozik. Lőcsén nem volt ekkor még nyomda. SCHMAL, Andreas, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*, 1751 = FABÓ, Andreas, *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica*, I, Budapest, 1861. Kéziratban többek közt Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 1118. Itt a f. 12-n lapalji jegyzetben: Mattias Lochmannus Senior, patria Neosoliensis [...] dum Leutschoviae studiis operaretur admodum huc eius A. 1586 Epythalamion Graecum typis imprimi desiderabat, sed propter defectum litterarum editum non est.

⁷⁰ RMNy 424, 789.

⁷¹ Kriebel téved. Az 1558-as bécsi Hoffhalter-nyomtatványt hozza fel, de 1565-től a Hoffhalterek Magyarország különböző helyein nyomtattak. A legújabb szakirodalom példány hiányában nem tisztázta ma sem, hogy a Melius-féle *Újszövetség* hol, melyik nyomdában jelenhetett meg. Vö. RMNy 238.

⁷² Pl. RMNy 413. A debreceni nyomtatványként felhozott két példa valószínűleg téves. 1577-ben Debrecenben jött ki Kriebel szerint GÖNCZI György *De disciplina ecclesiastica* című műve. A mű *Articuli* része 1567-ben megjelent Debrecenben (RMNy 226). Egyébként 1577-ben Wittenbergben (RMK III 666), 1591-ben pedig Debrecenben (RMNy 657) jelent meg a mű. Ugyancsak 1577-ben

receni patikus híradása szerint a régi debreceni nyomda az új református templom helyén állt.⁷³

Vizsolyban 1590-ben két folio alakú kötetben jelent meg a Károli Gáspár által fordított teljes *Biblia*.⁷⁴

Ennyi a 16. századból elég is egy ilyen kis kísérletnél. A kilencedik és tizedik folytatás a 17. századdal foglalkozik, néhány esetben egy-egy nyomda 18. századi sorsáról is írván.

A 17. században egyre jobban elterjedt Magyarországon a könyvnyomtatás. Különösen jelentőssé vált a nagyszombati, Pázmány Péter egyetem-alapítása után.⁷⁵ Pázmány korábban több művet is kiadott Pozsonyban. Ugyanott jelentette meg műveit az 1631-ben oda érkezett Káldi György.⁷⁶ 1671 körül Pozsonyban Gottfried Gründer lett a tipográfus, s ettől az időtől kezdve a könyvnyomdát egyre jobban berendezték. Aztán Royer, majd Landerer tevékenységének köszönhetően Pozsonyban ma még jelentősebb a nyomdászat.

Csepregen és Keresztúron még ebben az évszázadban is nyomtattak.⁷⁷ Nagyváradon is alapítottak nyomdát, ahol 1653-ban többek közt az erdélyi constitútiókat nyomtatta ki Szenczi Kertész Abrahám.⁷⁸

Debrecenben a viszontagságok után a 17. század második felében Rozsnyai János és Kassai Pál alatt szép és hasznos könyveket adtak ki, s a különböző korlátozások ellenére is folytatódott a nyomtatás.⁷⁹

A zsolnai műhely az 1610 körül és a későbbi években készült nyomtatványokból ismert. 1665 körül Johann Dadan volt a nyomdász, akinek a típusával még 1707 körül is különféle köteteket adott ki Wilhelm Kauder.⁸⁰ Ezután a nyomdát a Trencsén vármegyei puchói nyomdász örökségként vette magához, majd főleg cseh nyelven nyomtatott azzal, míg végül a típus vétel útján a pozsonyi nyomdához került. Mivel az nyomon elhasználódott volt, ott új betűk öntésére használták fel.

jelent meg Kriebel szerint FÉLEGYHÁZI Tamás *Újszövetség*-fordítása. A helyes évszám: 1586. (RMNy 584.)

⁷³ Kazzay adatairól lásd *Adatok a debreceni nyomda történetéről*, Magyar Könyvszemle, 1979, 310–312.

⁷⁴ RMNy 652.

⁷⁵ Egyetlen Kriebel által ismert nyomdász: Matthias Smensky. Vö. RMK II 1512.

⁷⁶ RMK II 454, RMK I 601, 602.

⁷⁷ RMK I 441, 468.

⁷⁸ RMK I 878.

⁷⁹ RMK II 1729, 1730.

⁸⁰ RMK II 2314. Az 1610-es évszám tévedés.

Trencsénben szintén jól felszerelt nyomda működött e században. Belőle nagyszámú apróbb és nagyobb írás látott napvilágot. Kriebel két nyomdászt említ meg, Nicolaus Czizeket és Laurentius Benjaminus ab Hage-t.⁸¹ A sárospataki⁸² és samarjai⁸³ nyomda néhány termékét is felsorolja.

Sopronban is volt nyomda,⁸⁴ de amit a tudós polgárok nem tudtak kényelmesen itthon kinyomtatni, a szomszédos vagy távolabbi külföldi nyomdáknak jelentették meg,⁸⁵ miként a tudós munkák esetében máshol is történt ez.

Kassán már 1600-ban különféle tudós munkákat nyomtatott Johann David Türsch. Minden valószínűség szerint ez volt itt az első nyomda, amely aztán szinte az egész században nyomtatott.⁸⁶ 1626-ban állította fel nyomdáját Daniel Schultz,⁸⁷ de még előtte Johann Fischernek volt itt nagyon szép típusa.⁸⁸ 1660-ban a nyomdász Erikus Erich (neve koholtnak látszik – írja Kriebel). Stephan Boschitznak⁸⁹ és Marcus Severininék⁹⁰ részint Türsch⁹¹ és Schultz készlete volt a birtokában, részint pedig új típust szerzett. Végül is e magánnyomdák betűkészlete minden valószínűség szerint az akadémiai nyomdához került, ott teljesen átöntötték s az új betűk a jelen században is használatban voltak. A nyomdát nemrég vette meg a híres hazai nyomdász-család, a Landerer.

Késmárkon a 17. század végén kezdtek nyomtatni, s néhány évig még a 18. században is nyomtattak.⁹² Kriebel nem sok jelentős művet látott ettől a nyomdától. Matthaus Glazer (Vitriarius) az egyetlen nyomdász, akinek a nevét Elias

⁸¹ RMK II 518. Továbbiak találhatóak: REZIK, Johannes, MATTHAEIDES, Samuel, *Gymnaziologia* című és Andreas SCHMAL már idézett művének (68. sz. jegyzetben) kéziratában.

⁸² RMK II 773, 791.

⁸³ RMK I 837. A megjelenési év: 1650.

⁸⁴ CICERO *Epistolae ad familiares* című művének és Cornelius NEPOS Balog György általi fordítása Lőcsén 1694-ben és 1700-ban jelent meg. (RMK I 1458, 1633.) Kriebel azt írja, hogy a két mű Sopronban jelent meg. Balog György Sopronban fordította le e műveket, a kiadás helye azonban Lőcse.

⁸⁵ RMK III 1389.

⁸⁶ RMNy App. 68/A. A nyomtatványon szereplő évszám sajtóhiba, Türsch a 17. század hatvanas éveiben működött Kassán.

⁸⁷ RMK II 445.

⁸⁸ RMK II 346.

⁸⁹ RMK II 1539.

⁹⁰ RMK II 984, 1003.

⁹¹ RMK II 1139. Részint Lőcsén Breuernél, részint Kassán Türsch özvegyénél.

⁹² RMK II 2247, 2330.

Mlinarovich cseh énekeskönyvéből ismeri.⁹³ A nyomda latin és német típusa szép és tiszta.

Bártfán és Lőcsén ebben a században is virágzott a nyomdászat. Bártfán Gutgesell nem sokkal élte túl a századelőt.⁹⁴ Betűkészlete a városi nyomdába került. Vagy azért, mert örökösök nélkül halt meg és a városra hagyta, vagy mert vásárlás útján lett a városé, mivel az örökösök nem tudták vagy nem akarták folytatni e mesterséget. Thomas Scholtz és mások dolgoztak ebben a nyomdában.⁹⁵ A század elején működtek még Klöss⁹⁶ és Scholtz magánnyomdái is, mígnem másfél százados nyomtatás után megszűntek. Készletük részint Kassára, részint más helyekre került.

Lőcse a leghíresebb nyomdahely. Mert azon kívül, hogy Daniel Scholtz a század első felében segédekkel, mint pl. az idősebb Jakob Klöss, nagy szorgalommal dolgozott,⁹⁷ 1630 körül a híres Laurentius Breuer új, szinte tökéletes nyomdát állított fel. Különböző nyelvű, nagobbrészt nagyon hasznos és tudós tartalmú, kisebb-nagyobb nyomtatványok tömegét hozta napvilágra. Breuer sok éven át városi tanácsos volt. 1660 körül bekövetkezett halála után fia, Samuel Breuer egyre nagyobb igyekezettel folytatta a munkát. Testvére, Johann, aki németországi egyetemeken orvosi tanulmányokat folytatott, közben pedig időtöltésből nyomdászatot, segítette őt. A 18. században az özvegyen maradt Sophia Breuer szintén nagy gonddal, bár sok megszakítással vezette haláláig a műhelyt. Samuel Breuer lánya, a híres lengyel orvos, Johann Hambacher felesége nemrég halt meg Eperjesen.

A Breuer-típus annyira szép, hogy a német és holland típusokkal is összehasonlítható. 1727-ben még működött a nyomda.⁹⁸ A két nagy lőcsei tűzvész (1746, 1754) során azonban sok kárt szenvedett. A maradványokat a nőági örökösök (Wachmannok) részint az erdélyi Nagyszebenbe, Sárdi és Lintzing műhelyébe, részint Nagykárolyba, Papéba, és más helyekre adták olcsó áron, így ez a tiszta típus még a híres nyomdászfamília kihalása után is a publikum hasznára van.

⁹³ Vö. RMK II 2115, 2116.

⁹⁴ RMNy 854.

⁹⁵ RMK II 1983. Kriebel azt írja, hogy még 1710-ből és 1715-ből vannak kezében szép latin, német és magyar művek.

⁹⁶ RMK II 456, 765.

⁹⁷ RMK II 383, 450.

⁹⁸ JONY, Johannes, *Commentatio [...]* (Petrik II, 288).

Ennyit szeretett hazánk 17. századi nyomdáiról. A jelen századról, amikor is szinte minden jelentős városban van nyomda, és különösen Pozsony, Buda, Nagyszombat, Eger, Győr és más városok jó nyomdákkal rendelkeznek, nem szükséges szólni, hisz a nap mint nap kezünkbe kerülő nyomtatványok önmagukért beszélnek – fejezi be Kriebel János cikksorozatát.

4. Fejérvári Károly

Fejérvári Károly (1743–1794) nyomdászat-történettel való foglalkozását szinte egyhangúan megemlítik a források. Kéziratai Jankovich Miklós gyűjteményével az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, azonban bibliográfiai összeállításokon, katalógusokon kívül eddig nem találtam mást tőle.⁹⁹

Wallaszky Pál *Conspectus*ában a 17. századi nyomdákra való írást röviden elintézte, lapalji jegyzetben azonban az alábbiakra hívja fel a figyelmet:

„Non scribimus hic annales typographiarum in Hungaria; quae tanto brevioribus esse nobis licuit, quod certis nuntiis intelligamus, virum, natalibus et literis clarum, Carolum Fejérvári opus tale moliri.”

Miller Jakab Ferdinánd Cornides Dániel leveléből az alábbi idézi a nagyváradi nyomdászatról megjelent könyvének bevezető fejezetében:

„De his et similibus ex instituto ager [...] Carolus Fejérvári, qui Typographiarum Hungaricarum recensum, et historiam succintam molitur, quive non condemnanda iam in rem suam collegit praesidia, ab illustrissimo in primis Barone Ráday seniore, instructissimo Bibliothecae possessore, adminiculis adiutus bene multus.”

Fejérvári Rádayhoz így írt:

„Cuperem enim Typographiarum ortus, progressus incrementa, Patronos, Typothetas, qualitatem Typorum, vicissitudines, harumque interitus inquirere, sed praesertim in eisdem impressorum Librorum exhibere Cathalogos.”¹⁰⁰

Fejérvári nem tudta tervét ily igényesen megvalósítani. Miller szerint a munka idegen kezekbe került, s asztalfiókban rejtőzik.

Ribay György alább tárgyalandó műve elején ezt jegyezte fel:

„Fejérvarianum manuscriptum fere nuda et sola nomina. Typographiarum et aliquot librorum exhibet, quod habuit et per me nonnihil auctum tradidi Nicolao Jankovits, qui Bibliothecam Fejérvarianam emerat.”

⁹⁹ Könyvtárkatalógusok: Fol. Lat. 35. és 389. *Bibliotheca Hungarica. Conspectus opusculorum ac dissertationum* [...]. Autográf.

¹⁰⁰ Ráday Levéltár, Ráday Gedeonhoz írt levelek, 810.

A fent idézetteknel ma sem tudok többet. Fejérvári több bibliográfiai összeállítását láttam, alaposabb tanulmányozás után talán eldönthető volna, melyik a Ribay által emlegetett közülük, s hogyan helyezhető az el a többi historia litteraria, bibliográfia vagy nyomdászattörténet között.

5. *Miller Jakab Ferdinánd munkái*

a) *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros (1785)*

Millernek ezt a művét V. Kovács Sándor részletesen elemezte.¹⁰¹ Értékelése azonban helyesbítésre szorul. A mű semmiképp sem az első önálló nyomdatörténet, hisz több mint egy évtizeddel előtte megjelent már az általa is idézett nyomdászattörténet az *Anzeigen*ben. Elvi kérdésfelvetései Wallaszky mellett főleg az ott Kriebel által írtakból és Simonchicztól származnak.

Miller egyéb művei között több adatot találtam e műre vonatkozóan. Ugyanis azokban a tentamenekben, amelyeket előadásai nyomán Nagyváradon kinyomtattak, az ars typographia is szerepel.¹⁰² Hogy mégsem a historia litterariák közt tárgyalom, annak Miller egyéb nyomdatörténeti művei mellett az is oka, hogy az előadások közül csak ez a fejezet készült el ily részletes kidolgozásban.

A nagyváradi nyomda történetéről írva, bevezetőként olvasható a kéziratos mű lényege. Lapalji jegyzetben ez áll:

„Anno 1785. concinnavi Exercitationem academicam de primis lineis typographiae in Hungaria, quae mea manu exarata existit in bibliotheca [...] Samuelis Teleki, cuius filio primogenito Dominico, praemature patri et literis nuper erepto, eam inscripsi.”

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 1788-ban a cenzúrárt is megjárt, saját kezű másolat nem az egyedüli e műről. Miller lemásolta azt az általa igazgatott Széchényi Könyvtár számára. A Quart. Lat. 63/12. jelzet alatti kötet nyolcadik darabja szinte teljesen egyezik a V. Kovács által ismertetett esztergomi példánnyal. Néhány apróbb eltérésből, továbbá az OSZK-ban Millernek meglevő, általa másolt egyéb műveiből megállapítható, hogy az esztergomi kéziraton sze-

¹⁰¹ Lásd az 5. sz. jegyzetet.

¹⁰² *Tentamen publicum ex historia religionis et eruditorum Hungariae ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi MILLER* (praeses: Michael Horváth, a disszertensek között van Tertina Mihály), Magno-Varadini, 1783. A második részben külön kérdéscsoport az ars typographia. – *Tentamen publicum ex universa historia cursus philosophici ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi MILLER* (praeses: Michael Horváth, disszertens: Michael Mayer), Varadini, 1784. A harmadik kérdéscsoportban (*Ex historia eruditorum Hungariae*) szerepel az ars typographia.

replő római ötös, továbbá a 389-től 504-ig való lapszámozásból nem lehet arra következtetni, hogy főiskolai előadásainak ez az ötödik kötete, mindössze Miller egy gyűjteményes kötetének ötödik darabjáról lehet szó. Egyébként az OSZK példánya a későbbi. Rajta a címlapon szerepel: „Magno-Varadini A. R. S. 1785.” Ugyancsak ez a változat közli a Hess-féle *Chronica* Dessewffy-példányának az útját.

„Istud exemplar ex manibus Czirbeszii devenit ad Carolum Fejérvári, ab hoc devolutum est ad Nicolaum Jankovics, qui illud in aedibus suis Pestini inter rarissima, quae possidet rerum Hungaricarum manuscripta conservet.”¹⁰³

A nagyváradi nyomdászatról írva felsorolja a korban ismert négy példányt: a lipcseit, a prágait, a bécsit és az *Anzeigen* által leírtat. Ott e negyedikről így ír:

„Istud exemplar nitidissimum de manu in manum transit: nunc insignem hungaricam impressorum, et manuscriptorum codicum supellectilem Nicolao-Jankovichianam Pestini exornat.”

Miller OSZK-ban található másolatgyűjteményében még az alábbiakkal toldja meg ezt: „sat moderato, ut refertur, pretio redemptum.” További toldással bővül a német nyelvű kézirat-változat.

„Die neuerrichtete von Sr. Excell. Graf Franz v. Széchényi ungrische regnicolar Bibliothéque, ebenfalls zu Pest, wünschet eines.”¹⁰⁴

A nagyváradi nyomdászatról szóló művében Miller felhívja tudóstársai figyelmét arra, hogy Ludwig Schedius periodikája, a *Zeitschrift von und für Ungern* alkalmas hely volna nyomdászattörténeti művek közzétételére. Ő maga is ott jelentette

¹⁰³ OSZKK, Quart. Lat. 63/10, ff. 3–24. Az idézett hely: f. 5. A *Zeitschrift von und für Ungern*ben (1803, 305–315) is megismétli ezt. Itt egyébként megemlíti, hogy a *Chronica* első irodalmi említése Joannes Georgius SCHWANTNER *Scriptores rerum Hungaricarum* [...] (Vindobonae, 1746) című művének bevezetésében szerepel. A bevezetőt Bél Mátyás írta. (Czvittingernél az évszám 1583!) Azt is leírja Miller, hogy erről a példányról készített Kaprinai István másolatot, amely annak halála után a primási könyvtárba került. Ezen kívül szép másolat található a budai krónikáról a szebeni Bruckenthal könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki-tékában. Érdekes, hogy a *Chronica* 1838. évi kiadása mégis egy másodlagos másolatról, a Hevenes-féléről készült. (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Hevenes-gyűjtemény, 50. kötet, 203–284.) E másolatot engedte át a könyvtár akkori prefektusa, Fejér György a *Chronica*t kiadó Podhradczy Józsefnek. A négy akkor ismert eredeti nyomtatványhoz – köztük a Jankovich-féléhez – nem jutott Podhradczy hozzá. Úgy látszik, hogy az ekkor már az Egyetemi Könyvtárban levő Kaprinai-másolatot (Kaprinai-gyűjtemény, 8. kötet. B.) pedig csak betekintésre kapta meg. Hevenes másolata Johannes Menestartfer 1481-es kézírata alapján készült. Vö. SZELESTEI N. László, *A Hess-féle Chronica legrégebb kézíratos másolata* (1481), Magyar Könyvszemle, 1973, 349–351.

¹⁰⁴ 60–61.

meg az *Über die erste Buchdruckerey in Ungarn* című cikkét, amely lényegében akadémiai előadásainak továbbcsiszolt változata.¹⁰⁵

Miller többször is leírta az 1788-ban valamilyen okból meg nem jelent művét, s ezáltal – ha később nem is idézik mindig név szerint – nem csak a közelmúltban vált újra ismertté annak lényege. Szelle Béla is felsorolja bibliográfiájában az egyik német változatot, a latin változat pedig a nagyváradi nyomdászatról szóló könyvének bevezetéseként általánosan ismert mű.

b) A nagyváradi nyomdászat történetéről (1803)

E műnek a latin változata 1803-ban jelent meg Pesten *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis* címmel. Fentebb már szóltam arról, hogy tulajdonképpen témája előtt a *Prima lineamenta* lényegét is elmondja. A 16–17. századról itt is keveset beszél. Érdekes feltételezése: a vallási különbségek voltak az okai annak, hogy félreeső helyeken is sok nyomdát állítottak fel, amelyek alig produkáltak egyebet, mint vitairatokat, szentbeszédet, temetési beszédet, iskolai- és imakönyveket, „et quaedam alia sempiternis damnanda tenebris.” A történeti műveket általában mellőzték e nyomdák.

A 16. századi nagyváradi nyomdából hét nyomtatványt sorol fel,¹⁰⁶ a 17.-ből már mintegy félszázat. A műnek ez a része inkább bibliográfia.

6. Cornides Dániel 1788-ban megjelent cikke

A nyomdatörténetek közül Cornides Dániel *Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürgen* című cikkét¹⁰⁷ Szabó Károly is feldolgozta *Régi Magyar Könyvtár*ában. A több mint száz 16. századi nyomtatványt felsoroló cikk alapjául Cornides gazdag könyvtára szolgált. A hozzá küldött levelekben gyakoriak a nyomdászat történettel foglalkozók. Cornides szerzőségét Szabó Károly mellett¹⁰⁸ az egykorú tudósok tanúsága bizonyítja.¹⁰⁹

¹⁰⁵ 1803, 305–315.

¹⁰⁶ RMNy 258, 259, 436, 559, 560, 572. – ENYEDI János, *Mennyei szó* [...] 1557, című műve 1652-ben jelent meg (RMK I 864). Az idézett helyen Horányinál egyébként 1667 szerepel!

¹⁰⁷ *Ungrisches Magazin*, 1788, 443–455. A szerző betűjele: K**.

¹⁰⁸ Vö. pl. RMK II 109.

¹⁰⁹ Az *Ungrisches Magazin* 1782-ben (116–117) K (= Cornides) 1781. október 26-án írt levelének egy részletét közli a budai 15. századi könyvkiadókról *Von der Ofnerischen Buchdruckereyen unter den Könige Mathias Kornin* címmel.

7. Ribay György a trencsényi és a zsolnai nyomdáról (1793)

Szimonidesz Lajos *A puchói nyomda* című cikkében említi Ribay György 1793-ból származó *Typographiae Hungariae* címet viselő kéziratát, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár őriz.¹¹⁰ A kéziratról Ján Čaplovič 1970 júniusában mikrofilmet készítettett, tudomásom szerint azonban haláláig nem dolgozta fel, ezért röviden ismertetem e kéziratot is.

A negyedrét alakú, 22 leveles kézirat címfelirata: *Typographiae Hungaricae 1793* Georgii Ribay. A jobb felső sarokban még az alábbi olvasható: *VI. Convolutum Typographicum*.

Bevezetéként az alábbi írja: A magyar nyomdák teljes és gondos történetével nyomtatásban még nem rendelkezünk. Kéziratban vannak az alábbi művek: 1. Fejérvárié, magánál a szerzőnél, és 2. Cornidesé, amint katalógusában a kéziratok közt szerepel, amely talán Fejérvári munkájának a másolata, viszont Fejérvárié nem azonos azzal, ami az *Ungrisches Magazin*ban megjelent. Néhány mű nyomtatásban: 1. Kriebel Wieneranzeigen V. Jahrg. 2. In Ungrischen Magazin a Windischio Posonii edito. 3. Nonnulla Klein *De Pastoribus Hungariae, Tom. II*, p. 191, 268–270.¹¹¹ 4. Korabinsky in *Produkten Lexikon*.¹¹²

A kézirat bibliográfiai felsorolása közt az alábbi helyeken szerepel a nyomdák történetével foglalkozó leírás: 1, 5–6. és a 22. lapokon.¹¹³ Ezek az alábbiak:

1636-ból nem ismer a trencsényi nyomdától semmi terméket. Az első tipográfus Venceslaus Wokál volt. Őt Dorothea Wokál követte (1642–1648), majd Laurentius Benjamin ab Hage (1649), aztán Nicolaus Chižek (1655). A zsolnai tipográfusok sorrendje: Johannes Dadan, az apa (1665–1684), Johannes Dadan, a fiú (1685–1704). 1704-ben és a következő években apud haeredes Dadanianos jelzéssel Venceslaus Krolp nyomtatott, 1707–1708-ban pedig Wilhelmus Kauder.

Bél Mátyás Trencsén megyéről szóló leírásában Puchóról tárgyalva azt írja, hogy a puchói nyomda előbb Szenicre, aztán Trencsénbe, majd Zsolnára került. Trencsénben 1663-ig volt, 1664-ben vihették Zsolnára. Téved Klein, mikor azt

¹¹⁰ Az adatra Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet, akinek ezúton mondok köszönetet. A kézirat jelzete: I. c. 11, 46. Az OSZK-ban mikrofilmjének jelzete: FM₁/2399.

¹¹¹ Lásd a 42. sz. jelzetet.

¹¹² KORABINSZKY, Johannes Matthias, *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786.

¹¹³ SZIMONIDESZ Lajos a puchói nyomdáról írt cikkeiben feldolgozta e részeket (Magyar Könyvszemle, 1942, 183–185; 1943, 284–288).

állítja, hogy az *Acta synodi Solnensis* Zsolnán nyomtatták 1610-ben. Ténylegesen Bártfán adták ki ebben az évben, Zsolnán új kiadása jelent meg 1710-ben.¹¹⁴ Az sem lehetséges, hogy Andreas Graffius *Methodica poetica praecepta in usum Scholae Solnelnsis* című művét 1642-ben Zsolnán nyomtatták,¹¹⁵ ebben is téved Klein.

Zsolnán kb. 1710-ig volt a nyomda, esetleg tovább is. Bél Mátyás szerint az 1713-ban korábbi helyére, Puchóra került vissza.

A művek felsorolása között számos Szabó Károly RMK-köteteiben nem szereplő nyomtatvány is akad.¹¹⁶ A lapszéleken található pontos hivatkozásokat is érdemes figyelembe venni. Gyakori az „est inter meos” megjegyzés. Gyakran idézi Klein művét, továbbá az *Index librorum prohibitorum*ot, Fejérvárit (könyvtárkatalógusát is), Buriust,¹¹⁷ a Széchényi Könyvtár katalógusát, Horányit, Ribinyit¹¹⁸ s egyszer Wallaszkyt.

8. *Andreas Thormwächter az erdélyi unitárius nyomdáról (1794)*

1795-ben a Siebenbürgische Quartalschriftben egy 1794 augusztusában Kolozsvárott kelt írás jelent meg, A. Th.** monogrammal. A cikk címe: *Von den allen Buchdruckereyen der sozinischen Glaubensverwandten oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen*.¹¹⁹

A szerző a Hess-krónikáról írt cikke elején Simonchicz Incét idézi. Seivert *Nachrichten*e¹²⁰ alapján pedig megemlíti, hogy az 1529-ben már Nagyszebenben volt nyomda.¹²¹

Három unitárius nyomdát ismertet, sokat foglalkozva vallásügyekkel is. A gyulafehérvári nyomdáról szólva Raphael Hoffhalternél Georg Jeremias Haner¹²² és

¹¹⁴ RMK II 333, 2353. Az utóbbi helyes évszáma: 1708.

¹¹⁵ RMK II 606. A nyomdahely Trencsén.

¹¹⁶ Mintegy 160 nyomtatványt sorol fel a kézirat. Ebből kb. ötvenet nem említett SZABÓ Károly RMK-kötetében. A sok szlovák nyomtatvány adatait felsoroló kézirat feldolgozóra vár.

¹¹⁷ BURIUS, Johannes, *Micae historico-chronologicae evang-pannonicae ab anno 1678 ad 1688*. Másolatai: pl. OSZKK, Fol. Lat. 2063, 2064. Kiadta Paulus LICHNER, Pozsony, 1864.

¹¹⁸ RIBINYI, Johannes, *Memorabilia Augustanae confessionis in Regno Hungariae*, Posonii, 1787–1789.

¹¹⁹ 264–283. A szerző életéről: TRAUSCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen*, III. Bd., Kronstadt, 1871, 398–399. Ugyanitt felsorolja műveit, köztük a fenti cikket is.

¹²⁰ SEIVERT, Johann, *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens und Schriften*, Pressburg, 1785.

¹²¹ Vö. RMN 9.

¹²² HANER, Georgius, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti et Lipsiae, 1694.

Friedrich Adolf Lampe¹²³ egyháztörténeteit idézi. Kolozsvárott Heltai Gáspár életéről, nyomtatványairól, Heltai és Hoffgreff viszonyáról, majd a nyomdának a református egyházhoz kerüléséről szól. A harmadik nyomdát 1696-ban vette a kolozsvári egyház, s Danzigon keresztül szállították azt haza. Húsz év használat után, 1716 márciusának végén háromnapos felhőszakadás semmisítette meg.

9. Kovachich Márton György

1808-ból származik a *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum aut hodie florentium* című Kovachich-mű.¹²⁴

Az előszóban Kovachich elmondja könyvtárosi múltját. Ifjúkorában Kolonovich Gábor magánkönyvtárában fordult meg gyakran. Itáliai tanulmányútja után 1767–1774 közt Bécsben időzve Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtárigazgató is értékelte, hogy a könyvtárakban nagy szenvedéllyel jegyezte fel a historia litterariára és a bibliográfiára vonatkozó dolgokat, sőt a könyvtári rendet, a katalógus- és az indexkészítési módokat is. Már akkor úgy látta, hogy hasznos lesz a magyarországi nyomdák ismerete. 1774 októberében az Egyetemi Könyvtár írno-ka lett Nagyszombatban, majd a könyvtár Budára, aztán pedig Pestre kerülése után is folytatta e tevékenységét, a könyvtár második őreként. A szerzetesrendek feloszlása után bekerült sok új anyag a könyvtárban való tájékozódást nagyon megnehezítette. Még a tudós könyvtárvezetők sem ismerték ki magukat a könyvtárak, nyomdák és könyvesboltok között. Őt azonban tanulmányai elvonták e munkától.¹²⁵

A Széchényi Könyvtár magyar katalógusának teljessé válása adott alkalmat arra, hogy az eddigieknél teljesebb nyomdatörténet megírására gondoljon. Tervet készített, majd kijegyezte a négy kötetből az ország határain belül nyomtatott könyveket (és a külföldön magyarul nyomtatottakat is), azokat a terv szerint ren-

¹²³ LAMPE, Friedrich Adolf, (EMBER Pál), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728.

¹²⁴ OSZKK, Fol. Lat. 91: A műhöz való adatgyűjtést tartalmazza. Fol. Lat. 107: A mű egy részének fogalmazványa. Fol. Lat. 106: A mű egy részének tisztázata. Az utóbbiak közti eltéréseket a tartalom ismertetésekor bemutatom. Kovachich művére V. Windisch Éva hívta fel figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹²⁵ Az egykorú szerzők közül néhányan az általa szerkesztett *Mercur von Ungarnban* megjelent nyomdajegyzéket (1786, 219–222) is neki tulajdonítják. A jegyzék címe: *Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroatien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereyen*.

dezte s ezt alapul tekintette. Az eddigi nyomdatörténetek ugyanis csak kísérletek voltak.

Minden lényeges és hozzáférhető kiadványt és kéziratot kijegyzetelt, amint ez adatgyűjtési kötetéből, de a félkész fogalmazványváltozatból is kiderül. Különös figyelemmel foglalkozott Bod Péterrel,¹²⁶ Árvay Mihállyal,¹²⁷ Simonchicz Incével,¹²⁸ az *Anzeigen*¹²⁹ és az *Ungrisches Magazin* nyomdatörténetével,¹³⁰ Miller Jakab Ferdinánd műveivel.¹³¹ Egyéb fontos anyagokhoz is hozzájutott. Pl. Hevenes Gábor kéziratgyűjteményéből kimásolta Rudolf császár engedélyét, amelyet a nagyszombati Telegdi-nyomda alapítására adott (1584).¹³² Különféle árjegyzékei közül legterjedelmesebb az 1623. évi drezdai *Taxatio typographarum(!) et chartariorum*. A 18. századi magyarországi nyomdászat történetére vonatkozóan rendkívül érdekes, s teljességében máig feldolgozatlan, a királyi resolútiókat és a helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazó adatgyűjtése.

Figyelemmel kísérte az új technikai vívmányokat is. Így pl. a stereotípiáról írva közli, hogy hazánkban először 1800-ban Bikfalvi Falka Sámuel Aloysius Stipsits professzor német nyelvű versét adta ki Alexandra Pawlowna névnapja alkalmából.¹³³

A monументális tervezet elkészült részeinek színvonalát sokáig nem érte el a következő idők könyvtörténeti szakirodalma.¹³⁴

¹²⁶ Vö. a II/2. fejezettel.

¹²⁷ Vö. az I/2. fejezettel.

¹²⁸ Vö. az I/5. fejezettel.

¹²⁹ Vö. a II/3. fejezettel.

¹³⁰ Vö. a II/6. fejezettel.

¹³¹ Vö. a II/5/a és b fejezettel.

¹³² Tom. 80, p. 67. nr. 21.

¹³³ Vö. PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Budapest, 1959, 119.

¹³⁴ A részterületek ilyen egységbe foglalt, logikusan szerkesztett megírásával me sem rendelkezünk.

A tervezet:¹³⁵

*Conspectus historico-statisticus typographiarum
sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum aut hodie florentium*

Pars I.

Praefatio

1. Scriptores de typographiis Hungariae*¹³⁶
2. De fontibus errorum in historia typographiarum*
3. Series geographico-alphabetica typographiarum
4. Observationes in hanc seriem typographiarum
5. Series typographiarum exterarum, in quibus libri lingua Hungarica impressi
6. Series alphabetica typographorum
7. De rariis typographiarum Possessoribus
8. Formulae solennes, quibus utuntur typographi ad calcem librorum ad indicandum eos in sua typographia esse impressos
9. De fictis et falsis typographiarum locis
10. De editionibus librorum aere proprio vel alieno praenumerationibus, subscriptionibus, maecenatibus
11. De honorariis per typographos et bibliopolas autoribus dari solitis
12. De bibliopolis typographorum
13. De factoribus typographiarum
14. De iure inspectionis supremorum terrae principum in typographias et privilegiis ab eiusdem typographis, bibliopolis vel autoribus concessis
15. De stereotypis*
16. De prelis, seu typographiis manualibus*

Pars II.

*De institutis cum typographiis connexis***

1. De editoribus et editionibus librorum**
2. De censoribus librorum**
3. De correctoribus typhoteticis**
4. De calatoribus matricum typi**
5. De typi fusoribus**

¹³⁵ A tervezet a Fol. Lat. 106. jelzetű kötet elejéről közlöm. Egy csillaggal jelölöm azokat a fejezeteket, amelyeknek a feldolgozása csak a Fol. Lat. 107. jelzetű kötetben van meg, kettővel pedig a ki nem dolgozottakat. Megjegyzem, hogy az el nem készült fejezetekre is jó anyag található a Fol. Lat. 91. jelzetű kötetben.

¹³⁶ A Fol. Lat. 106. jelzetű kötetben e fejezetnek csak az eleje van meg.

6. De anaglyptis lignariis Holzschnitten**
7. De chalcographis**
8. De librariis generatim et obiter de miniatoribus**
9. De bibliopoliis**
10. De bibliopaegis seu librorum ligatoribus, vulgo compactoribus**
11. De bibliothecis, earumque peculiaribus speciebus**
12. De molis chartariis**

Egy rövid fejezetet, amely csak a fogalmazványban szerepel, tehát nem véglegesnek tekintett, az alábbiakban példaként ismertetek.

De fontibus errorum in historia typographiarum

Rövid bevezetés után pontokba szedve az alábbiakra hívja fel áttanulmányozott forrásai tanulságaként a figyelmet:

1. A pseudonim nyomdahelyek lehetnek: hamisak, koholtaok és nem a nyomtatás, hanem az eladás helyét feltüntetők. Különösen a közelmúlt (18.) században gyakoriak, s nagy zavart okoznak a bibliográfiákban és a nyomdászat történetekben.

2. Nyomdahely nélküli könyvek. A nyomdászok részint a tartalom miatt nem akarják kitenni, részint, főleg a disszertációk esetében a hosszú cím miatt nem fér rá a címlapra.

3. Két nyomdahely szerepel. A nyomdásznak több műhelye vagy legalábbis nyomtató műhelye és kereskedése van különböző városokban. Csak nagyon ritkán fordul elő, hogy egy könyvet részben itt, részben ott nyomtatnak. Kivétel a többkötetes mű.

4. Egy nyomdász több helyen is nyomtatott. Különösen gyakori 16. századi nyomdászatunkban. Vigyázni kell, nehogy több személyt vegyünk fel.

5. Úgy tűnik, hogy egyes műveket ugyanott, ugyanabban az évben kétszer is kiadtak (Vö. Cat. Széch. Tom. II, p. 458. Sam. Timon, *Synopsis*), pedig csak két példányról van szó.

6. Egyes több kötetből álló művekben különböző a nyomtatási év, másokon a hely és a nyomdák is. Gyanakodnunk kell.

7. Egyes művek különböző címen szinte változatlan vagy csekély változtatással jelentek meg (Vö. Cat. Széch. Tom. II, p. 458.).

8. A jezsuitáknak Nagyszombatban, Kolozsvárott és Kassán is saját nyomdájuk volt. A disszerek saját költségükön téziseket nyomtattattak művek elé és azokat osztogatták az előkelőknek a vita alkalmával. Ám a címlapot is újranyomták, s ekkor nem a kiadás helyét és évét, hanem a vitát tüntetik fel. Így lehetséges, hogy egy mű azonos kiadásai különböző helyet és évet viselnek címlapjaikon.

9. Tudatos csalásból is lehet téves az évszám. Pl. Szegedi *Opus tripartitum*ában a főcímlapon 1751, a címlapon 1741 szerepel. Nem kétszer nyomtatták ki mégsem e művet. Gyakori a későbbi évszám, hogy kelendőbb legyen a könyv.

10. Gyakran marad el ugyanezen okokból az évszám. Ilyenkor pl. a „Nyomtattatott ebben az Esztendőben” felirat állandóan újnak tünteti fel a nyomtatványt. (Különösen daloknál fordul elő).

11. A hely félremagyarázása is gyakori. Pl. Sylvester *Újszövetségének* Neanesi (Újsziget) alakjából így lett az *Ungrisches Magazin*ban [Cornidesnél] Nánás.

12. Az azonos helynévalakok miatt még a tudósoknál is gyakori a tévedés. Pl. Wallaszky, p. 185. Monyorókerék és Eberau két hely, sőt nála még két nyomdász szerepel: Johannes Manlius, ill. Hans Manuel névalakkal. Vagy: Két helyként szerepel Németújvár és Güssing, Keresztúrt gyakran nem Sopron mellé, hanem a Mura mellé helyezik nyomdahelyként stb.

13. Hibás olvasat vagy következtetés. Pl. Bod Péternél az *Erdélyi Fenék*ben Szigethinum-ból Szeged lett az első teljes magyar *Újszövetség* megjelenési helye.

Az ismertetett nyomdatörténetek alapján megállapítható, hogy 18. századi tudósaink többször is megkísérelték a magyarországi nyomdászattörténet önállósítását, s a kísérletek között néhány figyelemre méltó mű is akad. A historia litterariákba bekerült nyomdászattörténeti fejezetek révén nem egyedi jelenség, hogy a professzor nyomdászattörténetről is tartott előadást. A hazai szakirodalomban az utóbbi évtizedekben idézett szerény kezdeteket ismeretlen adatokkal sikerült kiegészítenem. A munka közben látottak arról győztek meg, hogy 18. századi irodalom- és tudománytörténet-írásunk termékei sokkal inkább kollektív művek, mint azt eddigi szakirodalom vélte, a velük való foglalkozás csak a tudományos élet kereteinek (magánlevelezés, társaságok, folyóiratok, iskolázás) alaposabb megismerése árán lehetséges.

Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia korában

A már megjelent könyvek utólagos megvizsgálása (revisio) és a kéziratok megjelenés előtti átnézése (censura) általában azonos szempontok szerint szokott történni. A rendeletekben és a tényleges feladatok elvégzésében azonban jól elkülöníthető a két terület. A korabeli rendeleteket és az elvégzendő feladatokat összesítő kéziratok gyűjteményekben általában van együttes és külön-külön összeállított rész is. A cenzúra történetéről áttekintést nyújtó Fináczy Ernő¹ és Schermann Egyed² is fő forrásként használta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Fol. Lat. 855. jelzetű kötetét.³ Részletes leírást azonban egyikük sem adott a kötetéről, csak a számukra fontos rendeleteket, néha gyakorlati útmutatásokat idéz-

¹ FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I, 1740–1773*, Budapest, 1899, 64–80. és másutt.

² SCHERMANN Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Budapest, 1928 (A Szent István Akadémia Hittudományi-Bölcséleti Osztályának felolvasásai, 2).

³ *Systematica collectio idealium, et praecipuarum regiarum in negotio revisionis librorum emanatarum, et in partes suas, seu capita observata caeteroquin annorum redactarum [...] 1726–1773.*

f. 1. De negotio revisionis librorum ideales benignae regiae reseruntur, et instructio tam pro commissione hac, in negotio censurae librorum operante, quam et pro patribus revisoribus constitutis ponitur

ff. 2–7. Extractus benignarum resolutionum regiarum circa imprimendos libros, horumque censuram

ff. 13–33. Circa librorum impressorum admissionem, revisionem, et censuram

ff. 41–42. Ex omnibus hucdem recensitis idealibus benignis resolutionibus regis, et ratihabitis protocollicis subnectitur

Instructio commissioni huic in negotio librorum operanti deservitura, et quidem circa impressionem librorum

ff. 49–50. Circa inductionem, et educationem librorum sine censura

ff. 55–59. Circa censuram, et revisionem librorum

ff. 65–66. Circa libros acatholicos observanda

Instructio pro librorum revisoribus

ff. 69–71. §. 1. Agenda, et paranda

ff. 71–72. §. 2. Observanda circa libros imprimendos

ff. 72–73. §. 3. Circa inductionem, et educationem librorum sine censura

f. 74. §. 4. Circa ipsam censuram, et revisionem librorum

f. 75. §. 5. Circa libros academicos observanda

f. 76. §. 6. Methodus revisionis librorum

ff. 77–79. §. 7. Forma repraesentationis librorum

ték.* A kötet ugyanúgy és ugyanolyan tartalmú hiteles másolat, mint az Országos Levéltár egyik kötete.⁴ Az összeállítás, miként a lapalji jegyzetben közölt tartalomjegyzékből is látható, egyrészt a helytartótanács cenzúraügyekben illetékes vallásügyi bizottságának munkáját segítette, másrészt a pozsonyi két jezsuita cenzorét. Külön időrendben tartalmazza a kinyomtatandó könyvek cenzúrájára vonatkozó rendeletek érdemi részeit, külön a már megjelentekre vonatkozó revíziós rendeletekét. Ezeket követik az útmutatók, először a cenzúraügyekkel foglalkozó vallásügyi bizottság számára, majd a két főállású pozsonyi revizor számára. Ezek az útmutatók összesítő jellegűek, tematikus csoportosításban, a margón azonban mindig jelölve a rendelet megjelenésének idejét. A bizottság munkáját segítette a nyomdászokra és a nyomtatásra vonatkozó 12 pont, a könyvforgalomról (könyv-behozatalról) 6 pont, a könyvvizsgálás menetéről 18 pont, a nemkatolikusok könyveiről 10 pont. A két főfoglalkozású pozsonyi jezsuita könyvvizsgáló gyakorlati munkáját hét paragrafus tárgyalja 11, 4, 8, 3, 8, 6, 9 pontban.

A cenzorok gyakran és különféle utasításokat kaptak.⁵ Nem mindig volt elegendő idő annak begyakorlására, végrehajtására. Ezért aztán nem meglepő, hogy saját maguk számára gyakorlati eligazításul nemcsak a királyi rendeleteket, meghagyásokat, leiratokat és a helytartótanácsi utasításokat gyűjtötték össze egy kötetbe, hanem, azokat kiegészítve, saját tapasztalatukon alapuló gyakorlati tudnivalókat is. Az alábbiakban egy 1760-as években összeállított útmutatót ismertetek.⁶ A budai egyetem közoktatási ügyosztályának 1781. évi iratai között található irat tartalma: 1. az Althan-féle instructio 1747-ből (8 pontban), 2. gyakorlati útmutató (15 pontban) és cenzori jelentésminta, 3. a vidéki cenzúrázás és a megyéspüspökök szerepe. Az irat tartalmába 1747-től az 1760-as évek közepéig kerültek be adatok.

Az adatok megértéséhez fontos tudni az alábbiakat. III. Károly a magyarországi könyvcenzúra és könyvrevízió ügyét a nagyszombati jezsuita egyetem cancellárjára bízta, majd a helytartótanács megalakulása után, 1726-ban ez a jogkör az

* A kötet kiadása: *Systematica collectio*, sajtó alá rend., bev. STEPELY Irén, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 7).

⁴ A 69, Magyar Kancellária Levéltára, Ideales resolutiones regiae, 5. kötet. Könyvvizsgálási ügyek, 1726–1773.

⁵ SCHERMANN, *i. m.* (2. j.), 43.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, C 67, Departamentum litterario-politicum, 1781, Universitas Budensis, Fons 26. Pos. 1. A revizorok számára készült instructio címe: *Idea pro universalis librorum revisione deserviens.*

egyetem kiadványaira és a külföldről behozott könyvek revíziójára szűkült. A teológiai és erkölcstani művek nyomtatásának engedélyezését ekkortól az illetékes megyéspüspökök által kirendelt cenzorok végezték,⁷ a nem egyházi műveket pedig a politikai hatóságok, de a helyi hatóságoknak fel kellett terjeszteniük a műveket is a helytartótanács mellett működő cenzoroknak.⁸ Az ügymenet lassúságát felgyorsítandó, Mária Terézia 1747. február 23-i rendeletével a revíziót és a cenzúrát is két főállású jezsuita cenzorra bízta, évi 200–200 forint fizetést biztosítva nekik a *cassa parochorum* terhére. A két pozsonyi revizort az ország néhány más helyén működő jezsuita revizor segítette. (Névsorukat lásd függelékként.) E rendelet megszüntette a polgári hatóságok cenzúrálási jogát. A rendeletet Althan Mihály váci püspök alakította utasítássá. Ennek nyolc pontos szövegét már az egykorú krónikás, Vajkovics Imre közölte, aki maga is dolgozott cenzorként.⁹ Magyar fordításban olvasható Schermann Egyednél¹⁰ és Donáth Reginánál.¹¹

Schermann a királyi rendeleteket követve gondosan regisztrálta a további változásokat, szigorításokat és enyhítéseket. Például észrevételezte, hogy nem szűnt meg a polgári hatóságok cenzúrázási gyakorlata.¹² Egyébként a cenzori gyakorlattal a szakirodalom keveset foglalkozott, bár néhány utasítás, például a helytartótanács vallásügyi bizottságáé a bírálendő könyvek átvételéről és visszaadásáról, a visszatartott könyvek sorsáról és a jegyzékminta rovatainak közlése ennek nevezhető (1760. július 1.)¹³

A cenzúraitatokban 1756-tól szerepel először elnevezésként a jezsuita cenzorok neve helyett az *Officium Revisoratus* megnevezés. 1763-ban Mária Terézia Barkóczy Ferenc prímás hatáskörét csökkentette: egyházi kézben csak a szigorúan teológiai tartalmú könyvek cenzúrázása maradhatott, és ez megilletett minden megyéspüspököt. A profán könyvek bírálata világi hatóságok feladatává vált.¹⁴

⁷ VAJKOVICS Imre szerint (*Dissertatio de potestate principum saecularium in censuram librorum*, Colocae, 1792, 38–43.) a megyéspüspökök a római egyház gyakorlatát követték, nem a pozsonyi cenzúrahivatalét.

⁸ SCHERMANN, *i. m.* (2. j.), 23–24.

⁹ VAJKOVICS, *i. m.* (7. j.), 26–34.

¹⁰ SCHERMANN, *i. m.* (2. j.), 26–28.

¹¹ DONÁTH Regina, *Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúrarendelethez*, Magyar Könyvszemle, 1987, 81–88.

¹² SCHERMANN, *i. m.* (2. j.), 35.

¹³ *Uo.*, 36–37.

¹⁴ DONÁTH Regina, *A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy prímás*, Magyar Könyvszemle, 1967, 43–49.

Vagyis az 1747. évi rendelet immár nemcsak a pozsonyi cenzorokra vonatkozott, hanem ugyanezt a feladatot kellett ellátniuk a megyéspüspökök által kijelölt cenzoroknak is. Mária Terézia 1764. január 30-tól megvonta a két pozsonyi jezsuita cenzor fizetését. Barkóczy halála után a cenzúra ismét a helytartótanács kezébe került, egyre nagyobb befolyást gyakorolt arra a bécsi udvari cenzúra. Az irategyüttes harmadik része a Barkóczy halála körüli helyzetben keletkezhetett.

Az 1747. évi királyi rendeletről és annak gyakorlathoz közelebbi megfogalmazásáról, az ún. Althan-féle instrukcióról fentebb már volt szó, az a szakirodalomból ismert. A második rész, a gyakorlati útmutató 15 pontja:

1. Cenzúrára egyszerre 5–6 könyvet kell átvenni, s azoknak, továbbá a tulajdosznak az adatait pontosan rögzíteni kell.
2. Lehetetlenség minden könyvet alaposan végigolvasni. Módszeresen tanulmányozni kell a részcímet, a tartalomjegyzéket, előszót, jegyzeteket. Fontos, hogy itt-ott szűrőpróbaszerűen beleolvasson a cenzor a könyvekbe. Először is meg kell nézni ellenőrzés céljából az *Index librorum prohibitorumot* és a *Lexicon eruditorumot*. Már a segédletekből kiderülhet, hogy tiltott könyvről van szó.
3. Ha néhány paragrafusból sok kifogásolt adat gyűlik ki, a továbbiakban elég csak átböngészni a kötetet, s néhány példát felhozni máshonnan.
4. A kifogásolt szövegrészeket latin művekből betűhűen kell kiemelni a cenzori jelentésbe, a nem latin művekből pedig latin nyelvű fordításban is.
5. Tanácsolt piszkozatra dolgozni, és a tisztázatban rendezetten megírni a véleményt.
6. Utasítás a cenzori jelentés elkészítésének formái jegyeiről. A cenzorok 2–3 ujjnyi margót hagyjanak. A jelentés elején tüntessék fel, kitől, mikor (év, hónap, nap) kapták a könyveket revízióra. Aztán sorrendben következzenek a megvizsgált könyvek. Az egyes tételek leírásai: szerző, bővebb cím, nyomdász neve, nyomtatás éve. A margón tüntessék fel, hogy milyen felekezetű (luteránus, kálvinista) vagy valami más korpán hízott (vel alterius alicuius furfuris) a szerző. Ezek után a könyvből kiírt részletek következzenek, szóról-szóra, a lapszám jelölésével és azok cenzori véleményezése a margón. (Pl. Blasphemia in Deum, Beatam Virginem Mariam, vel sanctos.) A cenzori jelentés után a cenzor írja fel nevét, a helytartótanácsnak történő átadás dátumát (év, hónap, nap) és a jelentést adja át az esztergomi érseknek, vagy a vallásügyi

- bizottság püspök-tanácsosának. [A 15. pont után 1748-ból származó cenzori jelentésminta – *Breve paradigma practicum* található.]
7. A cenzorok jelentéseikben csak a kifogásolandó szövegekről beszéljenek, azokat pontosan idézzék s tömören mondják meg, miért kifogásolják az idézett részletet. Nincs javaslattevő joguk a könyv további sorsáról. Nem az a feladatuk, hogy megmondják, visszaadható-e a könyv tulajdonosának, hanem annak megállapítása, hogy veszélyes-e a közjóra vagy a római katolikus vallásra.
 8. Ha azonban az esztergomi érsek, vagy a helytartótanács püspök-tanácsosa kéri a véleményüket, külön lapon lelkiismeretesen válaszoljanak a kérdésre.
 9. Az evangélikusok és reformátusok 16. századi hittételeit tartalmazó könyvek a királynői döntés értelmében átengedhetők. Ügyeljenek azonban a cenzorok arra, hogy az ilyen tartalmú könyvekben ne legyenek huszita, anabaptista, janzenista tanok vagy a római katolikus egyházat gyalázó kifejezések.
 10. Ugyancsak átengedhetők a korábbi evangélikus és református bibliafordítások és azok újabb kiadásai, de csak protestáns tulajdonosok részére. Ügyelni kell arra, hogy függelékben vagy a jegyzetek között ne juthassanak át újabbkori bibliamagyarázók kifogásolható szövegrészei.
 11. A két cenzor egymástól függetlenül dolgozzon, ne várjanak egymásra, ha készen vannak 5–6 könyv véleményezésével, adják tovább a köteteket az esztergomi érseknek vagy a püspök-tanácsosnak. Ők terjesztik véleményükkel a helytartótanács elé az ügyet, onnan javaslattal együtt kerül Bécsbe a királynőhöz (az udvari kancelláriához).
 12. Amelyik cenzor leadta munkáját, újat kap az érsektől, vagy a püspök-tanácsostól. Mindaddig magánál tartja azonban a korábban véleményezett köteteket, ameddig a királynőtől meg nem érkezik a döntés. Ha a döntés értelmében vissza kell adni a könyveket korábbi tulajdonosuknak, akkor a cenzorok annak adják tovább a könyveket, akitől kapták. Ha nem adható vissza a könyv, akkor a megjelölt helyre kell azt továbbítani. A kijelölt raktárt is a cenzorok őrzik. A királynői döntések azonban a helytartótanács vallásügyi bizottságánál maradnak. A könyvekről is és az iratokról is pontos lajtmotot kell készíteni a könnyű visszakereshetőség érdekében.

13. A királynői rendelet 6. §-a a nyomdászokat és a könyvek kiadóit a cenzorok különös figyelmébe ajánlotta. Elsősorban a pozsonyi nyomdász működését kísérik figyelemmel, hogy az csak a szabályok szerint jóváhagyott, engedélyezett szövegeket nyomtasson ki. Ha vétene ez ellen, akkor tegyenek javaslatot a helytartótanácsnak a nyomdász megbírságolására, az engedély nélkül nyomtatott kötetek elkobzására. A cenzoroknak joguk van a pozsonyi nyomdában ellenőrzést tartani.
14. Figyeljenek a cenzorok a könyvárusokra, könyvkötőkre, a vásári vándorkereskedőkre is. Ők sem tarthatnak maguknál vagy árulhatnak tiltott, botrányt okozó könyveket, képeket, metszeteket. Ha ilyet észlelnének, jelentsék a helytartótanácsnak.
15. Ha pedig arról hallanak, hogy az országban bárhol eretnek vagy veszedelmes könyvek jelennek meg, akár itt nyomtatottak, akár külföldről becsempészettek, ezt is jelenteniük kell a helytartótanácsnak.

A következő rész a megyéspüspökökre épülő vidéki cenzúrázás ismertetése. Alapkiindulása az, hogy a pozsonyi cenzúra megszervezése után az ország egész területére átgondoltan kell kiterjeszteni a cenzori intézményt. Ennek érdekében

1. Kapiják meg a megyéspüspökök az 1747. évi királynői rendeletet. Ennek ismeretében a püspökök 2–2 tanult, művelt, cenzori tevékenységre alkalmas férfiút bízzanak meg a rendelet szerinti cenzúra végzésével. A nagyszombati egyetem és az akadémiák saját kebelükből bízzanak meg 2–2 cenzort, de működésükről ők is a megyéspüspöknek számoljanak be.
2. A megyéspüspökök feladata, hogy a titkosan országba hozott és árusított könyveket felderítsék és lefoglalják, szükség esetén ehhez a megyei karhatalmat is igénybe vehetik. Az előforduló eseteket a helytartótanácsnak jelenteniük kell. Az elkobzott könyveket saját revizoraikkal cenzúráztassák.
3. A megyéspüspökök az egyházi és világi szerzők által írt nyomtatványokra is figyeljenek, a gyanús kiadványokat alaposan vizsgáltsák meg saját cenzoraikkal. Az örökösök könyvhagyatékokhoz csak a cenzori engedély birtokában juthassanak hozzá, a veszélyes könyvek nélkül.
4. A püspökök által kinevezett cenzorok ugyanolyan formai követelmények szerint dolgozzanak, mint a pozsonyi cenzorok, de javaslatot is tegyenek a püs-

- pöknek a könyvek megítéléséről. A püspök saját javaslatával együtt terjeszti fel a cenzori jelentést a helytartótanácsnak. A döntésről a pozsonyi cenzorok azért kapnak értesítést, hogy az ismételt cenzúrázások elkerülhetőek legyenek.
5. Az egyházmegyei cenzorok működését azzal kellene segíteni, hogy a pozsonyi cenzorok 2–3 havonként jegyzéket készítenek a királynő által eldöntött sorsú könyvekről. Ennek függelékeként sorolhatnák fel az egyházmegyei cenzorok által véleményezett és már eldölt sorsú könyvek jegyzékét. Ezáltal a kettős cenzúrázás elkerülhető lenne.
 6. A cenzúrázott könyvek mindaddig a cenzoroknál maradnak, míg a püspök nem közli a cenzorokkal a helytartótanács által megküldött királynői döntést. A könyvekkel a döntés szerint kell eljárniuk.
 7. A megyéspüspökök feladata az egyházmegyéjükben működő nyomdák engedélyeinek, privilégiumainak ellenőrzése. A nemkatolikusok nem kaptak működésükre engedélyt, mégis működnek. Ezek kiadványaira különösen ügyeljenek, azokat cenzúráztassák.
 8. A trienti zsinat és VIII. Kelemen pápa intézkedésének megfelelően nem jelenthetőek meg – újranyomtatás esetén sem – előzetes cenzori engedély nélkül gyászbeszéddek, panegyricusok, imák, akadémiai tézisek sem, akár világiak, akár papok vagy szerzetesek a szerzők. Az engedélyeket az egyházmegyei, egyetemi vagy akadémiai cenzorok adhatják meg.
 9. Az egyházmegye területén működő nyomdászok az egyházmegyei vagy akadémiai cenzorok láttamozása nélkül semmit sem nyomtathatnak ki.
 10. A nyomdák látogatása az illetékes püspök által megbízott személyek, vagy az egyházmegyei cenzorok feladata. Ugyanők vizsgálják át a könyvárusoknál található kiadványokat is. A nyomdásznak és a könyvárusnak (még a vásári könyvárusnak is) kötelessége, hogy a nála készült illetve kapható nyomdatermékekről katalógust állítson össze. Ezt a püspök megbízottjának, ha kéri, be kell mutatnia.
 11. Az a tipográfus vagy könyvárus, aki a fentiek ellen vét, nyomdájának illetve könyvkészletének elkobzásával sújtandó, ezen kívül bírói ítélettel büntetendő, az ítéletet és bűnét országosan is közhírré kell tenni.

12. A nyomdászoknak és a könyvárusoknak esküt kell tenniük, hogy csak előzetesen cenzúrázott művet adnak ki, illetve árusítanak.

Mivel a polgári hatóságok nem cenzúráztak kellő szigorral, a jövőben a vallás-erkölcsi tartalmú könyveket még a szabad királyi városokban is a püspök által kinevezett cenzor véleményezi. A politikai tartalmú könyvek cenzúrázására a városi magisztrátus nagyműveltségű személyt nevezzen ki, aki az egyházmegyei cenzor számára előírt útmutató szerint végezze feladatát.

A *Systematica collectio*ban nagyoobbrészt szerepelnek az irategyüttes második részének pontjai, bár nem ebben az összeállításban. A szakirodalomban elszórtan jelentek meg már részletek, például Fináczy Ernő ismertetett egy pozsonyi cenzoroknak készült *Methodus revisionis librorum*ot (a *Systemetica collectio* 6. §-át).¹⁵ Schermann Egyed a vallásügyi bizottság revizorok számára készített szabályzatát ismertette.¹⁶ Természetesen ez a szabályzat is beépült a gyakorlati tennivalókat összegző útmutatókba.

Még egy kérdésre kellene válaszolnom. Hogyan kerülhetett egy húsz évvel korábbi cenzúrai témával foglalkozó irategyüttes a budai egyetem tanácsának iratai közé? A jezsuita rend feloszlatása után is exjezsuiták voltak általában a cenzorok. Nagyoobbrészt ők a tanárok, az egyetemi tanács tagjai. II. József reformintézkedései során az újonnan létesített akadémiák mellé neveztek ki revizorokat, 1782-ben Budán Lakits Györgyöt.¹⁷

¹⁵ FINÁ CZY, *i. m.* (1. j.), 74.

¹⁶ SCHERMANN, *i. m.* (2. j.), 36–37.

¹⁷ II. József cenzúrendeletéről ld. KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1996³, 524–529., Lakits György kinevezéséről: SZELESTEI N. László, *Egy esztergomi köznevelési könyvtára (Somogyi János, †1782)*, Magyar Könyvszemle, 2003, 105–116.

FÜGGELÉK

*Magyarországi jezsuita könyvvizsgálók*¹⁸

Pozsony

- 1733–1735 Kazy János
(In residentia Sancti Martini, a régi kollégium épületben:)
1748–1751 Pallitsch Ignác, Rost Tamás
1752 Graff Gábor, Pallitsch Ignác
1753 Roys Ignác, Turóczi József
1754 [Nagy János?], Roys Ignác
1755–1756 Nagy János, Roys Ignác
1757–1759 Nagy János, Rost Tamás
1760–1763 Rost Tamás, Walter Pál
1764 Rost Tamás, [Muesser Kristóf]
1765–1766 Faludi Ferenc, Rost Tamás
1767 Klausz Mihály, Vajkovics Imre
1768–1769 Éder János, Klausz Mihály
1770 Klausz Mihály, Szerdahelyi József (ifj.)
1771 Koller Ignác, Puchperger Márton
1772 Hübner Mihály, Koller Ignác
1773 Hübner Mihály, Prestyánszky János
(A revizoroknak 1760-as évek második felétől egyéb tisztségük is volt.)

Nagyszombat

- 1727 Tapolcsányi Lőrinc
1729 Rajcsány György
1730–1733 Huszár János
1734 Korneli János
1736 Kazy János
1737–1740 Szdellár Ferenc
1741–1742 Kazy János
1743–1748 Graff Gábor
1749–1752 Turóczi József
1753–1755 Graff Gábor
1756–1759 Prileszki János
1760 Hávor János
1761–1762 Schmidt Miklós

¹⁸ A névsort Lukács László jezsuita névtárából állítottam össze (*Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriacae S. J., VII–X, Romae, Institutum Historicum S.J., 1993–1995*)

1763–1764 Prileszki János
1765–1768 Muszka Antal, Schmeltzer Ignác (socius)
1769–1770 Muszka Antal
1771 Ivancsics János

Kassa

1730–1732 Rajcsányi György
1733 Korneli János
1734–1738 Huszár János
1738–1749 Korneli János
1750–1753 Hávor János
1754–1756 Árvai György
1757–1761 Molnár János
1762–1763 Schmidthauer András
1764–1770 Pintér József
1771 Muszka Antal
1772 Roth Károly

Buda

1749 Bertholdi János
1750–1751 Dollencz Károly
1752–1755 Hallwax Ferenc
1756 Csécsi Ferenc
1757 Splényi János
1758–1759 Szegedi János
1760 Csécsi János
1761 Fonovics János
1762 Roth Károly
1763 Klausz Mihály
1764–1766 Vajkovichs Imre
1767 Roth Károly
1768 Fonovics János
1769–1770 Hegyi József
1771–1772 Pintér József

Kolozsvár

1747–1752 Gall András
1753 Patai András
1754 Dzian István
1755–1760 Kelemen Antal
1761–1765 Sárosi Sándor
1766–1773 Bíró György

Győr

- 1747 Weillhamer Antal, Szegedi Mihály
1748 Szegedi Mihály, Prileszki János
1749 Szegedi Mihály, Hellmayr Miklós
1750 Grebner Antal, Akai János, Morelli Lipót
1751 Kelemen Antal, Muesser Kristóf, Csécsi Ferenc
1752 Kelemen Antal, Muesser Kristóf, Lipsics Mihály
1753 Kelemen Antal, Pinka Ferenc, Splényi József
1754 Kelemen Antal, Pinka Ferenc, Schotter János
1755 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Fonovics János, Pongrácz István
1756 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Lipsics Mihály, Pongrácz István
1757 Schmidthauer András, Pinka Ferenc, Lipsics Mihály, Pongrácz István
1758 Schmidthauer András, Loska György, Pintér József, Lipsics Mihály
1759 Mórocz Ignác, Fonovics János, Pintér József, Lipsics Mihály
1760 Mórocz Ignác, Fonovics János, Pintér József, Lipsics Mihály
1761 Vajkovics Imre, Klausz Ignác, Szluha János
1762 Vajkovics Imre, Klausz Ignác, Praicz Pál
1763 Nyíró Ádám, Adány András, Hegedűs László
1764 Adány András, Mórocz Ignác, Illei János, Klausz Ignác
1765 Adány András, Bedekovics Kazimir, Mórocz Ignác, Hübner Mihály
1766 Bedekovics Kazimir, Splényi Ferenc, Klausz Ignác, Éder János,
Hübner Mihály
1767 Bedekovics Kazimir, Éder János, Hübner Mihály, Horváth Mihály
1768 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Sipek János, Horváth Mihály
1769 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Gottgeisl János, Platthy Mátyás
1770 Nyíró Ádám, Bedekovics Kazimir, Gottgeisl János, Platthy Mátyás
1771 Nyíró Ádám, Roth Károly, Bedekovics Kazimir, Stenzl Ferenc,
Gottgeisl János
1772 Stenzl Ferenc, Molnár János (ifj.), Sipek János, Paar József

Sopron

- 1755 Lipsics Mihály
1756 Rost Tamás
1757–1759 Roys Ignác
1760 Reck József
1761 Lipsics Mihály
1762–1767 Kelcz Imre
1768-1772 Geiger Mátyás

A pozsonyi Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1752–1762)

A pozsonyi Gelehrte Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften elnevezésű tudománykedvelő társaság 1752–1762 között működött: szabállyal rendelkező és rendszeresen felolvasásokat tartott. A társaság motorja – a szakirodalom egybehangzó állítása szerint – Windisch Károly Gottlieb volt. Pukánszky Béla 1926-ban még így emlékezett meg róla: „Windisch pozsonyi tudós társasága (1761) hatásában nagyjelentőségű ugyan, de a társaság belső életét, tagjait [...] nem ismerjük.”¹ Fritz Valjavec 1936-ban a pozsonyi Evangélikus Líceum kéziratából közölte a társaság törvényeinek tagok által jóvá nem hagyott tervezetét,² amely szerint a tagokat vallásra való tekintet nélkül vették fel, fő cél pedig a német nyelv és a széptudományok (schöne Wissenschaften) művelése lett volna. Valjavec Windisch személyéhez kötötte e tervezetet, konkrétummal azonban nem rendelkezett a társaság működéséről. A következő évtizedben Iványi Béla Keszthelyen, a Festetics család könyvtárának egy kézirat-kolligátumból ismertette a társaság egykorú, feltehetően egyik tag által megírt történetét (*Kurtz gefasste Nachrichten von der Preßburgischen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*), annak elfogadott alapszabályát, továbbá 84 (az előadók monogramjával jelölt) előadásnak címét és tagnévsort. Ugyanezen kéziratban három elhangzott előadásnak a szövege is fennmaradt.³ A korabeli történeti összefoglalóból kiderül, hogy már 1752-ben megalakítottak egy társaságot, de annak működését egy idő után abbahagyták. Ugyanazon tagok 1758-ban újra szervezkedni kezdtek, 1759. január 7-én megtartották első összejövetelt, elfogadták az új szabályokat.

Iványi Béla összevetette a társaság két szabályzatát. Az új szabályokban már nem a német nyelv művelését jelölték meg célként, hanem a korábban csak másodlagosnak tekintett „széptudományok”-kal való foglalkozást és a társaságnak

¹ PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története – A legrégebbi időkől 1848-ig*, Gödöllő, Attraktor, 2002, 364

² VALJAVEC, Fritz, *Die Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1761–1762)*, Ungarische Jahrbücher, 1936, 264–267.

³ IVÁNYI Béla, *Die Preßburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften (1752–1762)*, Südostforschungen, IX–X, 1944–1945, 250–259.

hazafias szint biztosító honismeretet. A tagokat vallásra, társadalmi helyzetre és nemzetiségre való tekintet nélkül vették fel. Péntekenként öt óraker tartották felolvasásaikat egy-egy tagnál, tavasztól ősziig kéthetenként, ősszel és télen hetenként. A postai költségeket a tagfelvételtkor fizetett egy forintból és az alkalmankénti hét krajcáros részvételi díjból fedezték.

V. Windisch Éva 1968-ban (Iványitól függetlenül) adott hírt egy másik, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratról, amely a társaság rövid történetét, új szabályait, az előadások jegyzékét és a tagok névsorát tartalmazza. Windisch Éva szerint a kézirat „egy német nyelvű újság részére készített tájékoztatónak látszik”.⁴

A fentiek ismeretében 1989-ben megjelent kandidátusi értekezésemben az irodalom- és tudományszervezési törekvések sorában magánkezdeményezések között tárgyaltam a pozsonyi Gesellschaft der Freunde der Wissenschaftent. Kiemeltem, hogy ez az első olyan magyarországi tudós társaság, amely a 18. században a tudományok művelésére nemcsak tervezetet dolgozott ki, hanem működött is. Mint magántársaság próbált magának – sikertelenül – elismertetést, támogatást szerezni.⁵

Andrea Seidler, ugyancsak 1989-ben, a magyarországi folyóiratok és az azokat kiadó társaságok viszonyát vizsgálva, a pozsonyi összejöveteleket az irodalmi és morális/patrióta társaságok közé sorolta. Ezekben gyakoriak az irodalmilag megfogalmazott dolgozatok: erkölcsről, vallásról, szokásokról. Hasonló irodalmiság volt jellemző a pozsonyi társaságra is. Seidler a ránk maradt címjegyzék néhány tételére Windisch által kiadott újságokban talált rá.⁶ (A függelékként közölt címjegyzékben ezeket is feltüntettem.)

⁴ V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei*, Századok, 1968, 94–95; UÓ, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24), 50–51.

⁵ SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*, Budapest, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új sorozat, 4), 82–84.

⁶ SEIDLER, Andrea, *Gelehrte Gesellschaften in Ungarn und deren Verbindung zum Zeitschriftenwesen im 18. Jahrhundert = Das 18. Jahrhundert und Österreich*, Jahrbuch der Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, Band 5, Wien, 1988–1989, 41–53.

2002-ben Hegedűs Béla vizsgálta meg újra a fentebb már említett forrásokat.⁷ Megállapította, hogy önelnevezésük ellenére patrióta és közhasznú társaságról van szó, szabadkőműves beütéssel. További adattal is alátámasztható véleménye arról, hogy a V. Windisch Éva által ismertetett változat (OSZK-ban lévő kézirat) ténylegesen a keszthelyi kézirat másolata.⁸ Azt a feltételezését azonban, hogy a keszthelyi kézirat 1762-ben⁹ megjelentetési céllal a cenzúrahivatal számára készült, nem látom bizonyítottnak, annak ellenére sem, hogy a társaság történetének egykorú krónikása néhány előadás megjelentetésének szándékáról megemlékezett.

Alább újabb, a társaságban tartott előadások szövegeit tartalmazó kéziratok előkerüléséről számolok be. A 84 előadascímből tizenhétnek a szövegét sikerült eddig azonosítani.

Az előadások ismert címjegyzéke az elhangzás sorrendjében maradhatott ránk. Ezt támasztja alá, hogy Kastenholtz Honorius Vilmos előadásai egy Evangélikus Országos Levéltárban őrzött kötetben azonos sorrendben állnak, mint az előadások jegyzékén. Ezen megfigyelés alapján a társaság második időszaka is hosszabb a szakirodalomban emlegetett 18 hónapnál.¹⁰ A 84 cím közül Kastenholtz a társaság egyéves fennállását ünneplő, 1760. évi újévi beszéde a jegyzéken 46., Sgollanits József Ferenc 1761. évi újévi beszéde pedig a 64. sorszámot viseli, Kempelen Farkas egy ránkmaradt ódája 1761-ben keletkezett, s ez feltehetően azonos az előadások sorában a 81. tétellel.

A társaság tagjai – az egykorú szerző által megírt történet és az újabb szakirodalom egyhangú bizonyossága szerint – az irodalom és tudományok közös művelését jó alkalomnak tekintették az idő hasznos eltöltésére, önmaguk és mások jobbítására. A tudományok közül különösen a haza történelme érdekelte őket.¹¹ A

⁷ HEGEDŰS Béla, *Über die Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, hg. von Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Wien, 2002 (Presse und Geschichte, Neue Beiträge, 4), 53–65.

⁸ E megállapítást támogatja, hogy az OSZK Kéziratában a cím részévé vált az 1760-as évszám, amelyet a keszthelyiben csak ceruzával (utólag) jegyeztek a cím után.

⁹ Az összefoglalás szövegében szerepel az 1762-es évszám, vagyis ennél korábban nem keletkezhetett.

¹⁰ HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, pars III.*, Posonii, 1777, 569. (Horányi szerint 1761-ben alakult meg a 18 hónapig működő társaság.)

¹¹ Die schönen Wissenschaften überhaupt waren der Gegenstand ihrer Bemühungen, die Geschichte und insonderheit die Historie des Vaterlandes, die Altherthümer, die Erde Beschreibung, die Naturkunde, Sittenlehre, Redekunst, und Dichtkunst eröffneten ihnen ein weites und fruchtbares Feld zu bearbeiten. (OSZKK, Quart. Germ. 2, f. 4.)

honismeret fontosnak tartása (Bél Máttyás halála után Pozsonyban) szinte természetesnek tűnhet.

Windisch Károly Gottlieb (1725–1793) tevékenységét monográfiából és tanulmányokból ismerjük. Újabban Andrea Seidler foglalkozott behatóan személyével, levelezését is sajtó alá rendezte.¹² Windisch 25 felolvasásának több mint fele irodalmi alkotás.

Az 1759. január 7.-vel kezdődő időszak első évfordulóján, az 1760. év újévi előadását Kastenholz Honorius [Dániel?] Vilmos tartotta a tudós társaságok hasznos voltáról.¹³ Igazi baráti közösségről van szó, szándékuk, hogy egymás közt felfrissüljenek, jó és hasznos könyveket olvassanak, senkit sem bántva gyönyörködjenek vidám és hasznos dolgokban, az életvitelt és a történelmet illető tudományokban. Sokat tanulnak egymástól, fontos számukra a társas érintkezés. Az ész azt követeli, hogy felnőtt korban valami lelkiismeretes, fennkölt, gyönyörködtető – és mégis vidám dolgot műveljenek. Ezt leginkább a széptudományokkal való foglalkozás biztosítja. A tanulni szeretőknek sem kell mindig filozófiát, mélyen szántó gondolatokat¹⁴ olvasniuk, olvashatnak kellemes és elmés írásokat is: Plutarchust, Liviust, Ovidiust, Voltaire-t, Molière-t, Racine-t. A széptudományokkal foglalkozás élesíti az elmét. A természet, erkölcs, történettudomány, ókor, nyelvek, szokások, földleírás és költészet tanulmányozásában ki-ki csillapíthatja kíváncsiságát. A franciák inkább az elmésségre, az angolok a haszonra törekszenek. A kereskedő városok a tudományokat hasznuk szerint szemlélik. Másra figyel a falusi vagy kisvárosi szerző, a gazdag és szegény kereskedő. A tudományokat szerető ember mindig talál magának tanulni és tanítani való gondolatokat. Az idő eltöltésének általános, ártatlan, tanulságos és kifogástalan módja, ha különböző személyek az ilyen kellemes időtöltésre társaságot alapítanak. Így tesznek ők is,

¹² A *Magyarországi tudósok levelezése* című sorozatban jelent meg 2008-ban.

¹³ Az Evangélikus Országos Levéltárban Arch. gen. eccl. II. e. 26. jelzet alatt ránk maradt előadások egyértelműen a Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften ülésén hangoztak el. A szerző monogramja itt: DWK. A társaság tagnévsorában: Ehrenreich [= Honorius] Willhelm Kastenholz. Bár az előadások címjegyzékén gyakori a D. és H. (Dominus és Herr) az előadók személyneve előtt, a sajátkezű kéziratban ez furcsa volna.

¹⁴ „Leibnitzens Theodicés oder Bayle, kritisches Wörter-Buch” – „Wir können nicht alle Trismegistri, oder auch nicht alle Lucians werden, und ich weiß nicht, wenn ich von den Grüblern rede, ob nicht Cornelius Nepos, oder ein anderer Historien-Schreiber, die Welt mehr als Aristoteles und Pythagoras gereizet haben.” EOL, Arch. gen. eccl. II. 26, pp. 184, 186. (Lásd alább függékben is.)

péntekenként egy-egy tag előre elkészített előadását meghallgatják. Tudatában vannak annak, hogy nem elsőrangú tudósok. Kastenholz erőteljesen hangsúlyozza, hogy összejövetelükön senkit nem bántanak, időtöltésük tisztességes keretek között zajlik. A beszéd végének szinte védekező hangja valamiféle támadást sejtet. Konkrétumot azonban nem tudok mondani annak mibenlétéről.

Kastenholz Honorius Vilmos 1745-ben kapott orvosi oklevelet Altdorfban. Pozsonyban lett orvos, tevékenységét a királynő 1751-ben nemességgel jutalmazta. Fentebb már említett előadásából nyolcat tartalmaz egy Evangélikus Országos Levéltárban őrzött kézirat. Ezek egyike nem szerepel a társaság előadásairól fennmaradt címjegyzéken.¹⁵ A beszéd megszólításaiból és az évszámból egyértelmű azonban, hogy ez is társasági előadásnak készült. Témája közvetlenül kapcsolódott a Bél Mátyás teremtette honismereti hagyományhoz. A szerző szerénykedve tárgyalt újra Bél Mátyás által megírt eseményeket, szeretettel idézve nagy mestereket: Unser großer Bél. A kötetben Tomka Szászky János latin műve a hun történetről szóló előadáshoz kapcsolható.¹⁶

Kastenholz egyik előadásában (*Die Vorzüge Ungarns vor anderen Ländern*, 42. tétel) foglalkozik azzal a kérdéssel, ami a 18. század első felében a magyarországi historia litteraria táplálója is volt, a haza szeretetével. Pozsonyban evangélikus körökben, Bél Mátyás és a pietizmus hatása jelen volt még a 18. század közepe után is. Az értelmiségiek tudatosan vállalták a közös haza szolgálatát, annak megvédését a külföldiek becsmérlésétől, felvirágoztatása érdekében pedig a tevékeny életet. Evangélikus körökben ez a tenni akarás korábbról való, mint a felvilágosult abszolutizmus törekvései. A magyarországi művelődés számbavételével párhuzamosan megjelent a közért vállalt tevékenység, a bonum publicum ügye. Lelkészek, tanárok, orvosok és műszaki értelmiségiek mind gyakrabban kísérleteztek közös fellépéssel, tudós társaság alapításával. Az elmúlt néhány évtizedben nem sikerült Bél Mátyásnak és társainak, vagy Fischer Dánielnek és másoknak támogatást szerezni egy társaság, vagy folyóirat működtetéséhez. Valószínűleg e kísérletek sikertelenségét látva döntöttek az ifjak a magántársasági forma mellett. De nem puszt-

¹⁵ *Die kriegerischen Begebenheiten der Stadt, und des Schlosses Preßburg nach Anleitung Herrn Matthiae Bél mit denen Zugaben aus Barre Geschichte von Deutschland, und einer alten Privat Chronic vermehret, zusammen getragen von dem Verfasser des Auszugs der Geschichte der Hunner* DWK 1760. (pp. 193–224.)

¹⁶ TOMKA SZÁSZKY, Johannes, *Adnotationes ad Schediasma de antiquo Regno Hunnorum, eorumque et Avarum atque Hungarorum originibus*. (pp. 37–47.)

tán, talán nem is elsődlegesen tudományos társaság alapítását tűzték ki célul, kezdeményezésükben, a felolvasó üléseken is, hangsúlyosan szerepelt a közös művelődés, beszélgetés – és a Bél Mátyás által is képviselt honismereti tevékenység.

Kastenholtz beszéde sokat elárul e mentalitásról. Középkori és humanista hagyományokat követve szólt az ország kivételes adottságairól, éghajlatának az egészségre gyakorolt jótékony hatásáról, jellemezte a föld termékenységét, a termények, állatok, továbbá a vadak és halak bőségét, a természeti gazdagságot, az ásványok sokféleségét.¹⁷ Más országokban egy-egy rendkívüli adottság lehet jobb, de az összkép Magyarország számára kedvezőbb. Az európai népek jellemzése során is kedvező a kép a magyarországiakról.¹⁸ Meglepő, hogy az osztályokról (embercsoportokról) is az a véleménye, hogy mindegyikből elegendően vannak az országban: tudósok,¹⁹ katonák, polgárok és parasztok. Megemlíti a jezsuiták történetírói tevékenységét, a művészek közül a bazini születésű Kupeczky Jánost. A kereskedésről elmélkedve a szegényebb magyar kereskedők nyugalmasabb életével érvel Kastenholtz. Az optimista beszéd hálaadásal és egy óhajjal végződik.²⁰

A többi beszédben sem egyértelműen a tudományos jellegre törekedett Kastenholtz. Ókori költőket és kortárs tudományos értekezéseket, nemritkán közvetlen gyakorlati megfigyeléseket is felidézett, miként a korban divatos történelmi leírások.

Kempelen Farkas (1734–1804) a magyarországi művelődés jeles alakja. A jó műszaki érzékkel rendelkező, jogot és bölcséletet végzett fiatalember a társaságban verset és színdarabot is bemutatott. Vígjátékának címe: *Der eingebilmete Gelehrte* (28. tétel). Vajon Molière hatása alatt írt mű lehet? Kastenholtz Honorius Vilmos

¹⁷ Ich fasse es kurz, Ungarn hat an allein Gewachsen, es seyen die zur Nahrung und Gesundheit dienlich, oder auch dergleichen, welche besondere, als die Obst-früchte sind, einen solchen Vorrath und Zuwachs, das niemand außer nur besondere Lechermäuler mehr verlangen können. (p. 165.)

¹⁸ [...] ein Ungar hat von Geburt an etwas edles in seinem Geblüte, mehr Lacedemonisches als Römisches, er ist keck, doch ohne Tollheit, und er ist ein Freund ohne Absicht. (p. 168.)

¹⁹ Gelehrte haben wir vor unser Vaterland genug, vor andern haben wir es nicht nöthig, wir haben unsere eigene Geschicht-Schreiber, Erdmeß-Künstler, Weltweisen, Naturlehrer, Rechts- und Medizin-Verständige, Bergwercks Bau, und die Mechanic-Wißende, überhaupt von aller Gattungen von Gelehrten eine ansehnliche Menge, die sich so wohl in als außer dem Lande allen Ruhm erworben, in diesen so großen Königreiche haben wir vor Alter, und unserer Zeiten, viele Männer, wenn sie eben so als ein Englischer Bacon oder Boyle ihre Schriften der großen Welt mitgetheilet, unsterblich geworden wären. (pp. 168–169.)

²⁰ [Wir] wünschen, daß diese Glückseeligkeit von Kind zu Kindes Kinder in ohnverrückter Ruhe beständig dauern möge. (p. 175.)

néhány hónap múlva, 1760-ban, újévi beszédében (46. tétel) név szerint is említette Molière-t a kellemes és elmés írások szerzői között. Kempelen földrengésről írt versét 1761-ben olvasta fel (81. tétel), két évvel később az 1763. évi komáromi földrengésről azonban tagtársa, Kastenholtz Honorius Vilmos jelentetett meg beszámolót.²¹ Kastenholtz tizenhat, Kempelen hat alkalommal szerepel a címjegyzéken.

Kern János Mihály (1731–1795) 1755-ben Göttingenben szerezte meg bölcsészdoktori képezését, 1757–1764 között volt a pozsonyi evangélikus gimnázium subrectora, 1764-ben visszatért a göttingeni egyetemre tanárnak, 1767-től lelkészkedett Walsrodében. Pozsonyban 1761-ben költészeti tankönyvet adott ki,²² a következő évben a római kori jegyesek szokásairól értekezett.²³ 1760-ban újévi szokásokról tartott a társaságban előadást (50. tétel). Tizenhárom alkalommal tartalmazza nevét a ránk maradt címjegyzék, köztük irodalmi, vagy természet-tudományos témájú mű nincsen.

Sgollanits (Skollanics) József Ferenc (1720–1785) orvosdoktor tizenkétszer szerepelt, egy előadásának a szövegét ismerjük (24. tétel). Gold József nevét hét történelmi, numizmatikai és irodalmi témájú cím mellett olvasható. Személyéről semmit sem sikerült megtudnom. Fábry Pál bizonyára a wittenbergi egyetemen megjelent híres, a magyar historia litteraria történetében is fontos helyet elfoglaló művének²⁴ témaköréről beszélt 1761-ben két alkalommal. Szászky Péter személyét sem tudtam azonosítani. Talán Tomka Szászky Jánosnak, a pozsonyi evangélikus gimnázium rektorának Péter nevű unokaöccse lehet. Két numizmatikai előadást tartott.

Sauttersheim Ignác²⁵ (1738–1767) pesti patrícius polgárfiú is felolvasta a társaságban egy dolgozatát 1761-ben (75. tétel). 1760 tavaszán került Pozsonyba, Mária Terézia ekkor nevezte ki a pozsonyi kamara fogalmazójává. A mulatozó, eladósodott ifjú Bécsbe járt udvarolni a királynő udvarhölgyének, Hieronymus

²¹ *Commentatio de tristissimo L. R. Civitatis Comaromiensis terrae motu*, [s. l.], 1763.

²² KERN, Johannes Michael, *Artis poeticae elementa versibus conclusa*, Posonii, 1761.

²³ UÓ, *Das Feuer- und Wasserberühren römischer Brautleute*, Preßburg, 1762.

²⁴ FABRI, Paulus, *De angusta Budensi bibliotheca commentatio [...] Friderico Boernero [...] sacrata*, Lipsiae, 1756.

²⁵ A Sauttersheimről írtak forrása: RÁCZ Lajos, *Rousseau magyar barátja*, Akadémiai Értesítő, 1912, 395–399; UÓ, *Rousseau és Sauttersheim*, Budapest, 1913 (Értekezések a nyelv- és irodalomtudományok köréből, XXII/6); UÓ, *Rousseau és Magyarország*, Debreceni Szemle, 1927, 400–409. – A szakirodalom eddig nem azonosította a társasági tagot Rousseau barátjával.

Karolinának. Apja azonban nem fedezte könnyelmű fia adósságait, a királynő pedig házassága útjába állt. Sauttersheim 1762 decemberében adóssai elől menekülve távozott Pozsonyból. Hátrahagyta ingóságait, köztük 150 tudományos könyvét. Külföldre menvén barátjává fogadta őt Rousseau. Hogy Mária Terézia kegyét evangélikus vagy református vallásra térése miatt veszítette el, csak feltételezés. 1767-ben katolikusként halt meg, katolikus szertartás szerint temették el. Bizonyára életmódja sem tetszett a királynőnek, ráadásul Pozsonyban evangélikus ifjak, a Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften péntekenkénti összejöveteleit látogatta, ott felolvasást is tartott. Kempelen Farkassal haláláig tartotta a kapcsolatot. Bizonyára már a pozsonyi ifjak társalgásaiban is esett szó Rousseauról. A fiatalok között többen kiválóan ismerték a francia nyelvet. Kastenholz alább közölt beszédében ugyan őt nem, de Voltaire-t név szerint említi.

A címjegyzékben felsorolt témák jellemzésére (mindössze néhányat ismerve) Hegedűs Béla tett kísérletet.²⁶ Ennek alapos újragondolását abban a reményben halasztom későbbre, hogy további előadások szövegét sikerül megtalálni. A történetek és a felolvasások alaposabb vizsgálata választ adhat arra a kérdésre, hogy a társaság tevékenységének gyökerei, iránya és hatása ténylegesen annyira jelentős volt-e a magyarországi művelődés alakulásában, miként azt Pukánszky Béla 1926-ban állította.²⁷ A fentiek ismeretében annyi mindenképp bizonyos, hogy művelt, nyelveket beszélő, nagyjából evangélikus vallású fiatal emberek közös művelődési törekvésének megvalósulásáról van szó. A polgárként viselkedő tagok társadalmi és történelmi jelenségekről, újdonságokról készített dolgozataikat olvasták fel, a megfogalmazott gondolatokról beszélgettek. Mivel az összejövetelek nem kapcsolódtak engedélyezett (egyházi vagy világi) közösséghez, az ott történetek nem, vagy csak körülményesen lehetett ellenőrizni. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a 18. század közepén még szokatlannak nevezhető, gyanút keltő társaság ilyen körülmények között hiába próbált támogatást szerezni.

Most a már ismert kéziratokból függelékként közlöm a társaság el nem fogadott és elfogadott törvényeit,²⁸ a 84 előadástímet (kiegészítve az ismert előadászöve-

²⁶ HEGEDŰS, *i. m.* (7. j.), 61–63.

²⁷ PUKÁNSZKY, *i. m.* (1. j.), 352–353.

²⁸ Eddig csak az el nem fogadott alapszabályok szövege jelent meg. VALJAVEC, *i. m.* (2. j.), 266–267.

gek lelőhelyével) és az ugyancsak ismert tagnévsort. Közzéteszem Kastenholtz Honorius Vilmos 1760 elején mondott évfordulós-újévi beszédét is.

A pozsonyi Gesellschaft der Freunde der Wissenschaftenre vonatkozó források:

– Pozsony, Evangélikus Líceum Könyvtára

Band 163., nr. 2.: *Gesetze der Preßburgischen Gesellschaft der Wissenschaften.*

Közölte: VALJAVEC, 1936. (2. jegyzetben i. m.)

– Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Fol. Germ. 1499. (1950 előtt Keszthely, Festetics Könyvtár, II. 28.)

Nr. 4. *Kurtz gefaßte Nachrichten von der Preßburgerischen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, (1760) – Gesetze der Preßburgischen Gesellschaft der Wissenschaften – Vorgelesene Arbeiten – Verzeichnus deren einverleibten Mitglieder dieser Gesellschaft*

Nr. 5–8. Előadások (Lásd alább, nr. 1(?), 24, 68, 75.)

A kéziratot ismertette: IVÁNYI, 1944. (3. jegyzetben i. m.)

Quart. Germ. 2. Az előző tételből a nr. 4. másolata.

Ismertette: V. WINDISCH, 1968. (4. jegyzetben i. m.)

Quart. Lat. 313. *Historico-genealogico-geographica Ungariae.* Másolatok a 18. század végéről.

Széchényi Ferenc könyvtárából. (ff. 125–184.: Lásd alább, nr. 1(?), 24, 75.)

Fol. Germ. 1358. KEMPELEN Farkas versei. (Lásd alább, nr. 81.)

– Evangélikus Országos Levéltár

Arch. gen. eccl. III. e. 26.

KASTENHOLTZ Honorius [Dániel?] Vilmos előadásai a pozsonyi Gesellschaft der Freunde der Wissenschaftenben (az első fogalmazvány). Minden előadás megadja a szerző monogramját (DWK), az előadások a Hochzuehrende Herren! megszólítással kezdődnek. (Lásd alább, nr. 1(?), 5, 23, 26, 31, 42, 46.)

– Windisch Károly Gottlieb újságjainak mellékleteiben Andrea Seidler által fellelt tételek: (1?), 18, 22, 32, 49, 53.

FÜGGELÉK

I.

*Gesetze der preßburgischen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*²⁹

1. Der Endzweck, und die Vornehmste Bemühung dießer Gesellschaft soll die Ausübung der deutschen Sprache und der schönen Wissenschaften seyn.
2. Die ganze Gesellschaft soll aus einem Vorsteher, einem Sekretär, aus ordentlichen und Ehrenmitgliedern bestehen.

Die Mitglieder überhaupt, sind nicht nur an keine Zahl gebunden; sondern sollen auch ohne Ansehen der Religion in die Gesellschaft aufgenommen werden.

3. Der Vorsteher wird Vornehmlich das Beste der Gesellschaft sich angelegen seyn lassen, und dahin zusehen haben daß bey den gewöhnlichen Versammlungen eine gute Ordnung beobachtet werde. Weil nun dessen Gegenwart jederzeit nöthig ist: So soll er durch die anwesenden Stimmen aus einem ordentlichen Mitgliede gewählt werden; und dieße Wahl so wohl, als alle anderen sollen durch Zettel geschehen.
4. Der Secretär ist ebenfalls durch die Mehrheit der Stimmen aus einem ordentlichen Mitgliede zu erwählen. Dießem wird obliegen, nicht nur alle Ausarbeitungen der Mitglieder, welche in der Versammlung abgegeben worden zu sammeln und aufzuheben; sondern auch alles, was in der Gesellschaft vorgegangen und beschlossen worden ist in das hierzu Bestimmte Tagebuch ordentlich einzutragen; wie auch die Einnahmen und die Ausgaben der Gesellschaft richtig einzuschreiben.
5. Die ordentlichen Mitglieder sollen verbunden seyn der Gesellschaft zu gewisser Zeit ihre Arbeiten, es mögen solche in gebundener oder ungebundener Schreibart verfasst, eigene Ausarbeitungen, oder Übersetzungen, und Nachahmungen seyn, zu bringen.
6. Zwo willkürliche Materien darf ein Mitglied zur künftiger Ausarbeitung der Gesellschaft vorschlagen; von welchen es diejenige welche durch die meisten Stimmen beliebt worden, auszuarbeiten gehalten seyn wird.
7. Es ist keinem erlaubt, in seinen Ausarbeitungen irgendetwas zu behaupten, oder einfließen zu lassen, was wider die Religion, den Staat, die Ehrbarkeit, und Tugend laufet. Und da gegenwärtige Gesellschaft sich nur die schönen Wissenschaften zum Gegenstande ihrer Uibungen vorgesetzt hat: so folget schon hieraus: daß man sich von allen theologischen Sachen und Abhandlungen gänzlich enthalten müßte.
8. Die Ehrenmitglieder werden von den ordentlichen darinnen unterschieden daß sie von den Ausarbeitungen Befreyet sind: es sey denn, wenn sie sich hierzu freywillig anerbithen möchten, in

²⁹ Az el nem fogadott szabályzat: a pozsonyi kézirat Fritz Valjavec közlése (2. j., 266–267.) alapján.

- welchem Falle ihnen Solches nicht verwehret wird; jedoch haben sie das Recht bey allen Zusammenkünften ihre Stimmen, gleich wie die übrigen Mitglieder zu geben.
9. Keiner soll weder zu einem ordentlichen noch Ehrenmitgliede vorgeschlagen werden, von dem man nicht versichert ist daß er ein Liebhaber der schönen Wissenschaften sey und entweder in der Philosophie, Geschichte oder einem andern Theile desselben einige Kentniß habe.
 10. Ist nun ein solcher Liebhaber im Vorschlage, oder erfräget selbst ein Verlangen dieser Gesellschaft einverleibt zu werden: so sollen sich die sämtlichen Mitglieder diesfalls Beratschlagen. Wenn nun der Candidat die mehresten Stimmen erhält, wird ihm solches durch ein Mitglied kund gethan bey deßen Eintretung in die Gesellschaft ihm diese Gesetze vorzulesen sind, nachdem er sich vorher erklärt haben wird: ob er ein ordentliches oder ein Ehrenmitglied seyn wolle, solche unverbrüchlich zu halten, angeloben wolle.
 11. Wenn von einem Mitglied in der Versammlung etwas vorgelesen wird: so steht es zwar einem jeden frey, seine Gedanken von der vorgelesenen Sache mit Bescheidenheit zu äußern: jedoch sollen sich Glieder aller niederträchtigen Beurtheilung, Verächtlicher Einwürfe Beißende Ausdrücke gänzlich enthalten.
 12. Damit man in den gewöhnlichen Versammlungen sich sowohl von den Vorgelesenen Materien, als andern zur Aufnahme der Gesellschaft gehörigen Dingen genugsam unterordnen könne: so sollen in Absicht auf die Zeit in jeder Zusammenkunft nicht mehr als ein Mitglied seine Arbeit vorlesen; jedoch aber wird es nicht verwehret, wenn es die Zeit gestattet außer der Ordnung auch manchmal kleine Stücke der Gesellschaft mitzutheilen.
 13. Die Zusammenkünfte sollen in der Wochen einmal und zwar Freytags nachmittags um 5 Uhr geschehen.
 14. Die Mitglieder sollen sich bey jeder Zusammenkunft fleißig einfinden. Von solcher können nur Krankheiten, und Wichtige nicht länger aufzuschiebende Berufsgeschäfte die Mitglieder ihres Ausbleibens halber entschuldigen. Wofern sich dieser Fall ereignete: so soll derjenige an welchen die Reihe zu lesen wäre, verbunden seyn, die nächstfolgende Woche seine Arbeit vorzulesen er muß aber sein ausbleiben einem der Mitglieder zu wissen tun lassen.
 15. Und weil übrigens zur Einrichtung und Erhaltung dieser Gesellschaft, eins und das andere als Papier, Lichter etc. oder vielleicht in Zukunft ein eigen zu miethendes Zimmer vonnöthen sind und seyn werden so wird sich ein jedes Mitglied gefallen lassen zu diesen Notwendigkeiten Bey seiner Einverleibung in die Gesellschaft...¹ Gulden bey jeder Zusammenkunft aber...² Groschen dem Secretär zu erlegen.

³Diese Gesetze sind alle unnutz, und müssen andre aufgesetzt werden und zwar solche, welche einstimmig von allen Gliedern der Gesellschaft vor recht angenommen werden können.⁴

¹⁻² Unausgefüllte Lücke.

³⁻⁴ Von einer anderen Hand, vielleicht vom mährischen Freiherrn von Petrasch, der für Windisch in diesen Dingen Autorität war.

II.

*Gesetze der Preßburgischen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften*³⁰

Erstens: Der Endzweck und die vornehmste Bemühung, dieser Gesellschaft, soll die Ausübung der schönen Wissenschaften seyn. Besonders aber sollen die jenigen, die das Vatterland betreffen, der wichtigste Gegenstand derselben bleiben.

Zweytens: Die gantze Gesellschaft soll aus Ordentlichen und Ehren mitgliedern bestehen: die verschiedenen Ämter aber, welche eine öffentliche Gesellschaft der Wissenschaften erfordert: sollen, wenn sie ein öffentliches Ansehen gewinnet, und vergrößert wird, bestimmt werden. Überhaupt sind die Mitglieder nicht nur an keine Zahl gebunden, sondern sollen auch ohne Ansehen der Religion, Stand und Nation in die Gesellschaft aufgenommen werden.

Drittens: Einem von den ordentlichen Mitgliedern, wird es obliegen, nicht nur alle ausarbeitungen der Mitglieder, welche in der Versammlung abgelesen worden zu sammeln, und zu verwahren; sondern auch alles, was in der Gesellschaft vorgegangen, und beschlossen worden, in das hier zu bestimmte Tagebuch ordentlich einzutragen, wie auch den Einnahm und die Ausgaben der Gesellschaft richtig einzuschreiben.

Viertens: Die ordentlichen Mitglieder sollen verbunden seyn, der Gesellschaft zu gewisser Zeit ihre Arbeiten, es mögen solche in gebundener, oder ungebundener Schreibart verfasst, eigene Ausarbeitungen oder Übersetzungen, und Nachahmungen seyn vorzulesen, und 14 Tage nach der Vorlesung rein abgeschrieben, einzuliefern.

Fünftens: Zwey willkürliche Materien darf ein Mitglied zur künftigen ausarbeitung der Gesellschaft vorschlagen, von welchen es diejenige, welche durch die meisten Stimmen beliebt worden, auszuarbeiten gehalten seyn werden.

Sechstens: Es ist keinem erlaubt in seinen ausarbeitungen irgendetwas zu behaupten, oder einfließen zu lassen, was wider die Religion, den Staat, die Ehrbahrkeit, und Tugend laufet.

Siebtens: Die Ehren Mitglieder werden von den ordentlichen darinnen unterschieden, daß sie von den ausarbeitungen befreyet sind, es sey dann, daß sie sich hierzu freywillig anerbieten möchten, in welchen falle ihnen solches, wenn es den 5ten gesätze gemäß geschiehet, nicht verwehret wird.

Jedoch haben sie das Recht bey allen Zusammenkünften ihre Stimmen gleichwie die übrigen Mitglieder zu geben.

Achtens: Kleiner soll weder zu einem ordentlichen, oder Ehren Mitgliede vorgeschlagen werden, von dem man nicht versichert ist, daß ein Liebhaber der schönen Wissenschaften sey, und

³⁰ Szabályzat a keszthelyi kéziratból. (OSZKK, Fol. Germ. 1499, ff. 84r–86v.)

entweder in der Philosophie, der geschichte oder einem anderen Theile derselben einige Kenntniß habe.

Neuntens: Es soll auch den Mitgliedern erlaubt seyn, einen solchen Liebhaber der Wissenschaften, jezuweilen als einen Gast mit sich in die Gesellschaft zu bringen.

Zehentens: Ist nun jemand in Vorschlag, oder erträgt selbst ein Verlangen dieser Gesellschaft einverleibt zu werden; so soll er ordentlich durch das Looß dazu gewählt werden. Wenn ihn nun die Wahl getroffen; so wird ihm solches durch ein Mitglied kund gethann, bey dessen Eintritt in die Gesellschaft, er mit einer anrede empfangen, ihm diese Gesätze vorgelesen werden, und er darauf kurtz zu antworten, gehalten seyn soll.

Eilftens: Wenn von einem Mitgliede etwas vorgelesen wird, so stehet es zwar jeden frey nach geendigter Ablesung seine Gedancken von der Vorlesung Sache mit Bescheidenheit zu eröffnen; jedoch sollen sich die Glieder aller niederträchtiger Beurtheilung verächtlicher Einwüffe, und beissender Ausdrücke gänzlich enthalten.

Zwölftens: Und damit man in den gewöhnlichen Versammlungen sich sowohl von der vorgelesenen Materien, als anderen, zur Aufnahme der Gesellschaft gehörigen dingen genugsam unterreden könne: so sollen in Absicht auf die Zeit in jeder Zusammenkunft, nicht mehr als ein Mitglied seine Arbeit vorlesen, jedoch aber wird es nicht verwehret, wenn es die Zeit gestattet, und die Gesellschaft beliebt, ausser der Ordnung auch manchmal kleine Stücke der Versammlung mitzutheilen.

Dreyzehntens: Die Zusammenkünfte sollen von Ostern bis Michaelis alle vierzehnen, von Michaelis aber bis Ostern alle Acht Tage und zwar freytags nachmittag um 5 Uhr bey einen der Mitglieder wechselweise geschehen.

Vierzehntens: Die Mitglieder sollen sich bey jeder Zusammenkunft fleißig einfinden. Von solcher können nur Krankheiten und wichtige nicht länger aufzuschiebende Beruffs-Geschäfte die Mitglieder ihres ausbleibens halber erschuldigen. Wofern sich dieser Fall ereignete, so soll derjenige, an welchem die Reise zu lesen, wäre, verbunden seyn, seine Arbeit demjenigen Mitglied, der solche gemeinschäftlich samlet zu schicken, dem es sodann obliegen wird, sie der Gesellschaft vorzulesen.

Fünfzehntens: Und weil übrigens zur Einrichtung und Erhaltung dieser Gesellschaft eins, und das andere vonnöthen sind, und seyn werden; So wird sich ein jedes Ordentliches Mitglied gefallen lassen, zu diesen Nothwendigkeiten bey seiner Einverleibung in die Gesellschaft einen Gulden, bey jeder Zusemmenkunft aber 7 Kreuzer, dem der die feder führet, zu erlegen. Den Ehren Mitgliedern aber stellet man es frey, was sie hierzu beyzutragen belieben werden.

III.

*Vorgelesene Arbeiten*³¹

1. Von Ursprung der Hunnern. D. Ka. [1]
[= OSZKK, Fol. Germ. 1499, nr. 5. = EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 1–36. = OSZKK, Quart. Lat. 313/II, ff. 125–162. (Az elsöben szerzö megjelölése nélkül.) – Nyomatott változat: Pressburger Zeitung, 1765. ápr. 10. skk.: *Geschichte der Hunnen*]
2. Der verdorbene Geschmack, ein Gedicht. W. [1]
3. Einleitung zum Ungarischen Müntz-Wesen. Sz. [1]
4. Von dem Phosphoris. D. Sk. [1]
5. Von dem Röm. Baadern. D. Ka. [2]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 53–91: *Die römischen Bäder, nebst denen dabey gewöhnlichen gymnastischen Spielen*, bey Gelegenheit eines zwischen Deutsch-Altenburg und Petronell gefundenen kostbaren Haus-Bades, beschrieben von DWK.]
6. Die Hunnen, eine Ode. W. [2]
7. Vom Lobe und dessen Wirckungen. M. Kr. [1]
8. Vom Rechte und Ansehen des Barts. W. [3]
9. Lob der Unbeständigkeit. H. G. [1]
10. Mißbrauch der fremden bey den Teutschen, ein Gedicht. W. [4]
11. Vom vollen Hundsbisse. D. Sk. [2]
12. Vom Vorurtheile. v. Kem. [1]
13. Versuch eines Preßburgischen Wörterbuchs. D. Ka. [3]
14. Critic über die Calender. W. [5]
15. Vom Einfluß der Gestürne. D. Sk. [3]
16. Vom Werth der alten Müntzen. M. Kr. [2]
17. Von der Wanderung der Hunnern. D. Ka. [4]
[A nr. 1-nél említett mű második fejezetével volna azonos?]
18. Isaac, ein Vorbild des Erlösers. W. [6]
[= Der Freund der Tugend, 1767, 1. Bd., 19. St.]
19. Entwurf einer Geschichte des Königreichs Portugall. H. G. [2]
20. Der Adl macht Leuthe. D. Sk. [4]

³¹ A társaságban tartott előadások jegyzéke a keszthelyi kéziratból. (OSZKK, Fol. Germ. 1499, ff. 87–90.) Kiemelten közlöm azokat a címeket, amelyeknek feltételezett szövegét ismerjük. A nevek monogramjainak feloldása lásd a tagnévsornál. (D. = Dominus, H. = Herr.) A monogramok után szögletes zárójelben az illető személy jegyzéken jelölt szerepléseinek a számát, ezután az előadás szövegének leőhelyét adom meg.

21. Von besserer Benennung der Himmels-Gestirn. M. Kn. [3]
22. Der Tod Abels, ein geistl. Gedicht. W. [7]
[= Der Freund der Tugend, 1768, 2. Bd., 66. St.]
23. Von dem Cometen. D. Ka. [5]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 95–105: *Unterschiedliche Meynungen derer Gelehrten, von den Kometen*, zusammengetragen von DWK.]
24. Von der Ödenburger Steinkohle. D. Sk. [5]
[= OSZKK, Fol. Germ. 1499, nr. 6. = OSZKK, Quart. Lat. 313/II, ff. 165–174. *Historische physikalische und chimische Untersuchung der Steinkohle in dem Gebirge bey Ödenburg in Hungarn. Szerző megnevezése nélkül.*]
25. Von den alten Müntzen 2 Vers. M. Kr. [4]
26. Von den Speisen der Römer. D. Ka. [6]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 109–130: *Die Speisen, deren Zubereitung, nebst den Küchen-Wesen der Alten* von DWK.]
27. Der ordentliche Ehestand, ein Gedicht. W. [8]
28. Der eingebildete Gelehrte, ein Lustspiel in viel Aufzügen. v. Kem. [2]
29. Der von seinen Brüdern erkannte Joseph, ein geistl. Gedicht. W. [9]
30. Vom Bau der Pflanzen. D. Sk. [6]
31. Leben des Anton Musa. D. Ka. [7]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 135–153: *Critische Untersuchung ob Antonius Musa der Japis des Virgili in seinem Aeneidos gewesen* von DWK.]
32. Ursoduri Soreni, sonst Bernhard Heiter genandt Lebens-Beschreibung berühmt. Mann. W. [10]
[= Der Freund der Tugend, 1767, 1. Bd., 40. St.]
33. Sammlung Teutscher Sprichwörter. W. [11]
34. Von der Arth zu Studiren bey den alten Griechen. M. Ke. [5]
35. Beytrag zur Geschichte der Preßburg. Schau-bücher. W. [12]
36. Die Ehre, ein Vorurtheil. v. Kem. [3]
37. Die Reise nach W. – – ein schmerzhaftes Hulden Gedicht. W. [13]
38. Verfolg von der Arth zu Studiren bey den Griechen. M. Ke. [6]
39. Von Wirkung der Electricität bey denen von Schlag gerührten. D. Ka. [8]
40. Vom Bau der Pflanzen. D. Sk. [7]
41. 3te Forts. von der Art zu Studiren bey den Griechen. M. Ke. [7]
42. Die Vorzüge Ungarns vor anderen Ländern. D. K. [9]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 157–175: *Die Vorzüge des Königreichs Ungarn vor allen Ländern in Europa* von DWK.]
43. Übersetzung eines Gedichts der Abbt Bernis samt Anmerck darüber. H. G. [3]

44. Von der Herrschaft über die Gedancken. M. Ke. [8]
45. Moralisches Gespräch eines Hundes mit einer Fliege. H. G. [4]
46. Rede vom Nutzen gelehrter Gesellschaften. D. Ka. [10]
[= EOL, Arch. gen. eccl. III. e. 26, ff. 179–190: *Rede an die anwesenden Guten Freunde des vollendeten Jahres-Wechsel betreffend* von DWK.]
47. Ode an die Gesellschaft. W. [14]
48. Von den Traumen. D. Ka. [11]
[=? OSZKK, Fol. Germ. 1358, ff. 10–11v. (*Ein Traum auf den Namenstag der Fräule Lisette Bxxxg*, 1760. v. W. Kempelen.)]
49. Schutz-Schrift für die bösen Weiber. W. [15]
[= Der Freund der Tugend, 1768, 2. Bd., 46. St.]
50. Von den Neu-Jahrs Gebräuchen. M. Ke. [9]
51. Von Ahndungen vor dem Tod. D. Ka. [12]
52. Von den Geheimnissen. M. Ke. [10]
53. Lebens-Beschreibung der Anna Maria Schurmann. W. [16]
[= Pressburger Zeitung, 1765. ápr. 3., 27. St.]
54. Die H. Helena auf den Berg Calvari, ein Geistl. Gedicht. W. [17]
55. Vom Donner und dessen Wirkungen. D. Sk. [8]
56. Abhandlung vom Nichts. D. K. [13]
57. Anmerkungen über die Monath des Komodian. Jahrs. W. [18]
58. Die in der Milch ersoffene Fliege, eine Trauer Rede. W. [19]
59. Verfolg der Anmerck über die Monathe des Komodian. Jahrs. W. [20]
60. Vom Moste. D. Ka. [14]
61. Hist. Crit. Abhandlung von der Zeit- und Witterungs Taffel der Alten, zur Erläuterung einer Stelle Virgils in 3. Hirtengespr. 3. 40. 14. 42. 4[?]. M. Ke. [11]
62. Freye Gedancken von der Dichtkunst, und Mahlerey. W. [21]
63. Von den Meteorn. D. Sk. [9]
64. Rede bey der Feyer des 2 Jahres Fest, der Gesellschaft. v. Sk. [10]
65. Das Glick der Weisheit, ein Ode. W. [22]
66. Gespräch im Reich der Todten, zwischen den K. K. Feld-Herren v. Braune und den Preysischen Feld-Herren Schwerin. H. G. [5]
67. Von den Büchern der Alten. F. [1]
68. Beschreibung der Hellischen Wasser-Maschine zu Schemnitz. v. Kem. [4]
[= OSZKK, Fol. Ger. 1499, nr. 7, név nélkül.]
69. Versuch einer Geschichte der Juden in Hungarn. D. Ka. [15]
70. Sammlung kleiner Gedichte. W. [23]

71. Von der hellischen Luft-Maschine. v. Kem. [5]
72. Verfolg von denen Meteorn. D. Sk. [11]
73. Fortsetzung von den Büchern der Alten. F. [2]
74. Zweyte Sammlung vermischter Gedichte. W. [24]
75. Historische Nachrichten von Sicambria. Saut. [1]
 [= OSZKK, Fol. Germ. 1499. nr. 8. = OSZKK, Quart. Lat. 313/II, ff. 176–183:
 *Einige historische Nachrichten von Sicambria, Alt- und neu-Ofen. Szerző megnevezése nél-
 kül.*]
76. Von der Arth zu Studiren bey denen Römern. M. Ke. [12]
77. Von den ächter Keezerischen warer Heydnischen Müntzen. H. G. [6]
78. Von den Hungar. Grafen. D. Ka. [16]
79. Forts. der Art zu Studiren bey den Römern. M. Ke. [13]
80. Von der Horn-Vieh seuche. D. Sk. [12]
81. Das Landleben, ein Ode von Kem. [6]
 [= OSZKK, Fol. Germ. 1358, ff. 5–9v. A vers végén: A. 1761.]
82. Von den unnatürlichen in den Wercken des Witzes, und des Geschmacks. W. [25]
83. Abhandlung über die Frag, ob der Mensch auf der Welt mehr Gutes als böses empfangt. H. G. [7]
84. Von dem Hungar. Münz-Wesen. Sz. [2]

IV.

Verzeichnus deren Einverleibten Mitgliedern dieser Gesellschaft³²

Engelbert v. Kempelen
Peter Szaszky
Ehrenreich Willhelm Kastenholz
Carl Gottlieb Windisch
Wolfgang v. Kempelen
Joseph Frantz Sgolanitz
Joseph Gold
Johann Michael Kern
Paul Fabry
– v. Sautersheimb

³² A társaság tagnévsora a keszthelyi kéziratból.

V.

Rede an die anwesenden Guten Freunde
den vollendeten Jahres-Wechsel betreffend
von DWK³³

[179]

Hochzuehrende Herren!

Der vernünftige Mensch ist nicht seines Wesens wegen vor sich allein, sondern zur Gesellschaft, und wechselsweis gegen einander auszuübender Hülfe geschaffen. Unterziehet er sich dieser Pflicht vollkommen, so ist er das erhabendste und Preißwürdigste Geschöpfe dieses Erdkreyses. Er erfüllet und erreicht beydes, den Endzweck des großen Schöpfers, warum er ihm gebildet, und auch das Ziel seines bestimmten Daseyns, ich meyne die eigene Glückseligkeit: wäre die Menschen [180] nicht gesellig, an wem und warum sollten sie wohl die Tugenden, als die Früchte ihrer reinen Vernunft ausüben. Wir müßten die Empfindungen verbannen, und dann wären wir diese nicht mehr, die wir und jedoch zu seyn rühmen, kein Stock ist vor sich allein, sondern zum Nutzen eines andern gewachsen könnte wohl ein Mensch, der als Herr, über die niedrigen Dinge, in diese Welt gesetzt worden, dieselben nur vor sich, und nicht zum besten auch seiner Mittbrüder gebrauchen? Nein, die allerweiseste Vorsicht, so niemahlen das gute und üble in gleicher Maaße allen Menschen wiederfahren läßt, hat dadurch den Grund, und die Nothwendigkeit des gesellschaftlichen Lebens eingeföhret. Einander zu verfolgen kan und war niemahlen der Entschluß des allerheiligsten Wesens, wohl aber einander in Schwachheiten auszuhelfen, dieses scheinet der Größe des Besten am nächsten zu kommen. Alle Menschen seynd derohalben verbunden einander zu lieben, und weil sie sich lieben, sich untereinander fort zu helfen. Niemand leistet einen andern Hülfe, als nur in dem Stand wo sein Freund die Kräfte sich selbst zu erhohlen, verlieret. Die Classen der Menschlichen Stellen haben dieses bewiesen, und niemand als ein Thor verachtet den Beystand seines Nächsten. Wenn Stoltz, Eigenliebe, und Trotz Tugenden wären, [181] wo bliebe die Demuth, Menschenliebe und Gelaßenheit? Die ersten Leben nur vor sich, und eben darum, werden sie von den andern zu Grund gerichtet. Die wahre Freundschaft allem ist das eintzige Band, wodurch vernünftige Menschen in ihren Wandel gegen einander verbunden werden. Die wahre Freundschaft besteht darinnen, daß Menschen sich mit Menschen gleiches Glück und Unglück zu ertragen, verbinden, sie arbeiten also an diesem Werck gemeinschaftlich, und wenn ich sage, daß dieses solche Persohnen die sich beständig einer zu des andern Wohl zu weysen verpflichtet. Die Freundschaft aber ist zweyerley, die genaue und allgemeine. Die genaue bindet sich an besondere Vorfällenheiten, die

³³ Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. II. e. 26, pp.179–190. Kastenholtz Honorius Vilmos előadása a társaság első évfordulóján.

zwey oder drey Burger zu ihrem Nutzen vor sich selbst errichten. Die allgemeine aber heißet diese, wo man jeden seinen Neben-Menschen nach seinen Verdiensten freundschaftlich und ohne Absichten begegnet. Letzterer Art H. Herren! seynd wir zu gethan. Wir seynd Freunde, und haben doch keine andere Ursache darzu, als daß wir nicht wissen, warum wir einander Feinde werden sollten. Ich weiß, keiner unter uns hat eine Absicht auf den andern, und niemahlen seynd wir mehr unsträflich, als wenn wir in dem Character vernünftiger Menschen erscheinen, [182] anders habe ich Sie, und Sie mich noch nicht in unserer Gesellschaft gesehen. Wir haben eine Versammlung errichtet, wo wir uns ein jeder nach seinen Gaben in den Guten üben, und nichts Böses einschleichen laßen wollen, dieses Gute heißet bey uns den Witz und die Kräften unseres Vermögens in den schönen Wissenschaften prüfen, wir probiren, ob wir in einem Stück der Gelehrsamkeit etwas gelernet, und ob wir darum ein Lob verdienen, wir verachten niemand, verehren alle Gelehrten, und wollen nur dieses, daß wir uns untereinander anfrischen, gute und nützliche Bücher lesen mögen, frey also von Grübeleyen und schuldigen Dingen, die Privat-Persohnen nicht angehen, ergötzen wir uns an lustigen nützlichen, den Lebens Wandel, und die Geschichte betreffenden Wissenschaften; weit aber gefehlet, daß wir Gelehrte entweder vorstellen, oder seyn wollten; ich weiß niemand unter uns suchet sich dieses großen Tittels zu bedienen, wir üben nur das gesellige der Menschen aus, und da wir ohne Absicht, Gewinn und Ehrgeitz gegen andere arbeiten, so dienen uns unsere Unterhaltungen vielmehr zur eigenen Verbeßerung, und schaden niemanden. H. Herren! ein Jahr ist nun bereits verflossen daß wir in ohnverrinter[?] Reyse unsern Vorsatz veste gehalten, ist wohl wer unter uns, den es gereuen möchte, daran Theil genommen zu haben? ich vor meinen Theil gestehe, daß ich Ihnen allerseits vor vieles Artige und Gute, so ich dieses Jahr erlernet, [183] verbunden seye. Und gesetzt, daß wir auch nicht die erstaunlichsten Dinge in der Welt, als Erfindungen hervorgebracht, sagen Sie mir, ist es nicht genug daß wir das wissen, was wir dieses Jahr einander vorgelesen. Erfreued also über dieses, daß wir anheute einen Jahr-Gang unserer Gesellschaftlichen Versuche beschließen, erlauben Sie mir, daß ich von diesen unschuldigen Wercke, nützlich als vernünftigen Absichten etwas mehr rede. Man sagt ein Gelehrter ohne Umgang seynd eben dieses, was des Polyphämi Bild-Säule ohne Augen gewesen, ich meyne, daß ihm das allerbeste Kennzeichen der wahren Schönheit mangle. Ein großer Gelehrte unseres Jahrhunderts saget: Die gantze Welt ist unser Bücher Vorrath, der Umgang ein lebendiges Studiren, und die Anmerckungen darüber, nebst denen verschiedenen Vorfällenheiten, unser Lehrmeister. Das Pythagoräische Stillschweigen ist etwas gezwungenes, und die Stoa Zenonis etwas lächerliches. Ohne Affecten ist niemand, dieselben aber im Zaume zu halten, ist ein Meisterwerck. Darum also eine Gesellschaft zu fliehen, um nicht stolz, aufgeblasen, oder in ander Irrthum zu verfallen, heißet eben so viel, als sich selbst nichts gutes zu trauen. Weise Leute haben dieses schon zum voraus, daß sie solche Kunst verstehen müßen, denn sonst seynd sie würcklich nicht dieselben. Es ist also richtig, daß ein kluger Mensch mit der Welt leben, doch derselben auch nicht in allen Folgen müße.

Ausschweifende Kurtzweile verbittet die Vernunft, [184] die Zeit ist zu edel, als daß sie mit Kinder-Poßen vertrieben werden sollte. Alte Leute sagen dieses den Jungen, diese glauben es aber nicht allezeit, und nur der Mann erfähret, daß es wahr seye, zwischen dem Kinde und dem Alten einen Stillstand, ich sage eine gesetzte gut angestellte Lebens-Art zu machen. Es ist ohnmöglich, daß das männliche Alter des Menschen sich an dem Puppen-Wercke der Kinder, gleichwie an den mürrischen Sorgen des Alten ergötzen könne, nein, es muß etwas gründliches, erhabenes, ergötzendes, und auch erfreuliches haben. Nehmen wir hier die gemeinsten Verrichtungen und Handthierungen der Menschen aus, was ist wohl hinzu dienlicher, als die Bemühung zu den schönen Wißenschaften. Wer um gewisse Ehren-Stellen, oder anderer Vortheilen wegen studiret, arbeitet mühsam, und in Sorgen, ein Mann aber, der bloß sich, und seinen Freunden zum besten etwas vergnügendes, erfreuliches, und unschuldiges ausarbeitet, verrichtet eben so viel, als wenn er ihm andere schwärmende, und lermende Ergötzungen zubereiten möchte. Ein Liebhaber des Studirens darf aber nicht allezeit Leibnitzens Theodicée oder Bayle, kritisches Wörter-Buch, ich meyne tiefsinnige Arbeit überlesen, er kann auch Plutarchum, Livium, Ovidium, oder auch einen Voltaire, Moliere und Racine, ich meyne anmuthige und gut gewürzte Schriften lesen. Wer sich mit den schönen Wissenschaften unterhält, unterhält sich mit Dingen [185] die ihm gewißlich den größten Nutzen bringen. Diese schärfen den Verstand, zeugen, daß witzige, und aus der Erfahrung entspringet die Klugheit, was verlieret wohl einer, der sich demselben widmet, großes? ich weiß nichts, dieses aber ist gewiß, daß Unterhaltungen durch Spiele und andere Schatten-Wercke der Ernsthaftigkeit unserer Seele, die zu was beßern aufgeleget ist, Schaden und Schande zufügen. Es ist wahr alle Menschen können nicht studieren, denn wer würde uns sonst die Schuhe flicken, nothwendig aber ist es, daß es diejenigen thun, die darzu angehalten worden, Geld, Muße, und Gelegenheit darzu gehabt haben. Was ist wohl erhabener als die Art, wie Weise in dem grauen Altherthume hochgeachtet wurden? Auch heute zu Tage gelten sie noch, das einzige ist nur, daß es deren nicht so viel, und weniger so gründliche gebe. Doch waren auch ihre Schüler beliebt, und man weiß wie ehrbar, und würdig der Tittl. L.L. A.A. Studiosus geheißen. Der Plätze, wo sich die Gelehrten heunte zu Tage herum tummeln, giebet es zur genüge. Es ist eben nicht nothwendig, daß man die Tiefsinnigsten erwähle, sich zu unterhalten, es seynd andere viele Vorhanden, die zu einen nützlichen Zeitvertreibe geschickt genug und überflüßig seynd. Alle in die Natur und Sitten-Lehre, die Geschichts-Kunden, das Altherthum, die Sprachen, Gebräuche, Erdbeschreibung und Dicht-Kunst einflogende Sätze seynd so anmuthig und ergiebig, daß wer nur sich darinnen zu unterhalten gesonnen, Stov genug finde, [186] sein Verlangen vollkommen zu stillen. Wir können nicht alle Trismegistri, oder auch nicht alle Lucians werden, und ich weiß nicht, wenn ich von den Grüblern rede, ob nicht Cornelius Nepos, oder ein anderer Historien-Schreiber, die Welt mehr als Aristoteles und Pythagoras gereizet haben. Hierinnen haben wir an zwoen in der heutigen Welt sehr berühmten Nationen ein gewisses Beyspiel. Die Frantzosen übernehmen das schöne witzige, und

annehmliche in der Gelehrsamkeit; wo hinwieder die Engels-Männer durch den Eifer zu dem Gewinnte angetrieben, sich auf Dinge, die bloß zu ihrem Endzwecke beförderlich seyn können, legen. Beyde haben ihr recht, und es ist ausgemacht, daß auch in diesem Punkte das unterschiedene in der Welt angetroffen werden müße. Die Gattungen der Gelehrten haben mit den Kaufleuten in den Handels-Städten etwas ähnliches, nach der maaße ihres Vorraths, und Credits, schätzet man solche bald groß bald klein, so auch diese. Ein Gelehrter auf einer hohen Schule, so mit einem ohnverdienten Character ofte bekleidet, wird allezeit in denen Augen der meisten mehr angesehen, als jener in einem Dorfe oder kleiner Stadt, befindlicher mehr verstehender Autor, eines über eben selbige Materie handelnden Tractats. Gleich wie aber nicht selten in vielen kleinen Marck-Flecken Kaufleuthe mit sattsamen Reichthümern und Gütern, im Gegentheile angetroffen [187] werden, eben so verlegen sich Männer von großen Verdiensten gar ofte in die distersten Winckel. Jedoch, es sey dem, wie es immer wolle, alle die Wissenschaften liebende Menschen empfinden eine gewisse Neigung in sich selbst, andere ihres gleichen aufzusuchen, sich mit denselben zu unterreden, ihre Gedancken von dieser oder jenen Sache denenselben mit zu theilen, mit einem Worte etwas zu lehren oder zu lernen. Epicur hielte zwar Schulen, jedoch seine Gesellschaft verbeßerte, und erzielte Metrodorum, Hermachum, und Polvaenum. Der Umgang mit belesenen Leuten nützet mehr als zwanzig Lycaea, und ein finsterer feindseeliger Kopf, wenn er auch noch so viel gelernet, ist dem gemeinen Wesen noch weniger, als eine Statue ersprießlich. Zu was Ende hielten beydes die Griechen und Römer ihre Deambulationes in denen Porticus, nicht daß sie sich nur bewegen wollten, sondern, daß sie in Gesellschaft großer Leute gehend, auch an ihrem Gemüthe, durch Anhörung unterschiedlicher geschickter Reden mögen gebeßert werden. Gewiß vor einen Menschen, der auch nur die ersten Stufen der Gelehrsamkeit betreten, kann wohl nichts vortheilhafter, und erfreulichers, als der Umgang mit wackern und verständigen Männern ereignen. Die Art der Vertreulichkeit aber entscheidet die Sache. Allgemein, unschuldig, lehrreich, und von allen möglichen wahren Tadel frey, dieses ist der Grund, worauf eine Gesellschaft verschiedener Persohnen, zu ihrem eigenen angenehmen Zeitvertreib [188] errichtet werden könne. Sie sehen H. Herren! was ich dencke, und auf was ich ziele. Unsere Zusammenkunft ist ein Beyspel der Zeitverkürzung solcher Art. Wir seynd, wie ich hoffe, gute Freunde, und dennoch haben wir wechselseitig gegen einander keine andere Obliegenheit, als daß wir uns freytags ein, bis zwey Stunden an dieser oder jener gut verfertigten Vorlesung eines, unserer Mitt-Glieder belustigen, ich sage nicht, daß wir Gelehrten der ersten Classe, und also immerwährende Platones abgeben, ich läugne es aber auch nicht daß wir wissen, daß es noch Menschen gebe, die weniger als wir gelernet. Es ist das bloße Gesellschaftliche, das unschuldige, und die Liebe zu denen schönen Wissenschaften, die uns hierzu verbindet, und vereinigt. Ich weiß, wir müssen alle gestehen, daß jeder unter uns, jeden Abend des Freytags von verfloßenen 1759-ten Jahre ohne großen Verdrübe zugebracht. Dieses heißet schon genug gewonnen, und ich habe fug und recht allen andern zum Zeitvertreibe angestellten Gesellschaften, dieser

Stadt hierinnen Trotz zu bitten. Es kann seyn, daß etwas schmeichlendes, mich unsere Wöchentliche Versammlung also zu loben, anreitze, ich läugne nicht, daß ich solche verehere, alleine jedermann, der auch die Ursachen davon, die ich gleich beybringen werde, anhöret, wird auch dieses, was ich vorgesaget, bestätigen. Eine Unterhaltung, [189] wo alles ernsthaft und in denen Schrancken gemäßigter Ehrbarkeit vorgenommen wird, und wo nichts unreifes, oder übel abgeborgtes Eckel, und Unfriede erwecken könnte, ist diese nicht ohnsträflich? Hier wird niemand gelästert, eine allgemeine Sitten-Lehre, von der wir die schönsten Proben erst neuerdings gehöret, wird nur angenommen, alle Satiren, sie mögen Nahmen haben, wie sie wollen, und in einen Kleide, wie es immer möglich, erscheinen, die sollen und seynd auf ewig von unsern Ergötzungen verbannet. Wir wissen, daß niemand eine bessere beißende Anzüglichkeit schreiben könne, als der selbst voller Mängel und Fehler steckt, denn der Autor muß die Sache selbst, die er durchhechelt, kennen, warum sollten wir uns also bloß geben daß wir eben das, was wir an andern Tadeln, selbst sagen. Alle die Sätze, so zu einer Unterhaltung zu heilig und zu verehrens würdig gehen uns nicht an, wir bleiben bey denen, die wie ich oben gemeldet, das Gemüthe belustigen, ohne selbiges zu verwirren. Wir haben und wollen in Ansehung des Kurtzweiligen, Läppischen, so wie vorhero, also auch künftig, wie ein Schneinder mit einen guten Kleide verfahren. Es seye nicht zu weit, und auch nicht zu enge, mit einem Worte, so wie wir es gewohnet, sehr bescheiden. Fahren wir fort, wie wir angefangen, und ich habe hiemit die Ehre Ihnen zu einen bereits verfloßenen, und glücklich ausgehaltenen Jahres-Wechsel [190] von Hertenzen alles Glück anzuwünschen. Ich vor meinen Theil, bin Ihnen vieles schuldig, und erkenne mit Danck was ich von Denenselben bin Verbeßert worden; meßen Sie aber auch meine Bemühungen mehr freundschaftlich, als Sie es wohl sonsten mit einer schärferen Feile gerecht thun könnten. Der Himmelschende uns also auch in diesen angefangenen Jahres-Lauf gleiche Eintracht und Zufriedenheit, wie in dem vorigen, und laße uns noch eben so viele, und mehrere Freytag-Abend so angenehm, als wie wir sie bereits genoßen, zurücklegen.

A 18. századi magyarországi *respublica litteraria* tudóslevelezések tükrében

18. századi magyarországi tudósaink levelezését vallatom a levélírók egymáshoz való viszonyáról. Tudóslevelek közé sorolom a *res litteraria*-val kapcsolatos leveleket: tehát az irodalomról, versekről szólókat éppúgy, mint a történeti művekről vagy természettudományról szólókat, az irodalomtörténészek által gyakran elemzett verses epistolákat, s kiemelten figyelek a levelezés azon szerepére, amelyet az a *historia litteraria* művelésében betöltött.

Vajon mi ma mennyire ismerjük a *respublica litteraria* 18. századi létmódját, annak külső történéseit, belső összefüggéseit? Nem tévút-e, amikor egy-egy levelezési folyamat kiragadott pontján alapszik következtetés, nem figyelve a levélváltás helyi értékét a sajátos levelezési hálón? Megfigyeléseimet a *Magyarországi tudósok levelezése* című sorozat megjelent kötetei (és a további kötetek előkészületei) alapján állítottam össze, figyelve a levelezést is hátrahagyó személyekről megjelent szakirodalomra is. A sorozatot Tarnai Andor indította, akinek 1984-ben jelent meg a kutatás ezirányú fontosságát hangsúlyozó tanulmánya.¹

A levelezési háló bonyolult rendszert alkot. A csomópontokban általában tudománnyal/tudományokkal foglalkozó személy, gyűjtemény létrehozására, gyarapítására irányuló szándék, vagy folyóirat (pl. *Allergnädigst privilegirte Anzeigen, Ungri-sches Magazin*) tartalmának feltöltése áll. Sok benne a tematikai és földrajzi területi elágazódás, ismétlődésekkel, találkozási pontokkal. Külföldi kapcsolódásai összeköttetést jelentenek a hazai és európai hálókat között. A történeti témával foglalkozókat érdekelték a világi és egyházi intézmények képviselői, gyűjtemények ismerői, mindazok, akiktől érdembeli segítséget remélhettek. Tudományszervezési kísérleteknél jól követhető a szakmai és a földrajzi területek lefedésére irányuló szándék. Az ilyenkor közzétett epistola invitatoria célja közös munkára ösztönzés.² A tudományos hírek mozgása figyelemmel kísérhető a hálózati pontok között.

¹ TARNAI Andor, *Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984, 118–126.

² Nyomatott felhívással igyekezett munkatársakat szerezni már Bél Mátyás (*Historiae linguae Hungaricae libros duos [...] edere parat*, Berlin, 1713; *Epistola ad amicum Lipsiensem de infecto opere suo de*

A 18. századból ránk maradt levelezések különböző mértékben feltárt adatai alapján csomópontnak számított Bél Mátyás, a század közepétől Dobai Székely Sámuel, aztán egyre sűrűsödve, Weszprémi István, Horányi Elek, Katona István, Pray György, Cornides Dániel, Koller József, Benczur József, Czirbesz Jónás András, stb. A *res litteraria* forrásait őrző gyűjtemények kezelőit szinte törvényszerűen keresik fel, s ha az illető könyv- vagy levéltárnok maga is tudományos tevékenységet folytat, személye a háló kisebb-nagyobb csomópontját jelenti. Például Kollár Ádám Ferenc, a bécsi udvari könyvtár, vagy Rajcsányi Ádám, a Magyar Kamara levéltárának őre. A század végén már nemcsak sűrűbbé, hanem többretegűvé, szakterületenként is tanulmányozhatóvá vált a háló, a szervezési központok szerepének megnövekedésével (Kazinczy Ferenc, Kovachich Márton György, Aranka György, stb.). Az irodalmi folyamatok kutatottsága messze megelőzi a többi területét.

Sajnos a magyarországi tudósok levelezéséről nincs áttekintő összegzés. Hasznos volna egy olyan kimutatás, hogy kinek, hol és mennyi, milyen jellegű levelezésére támaszkodhat az, aki 18. századi tudósunkkal foglalkozik. Néha nem maradtak fenn, nem ismerjük a kiemelkedő személyekhez írott leveleket, ám az általuk írottakból köteteket rendezhetnénk sajtó alá.³ Hasznos volna a latin nyelvű költői levelezés számbavétele is.

A reneszánsz és barokk korban a levél a távollévők beszélgetése, a szellemi elit baráti érintkezése.⁴ Levélíró és címzett a *respublica litteraria* polgára, egymás barátja. A tanult fordulatok, a közös ismeretanyag már a levelezés megkezdésekor biztosította a beszélgetés (*sermocinatio*) közvetlenségét. Más alkalommal szóltam már a levélírás iskolai gyakorlásának fennmaradt emlékeiről. A humanisták által kiépített és a barokk korban is folytatódó *respublica litteraria*ban a tudós közélet tagjai egyenrangúak: közös műveltség, közös értékrendszer, azonos életmód (legalábbis vágyakban), valamint a közös latin nyelv révén. A tagok közti kapcsolatot

Hungariae, Lipcse, 1718; *Prodromus*, Nürnberg, 1723.) és Fischer Dániel (*Epistola invitatoria eruditus Pannoniae dicata*, Brigae, 1732) is.

³ A még nem publikált, együtt őrzött levelezések katalógus-szerű (részletező) leírása kedvet ébresztene a témával való foglalkozáshoz, ennek elszórt adatokkal való folyamatos kiegészítése pedig jelentős forrásbázis-bővülést jelentene.

⁴ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hg. von Gert UEDING, Band 2, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 71. (W. G. Müller)

nagyon gyakran a távollévők kölcsönös beszélgetésére (*absentium amicorum mutuus sermo*) korlátozódott. Ha a levelekről lefejtjük a tanult formulákat, felsejlik két személy valódi kapcsolata, annak mélysége vagy felszínessége.

Az értelmiségi életmódot gyakran korlátozták az anyagiak. Pozitív és negatív megfogalmazásra gyakran akad példa. Szilágyi Sámuel 1753-ban Medgyesre hívta Dobai Székely Sámuel. Így jellemezte saját helyzetét:

„Házasságról le mondottam, könyveket válogattam gustusomhoz, fél esztendő a táblai Sessiokon töltök, fél esztendőm *recreatio*, mely vagy in *scrutandis naturae arcanis*, vagy in *antiquitatum admirationibus*, vagy *librorum lectione* occupaltatik.”⁵

Általában azonban (miként ma) a panaszkodás a jellemző, sok a külső elfoglaltság: s nemcsak a mentetőzések eleme ez, hanem ez a tényleges helyzet is. Nagyon kevesen engedhették meg maguknak a kenyérkereső állás mellőzését. „*Theologia dat kleba*” – fogalmazta meg Sinai Miklós Debrecenből írt levelében Dobai Székely Sámuelnek, megjegyezvén: „sokan tartják nálunk is”.

A levelek tartalma és megformáltsága nemcsak a levélíró tehetségétől függ, hanem a címzett befogadóképességétől is. A *respublica* léte barátok közötti hitvitát, irodalmi eszmecserét is lehetővé tett. Földesi Ferenc a jezsuita szerzetes Bíró István és a református főgondnok Lázár János 1760-as években folytatott levelezéséből meggyőzően mutatta ki, hogy elfoglaltságuk növekedése, az alkotó csend (*otium*) megszűnése levelezésükben együtt járt a *litterae elegicae* (költői levélváltás) abbamaradásával és a *litterae familiares* előtérbe kerülésével. Lázár János Ovidiusra rájátszva írta, hogy a barátság ápolása műalkotás.⁶ Számára az alkotáshoz szükséges nyugalom színhelyét jelentette Szeben-közei drassói kastélya. Horányi Elek számára a péceli Ráday-kastély jelentett kellemes visszavonulási lehetőséget.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK), Quart. Lat. 784/3, f. 107.

⁶ Lázár levelében olvasható: „*Colamus amicitiam, quam nec Jovis ira, nec imbres, nec poterunt venti, nec edax abolere vetustas*” (Ovidius *Metamorphoses*-ének epilógusára rájátszás: *Iamque opus exegi, quod nec Jovis ira*); vagyis „a barátságot művelni annyi, mint művet alkotni, a barátság önmagában is humanistához méltó tett.” FÖLDESI Ferenc, *Hitvita és költészet – barátok között: Lázár János és Bíró István levelezése = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 51.

Igazi tudós fecsegés tanúi vagyunk Dobai Székely Sámuel és Cornides Dániel közötti leveleket olvasva.⁷ Másik véglet a lakonikus rövidség. Például Perliczi János Dániel a befolyásos ember iránti csodálattal emlegeti és idézi azt a rövid választ, amelyet Bécsből Gerhard van Swiententől kapott.⁸

A szokásos kritikát is meghaladóan kell fogadni a fecsegés során tudomásunkra jutott „adatokat”, melyek közt bőségesen akadnak hallomásból származók. Példákkal szemléltetem ezt. Gerhard Cornelius Driesch és Jeszenák Pál ügyvéd közös bécsi útján került szóba, hogy az Erdődy Gábor egri püspök által lefoglaltott Komáromi Csipkés-féle, Leidenben 1718-ban nyomtatott *Bibliá*ból Erdődy 100 példányt adott Jeszenáknak, aki ezt titokban szétoszthatta.⁹ Az Erdődy püspökről kialakított képbe ez nem nagyon fér bele. Ugyanakkor az említett *Bibliá*ból fennmaradt példányok nagy száma Jeszenák elbeszélésének igaza mellett szól. Más. Vajon tényleg olyan nagy súllyal esett latba az Acsády Ádám veszprémi püspök, kancellár elleni vádak közt annak gyakori színházlátogatása (*comoedias frequentaret cotidie*), amint azt Gerhard Cornelius Driesch írja?¹⁰ Mindenesetre a Bécsben és Pozsonyban élő Acsády 1732-ben kénytelen volt lemondani kancellári tisztségéről. A kegyvesztés okáról Acsády monográfusa nem tud semmit.¹¹

A levelekben emlegetett művek egy részét hiába keressük a szakirodalomban. Máskor pontos és fontos, sőt: ellenőrizhető információk kerülnek elő. Például a Rezik János, Matthaides Sámuel által készített *Gymnasiologia* nyomdakész kéziratát Rotarides Mihály szorult anyagi helyzetében eladta, az végül 1746-ban a lipcsei városi könyvtárba jutott.¹² De kérdéses, hogy tényleg Köleséri Sámuel művéhez

⁷ Csak a Dobai által írt leveleket ismerjük hiánytalanul. Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V/36/3. 1764. február 7-én így írt Dobai: „Nosti bibliophiliam, si placet, et non bibliomaniam meam, nec sum plane infelix in componendis libellis.” Az 1764. márc. 23-i levélben pedig ez olvasható: „Nosti dilecte Cornidis bibliomaniam meam; credo Te quoque amice optime eodem morbo infectum.”

⁸ Perliczi Weszprémi Istvánhoz írt levelében idézte: OSZKK, Quart. Lat. 1980/I, 111v–112.

⁹ OSZKK, Fol. Lat. 1649/II, nr. 243, 3. j.

¹⁰ OSZKK, Fol. Lat. 1649/I, nr. 69, 1. j.

¹¹ PETRÁK Mihály, *Acsády Ádám veszprémi püspöksége*, Veszprém, 1949, (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 13), 10–11.

¹² Evangélikus Országos Levéltár, Arch. gen. eccl. V/36/3, f. 37. Dobai Székely Sámuel Cornides Dánielnek, 1765. máj. 31. „Gymnasiologia Rezikiano-Mattheidesana in duobus exemplaribus pro typoscriptis devenerat ad manus Michaelis Rotarides Göröriensis, qui paupertate pressus decem thaleris Mascovii die octava Octobris 1746 Lipsiae vendidit, ac per Mascovium in Bibliothecam Senatus Lipsiensis data. Haec Diario Rotaridesiano didici.”

mérhető-e Piere József jezsuita szerzetes *Metallurgia Hungaricája*? Mit takar az 1544-es possessor-bejegyzést tartalmazó, magyar nyelvű *Graduale Hungaricum* kézírata?¹³

A kérdések felvetésekor különösen fontos a levelezési hálón terjedő híradásláncolat kiindulási pontját megtalálni, mert abból érdemes kiindulni.

A tudósok levelezésének gyakori velejárója a melléklet, ami lehet tudományos érdeklődésre igényt tartó könyv, kézirat, régiség, természeti kincs, stb., vagy a barátság egyéb jele. Magyarországról külföldieknek az utóbbit leggyakrabban a tokaji bor jelentette. Sűrűn esik szó friss könyvekről a levelekben, így például Sajnovics János *Demonstratiójáról*, Bessenyei György tragédiáiról, stb., minden megjegyzés nélkül.

A partnerek nagyon eltérő társadalmi helyzete esetében a levelezés szokásos hangneme és formája változhat. Gyakori eset, amikor egy szegény értelmiségi nálánál jóval rangosabb vagy módosabb személyt, felkérésre, folyamatosan tájékoztat, s tájékoztatásait levelek formájában megfogalmazva küldi el. A politikai követjelentésekhez hasonlóan ezekben a levelekben rövidebbek a formulás részek, a jelentések sora naplószerűvé válik, vagy a történeti leírásokhoz közelít, a tudóslevél-jelleg meg is szűnhet.

Nem ritka, hogy a levelekben a műveltség nemesítő szerepéről (de nobilitate litteraria) van szó, általában az alacsonyabb rangúak, anyagiakban szűkölködők tollából. Érdemes volna az itt-ott előforduló önözés okait vizsgálni. Tapasztaltam szerint ritkán élhette meg a respublica litterariában urával való egyenrangúságát egy személyi titkár, vagy más alkalmazott. A levelezésekben gyakran keseregnek az értelmiségiek, elismertségre és rangra, nemességre vágnak,¹⁴ a főurak pedig nemesi származású házitanítót keresnek.

A tudós közélet a jelzett gondok ellenére összehozott olyan személyeket, akik a valóságos életben társadalmi, vallási vagy egyéb okok miatt távol voltak egymás-

¹³ Dobai Székely Sámuel többször említi a kéziratot jegyzékeiben és leveleiben. Jellemzi, leírja Koller Józsefnek címzett, 1770. július 15-én kelt levelében is. (OSZKK, Quart. Lat. 1508, f. 26.) – Nem sikerült összefüggést találni a szintén Dobai gyűjteményéből származó (egyik középkori formuláriumának kötéséből kiáztatott, az 1540-es évek első feléből származó magyar nyelvű gradualé-töredékek között. Vö. SZELESTEI N. László, *Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből*, Magyar Könyvszemle, 1982, 93–99; DOBSZAY László, *A magyar gradualé-irodalom első emléke, uo.*, 100–112.

¹⁴ Legérdekesebb talán Bél Mátyás ezen irányú sikertelen törekvése.

tól. A vallási felekezetek képviselői egyre gyakrabban tették túl magukat a tanbeli különbségeken.

A levélíró tudatosan is változtathat a kölcsönösség bevett gyakorlatán. Konkrét címzetthez szól, de mondandóját nemcsak neki szánja, a nyilvánosságra kacsin, sőt a mondandó eleve elsődlegessé válása esetében a levél már csak formai keret marad. A levélműfaj ezen mozdulatairól bőszegesen olvashatunk a hazai szakirodalomban is. Az irodalom- és művelődéstörténet-írás a levelezésekre részben irodalmi értékük, részben a bennük rejlő sokirányú forrásadatok miatt figyelt föl. Néhány példa: Pázmány Péter *Öt szép levele*,¹⁵ II. Rákóczi Ferenc levelei,¹⁶ Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című műve,¹⁷ Kazinczy Ferenc levelezése.¹⁸ A fiktív levelek, a verses levél és a levélregény jelentős szerepet játszott a magyar irodalom történetében is. 1800 körülről ponyvára került és kéziratban maradt magyar nyelvű levélregény is ismert.¹⁹

A 19. század első évtizedéig az irodalmi nyilvánosság határai kijelöletlenek voltak. De nemcsak ezért nincsenek a 18. századból viták erről.²⁰ A partnerek egymást segítettek elküldött adataikkal, a barátság pedig szinte kötelezte a közzétevőt segítőjének megnevezésére. Nagyon ritkán fordult csak elő az íratlan szabályok megszegése: ilyenkor a levelezés, a közös munka megszűnt. Hasonlattal élve: Ha én valamit elmondok egy konferencián, az már nyilvánosság, de nem olyan mértékű és érvényű, mint mikor az elmondottak megjelennek. Valahogy így lehetett ez a 18. században is. A nyilvánosságot a kinyomtatott, mindenki számára közzétett szöveg jelentette. Aki tudóstársával közölte észrevételeit, felfedezéseit, új és

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél*, utószó és jegyz. BITSKEY István, Budapest, Európa, 1984.

¹⁶ Különösen tanulságos HOPP Lajos recenziója (II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, szerk., bev. KÖPECSI Béla, Budapest, 1958 = MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, 1958, XV, 252–258).

¹⁷ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, bev. HOPP Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1980; HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, 1958, XV, 129–152.

¹⁸ MEZEI Márta, *A levél műfaj és a Kazinczy-levelezés az 1810-es években = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 35–58.

¹⁹ A győri magyar nyelvű kalendárium a 19. század első évtizedében *Virágölgvén* címmel közölt folytatásos levélregényt. Tudomásom szerint kéziratban maradt: PUCZ Antal, *Agathokles*, Győr, Egyházmegyei Könyvtár, Ms. II. 20.

²⁰ Vö. HILÓCZKI Ágnes, „Én írok levelet magának” – A tudós levelezés és a nyilvánosság kapcsolata Rummy Károly György levelezésében = *Magyarországi tudósok levelezése*, (6. j.), 56–57; THIMÁR Attila, *Statisztika, számítógép, irodalomtörténet, uo.*, 115–117.

érdekes adatait, az számolt azzal, hogy a levelezésláncon ezek továbbgyűrűznek. A hírnév megszerzésének ez is lehetett egyfajta útja. Több olyan a tudós világban nagyra becsült személyről szólhatnék itt most, akinek nem volt írásokkal mérhető tudományos tevékenysége. A legjellemzőbb példa erre Dobai Székely Sámuelé, aki az 1760-as években a magyarországi tudóslevelezések egyik központi alakja volt. Fiatal korában katonai szakkönyvet fordított, ezen kívül nincs megjelent műve, ám segítőkészen bocsátotta társainak rendelkezésére nagyon jelentős hungaricagyűjteményének adatait. Ezt nyilvánosan (azaz művekben) köszönték meg neki, nem csak levélben. Néha elmaradt a köszönetnyilvánítás. Tsétsi Jánost, az állásából felfüggesztett sárospataki tanárt Bod Péter annak ellenére elmarasztalta, hogy az adatokkal segítette őt. A megkeseredett öregúr Weszprémi István kérése elől már elzárkózott:

„[...] amit tudott azt Bélnek,²¹ Szászkinak²² és Bodnak megmondotta, nemhogy megköszönték volna, de ellenben szomorú jutalmát adták, nevezetesen Bod Péter a Magyar Athenasában, akit Tsétsi Uram harminc akasztófára méltónak ítél lenni azért, amit ott írt felőle Bod Péter Uram.”²³

Tudományos módszerek ütközése vezethetett olykor szakításhoz. Bél Mátyással például azért nem volt hajlandó együtt dolgozni Fischer Dániel, mert Bél természettudományos tanulmányokat is irodalmi módszerekkel dolgozott egybe.²⁴ Általában az a jellemző, hogy ha valaki a szokásosnál nagyobb mértékben támaszkodik a másik féltől kapott levelekre, akkor nem elégséges az utólagos írásbeli köszönetnyilvánítás. Czirbesz Jónás András előzetes engedélyt kért Cornides Dánieltől arra, hogy a tőle kapott adatokat felhasználhassa az *Ungrisches Magazin*ban

²¹ Ti. Bél Mátyásnak, akinek *Notitia* című művének adatközlői közé tartozott ifj. Tsétsi János sárospataki professzor.

²² Tomka Szászky János (1700–1762), a pozsonyi evangélikus gimnázium történész és földrajztudós tanára szintén Bél Mátyás munkatársai közé tartozott.

²³ Weszprémi István levele Dobai Székely Sámuelnek, OSZKK, Quart. Lat. 784/3, f. 161. – BOD Péter, *Magyar Athenás*, Szeben, 1766, 312: „A’ Pataki Professorságból ez a’ nagy tudományú és hasznosan tanító ember ki esett még 1737-dik esztendő tájban, nem annyira irigyei és rosz-akarói, mint a’ maga megátalkodott kemény indulatja miatt, a’ ki mástól senkitől függeni nem akart; az időtől fogva nagyobbára az Istent féltő embereknek adakozásokból él. Tsak igaz az, hogy a’ jó illatú fejjér lilimnnek is vagyon fekete árnyéka: a’ hasznos tudós emberekben-is vagyon erőtlenség, a’ mellyel mind magának ’s mind másnak küszködni kell.”

²⁴ Vö. TARNAI Andor, *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, Magyar Könyvszemle, 1956, 1–18; SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás, a tudományszervező*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1984/85, 272.

Ungarische Briefe címmel írt sorozatába.²⁵ Máskor arra volt kíváncsi, hogy kettejük levelezésének kiadásához mit szól Cornides, azokat 50–60 példányban, barátok közti szétosztásra, a nevek elhallgatásával szeretné kinyomtattni.²⁶ (Cornides véleményét nem ismerjük.) Iglón Czirbesz számára saját könyvein kívül a levelezés az egyetlen tudományos konzultációs lehetőség.²⁷ Bíró István szintén megkérdezte Lázár Jánostól, közzéteheti-e kettejük levelezését. Lázár a kiadáshoz anyagi támogatást is ígért.²⁸

Korabeli levelezések megjelentetési szándékáról, levelezések sajtó alá rendezéséről több esetben szó esett, tényleges megjelenésre azonban nem került sor. Gerhard Cornelius Driesch, Esterházy Imre prímás titkára, egész életében rendezte levelezését, több kötetet összeállított, de csak a Magyarországra kerülése előtti korszakból jelent meg egy kötetecske (innen ismerjük Leibniz-cel való kapcsolatot). Bél Mátyástól és Kolinovics Gábortól decasokba rendezett kézirat maradt ránk, Perliczi János Dániel elkészítette apósának, Moller Ottó Károlynak Christian Kortholttal folytatott levelezésének jegyzetelt kéziratát, de a kötet hollétéről nincs tudomásunk. Híresztelték azt is, hogy Bél Mátyás kiadja Krmann Dániellel folytatott levelezését.²⁹

A 18. századi kutatások érdembeli előrejutását nagyban segítik a ránk maradt levelezések. Belőlük ismerhettük meg Bél Mátyás és Wesszprémi István műveinek elkészülési, megjelenési folyamatait. A levelezési háló a fő forrás tudományszervezési, folyóirat-alapítási kísérletekhez, gyűjtemények gyarapításához.³⁰ Segítségével érthetjük meg, hogy adott feladat szóba kerülésekor a tudós közélet képviselőinek egyeztetettnek tűnő a véleménye, levelezési csomópontonként kiszámítható, hogy

²⁵ MTA Könyvtára, Kézirattár, Magyar irodalmi levelezés, 4r. 60, nr. 94. (1781. júl. 21.)

²⁶ Uo., nr. 86. (1776. márc. 5.)

²⁷ Uo. „Ich habe in meiner ganzen Gegend keinen einigen Freund, den ich in diesem Fach der Wissenschaften zu Rathe ziehen könnte; keine andere Büchersammlung auch nicht, ausser meine eigene Bibliothek.”

²⁸ FÖLDESI, *i. m.* (6. j.), 50–52.

²⁹ Oertel János Gottfried besztercebányai lelkész 1725-ben, a Bél elleni támadások idején írta az alábbi sorokat Krmann Dánielnek: „Et ab alio magni Nominis Viro, cui Belius est in Delitiis, accipi, Belium velle omnes Litteras Excellentissimae Dignitatis Vestrae typis edere, et hoc pacto ostendere, quam amice Excellentissima Dominatio Vestra antea cum eo conspiraverit...” Bratislava, Štátny ústredný archív, Rod. Zay, Rkp. 48. (= *Epistolarum tomus XIII. Lautsekianus*), f. 601. (1725. jan. 19.)

³⁰ Vö. SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon, 1690–1790*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989 (Az OSZK kiadványai, Új sorozat, 4).

kit kérdeznék meg. Például Tomka Szászky János *Geográfia*ját Landerer kérésére adta ki Severini János, aki az 1777-ben megjelent mű javítására 1773-ban az alábbi személyeket kérte: Erdély – Cornides Dániel, Horvátország – Kerchelich Boldizsár, Dunántúl – Farkas soproni ev. rektor, Tiszántúl – Hatvani István. Csak érdekességként: Bod Péter 1760-ban Cornidesnek az 1748. évi kiadás Erdélyt érintő hibáiról is írt. Teleki József Severininek 1776. március 21-én kelt levelében tette meg ugyanezt. A kiadványban Severini Kerchelichnek és Cornides gazdájának, Teleki grófnak mondott köszönetet.³¹

Sok nagyon jelentős tudósunk tevékenységének kutatásával vagyunk adósak. Néhány nevet sorolok fel azok közül, akiknek nagyobb mennyiségű, és életművük, vagy tudományos módszerük szempontjából is jelentős mennyiségű levelezése maradt ránk, tehát sok a tennivaló megismerésükhöz, levelezésük kiadását tudomásunk szerint még nem vették tervbe: Pray György, Katona István, Wagner Károly, Horányi Elek, Szarka János, Koller József, Czirbesz Jónás András, stb. Néhány esetben a levelezés nagy mennyisége miatt a kiadás csak részletenként képzelhető el. Újabban így jelent meg Dobai Székely Sámuel és a debreceniek; ugyanő és Kaprinai István levelezése.³² De nemcsak a *Magyarországi tudósok levelezése* sorozathoz kapcsolódva kutatjuk ezt a forrástípust. Palásthy Márton Koppi Károlynak írt leveleinek teljes szövegű kiadása új értelmezést tett lehetővé;³³ Stohl Róbert Péteri Takács József irodalmi és nevelési irányultságú levelezését vizsgálta,³⁴ Kakucska Mária Orczy Lőrinc a tudós levelezéstől távol eső leveleit adta ki. Fridvalszky Jánosról jóval árnyaltabb lehetett volna a 2003-ban közzétett monográfia Fridvalszky minerológiai és történetírói tárgyú levelezésének figyelembe vételével.³⁵ Két korábban megjelent kiváló munkát, Csanak Dóra Teleki József-

³¹ F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai, 1983 (Irodalomtörténeti könyvtár, 38), 467; SZELESTEI N. László, *Bod Péter levele Cornides Dánielnek*, Magyar Könyvszemle, 1989, 297–298.

³² *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, s. as. r., bev. ILLIK Péter, jegyz. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Művek, Források, 5). – *Dobai Székely Sámuel és Kaprinai István levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. HORVÁTH Mária, M., Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2008 (Pázmány Irodalmi Művek, Források, 6).

³³ *Fejezetek egy leveleskönyvből: Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz, 1780–1783*, s. a. r. BALOGH Piroška, Szeged, SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008 (Fiatal filológusok füzetei, XVIII–XIX. század, 3).

³⁴ PhD-értekezésében, Szegeden.

³⁵ CSETRI Elek, FRIVALDSZKY János, id., *A közzéhasznára – az ég kegyelmével: Fridvalszky János a jezsuita, tudós és feltaláló (1730–1784)*, Budapest, METEM, 2003 (Metem Könyvek, 42).

ról³⁶ és V. Windisch Éva Kovachich Márton Györgyről³⁷ írt monográfiáját mindenképp meg kell említenem, mert bennük a szerzők nagy mennyiségű tudóslevelezést használtak fel.

Az irodalmi és tudományos élet intézményesülése során változott a helyzet. A Kazinczy Ferenc leveleiben már az figyelhető meg, a címzett nemcsak a megszólított egyedi személy. A saját önarckép megformálása, a kulturális élettel kapcsolatos állásfoglalás többnyire mellékessé teszik a címzettet.³⁸

³⁶ Lásd a 31. jegyzetben.

³⁷ V. WINDISCH Éva, *Kovachich Márton György, a forráskutató*, sajtó alá r. GLATZ Ferenc, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 24). A mű V. Windisch Éva 1971-ben megvédett kandidátusi értekezése.

³⁸ MEZEI, *i. m.* (18. j.), 47. sk.

Róka János történetírói tevékenységéről

Ha áttekintjük Róka János bibliográfiákban számon tartott műveit, kiegészítve 1780-ban kiadott önbibliográfiájának adataival,¹ azt látjuk, hogy az 1760-as években magyar és latin nyelvű prédikációkat adott ki. 1767-ben szentelték pappá, ehhez viszonyítva ez a tevékenysége szokásosnak nevezhető. Szentelés után a váci egyházmegyébe került, nem meglepő, hogy első nyomtatott egyháztörténeti munkája 1770-ben a váci püspökök katalógusa. A történeti érdeklődés és a versírás végigkísérte életét. Az 1770-es években a bécsi udvari körökben forgolódo, nyelveket ismerő papot Ignaz Felbingerék bevonták a (később jozefinistának nevezett) egyházpolitika folyamataiba. Vele fordították németről latinra és szlovákra (az utóbbi nyomtatásban nem jelent meg) a központilag kötelezőnek elrendelni akart katekizmust, latinra a népiskolai tervezetet is. Két évre a Bécsből irányított Bánátba került az ottani soknemzetiségű, újonnan betelepített franciák és németek, továbbá a már korábban oda települt olaszok papjának. Ekkor is foglalkoztatva az egyháztörténet, ezt alább majd néhány levelének ismertetésével bemutatom. Szülőhelyéről, Győréről, valamint Vácra és Veszprémről, ezen három egyházmegyéről gyűjtötte a történeti forrásokat. 1776-ban a boszniai püspökök jegyzékét is közzétette. Szakmai vitát folytatott Pray Györggyel Boldog Gizella sírjáról. Boldog Gizella életéről népszerű művet adott ki, 1777-ben megjelent a régi és új Vácra, 1779-ben a veszprémi püspökökről írt kötete.

Magyarázatot igényel Róka János viszonya a bécsi udvari körökhöz. Amikor Pozsonyban 1775-ben az Ignaz Felbinger-féle *Allgemeine Schulordnung* tervei szerint mintaiskola indult, (tulajdonképpen az első tanítóképző), azt Róka János vezetése alá helyezték. A Felbinger által németül kiadott alapkönyveket ő fordította latinra (*Idea scholae normalis*, 1775; *Methodus catechisandi*, 1776; *Appendix ad methodum catechisandi*, 1777; *Prolegomena theologiae catecheticae*, 1780). A rövidebb és hosszabb, egységes, Felbinger-féle katekizmust nem fogadták el a magyarországi püspökök, élükön Migazzi Kristóffal és Eszterházy Károllyal, ragaszkodtak a korábbi katekizmusokhoz (Ezek: a Petrus Canisius-féle; Roberto Bellarmino római katekiz-

¹ JANUS ARRANONENSIS, [RÓKA János], *Nox Attica*, IV, Viennae, 1780, 18–20: *Extravagantes ejusdem auctoribus typis editi codices...*, *Extravagantes ejusdem auctoribus nondum editi...*

musa; a délnémet területeken elterjedt Ignaz Parhamer-féle katekizmus).² Mindezt azért érdemes megjegyezni, mert valószínűleg a Felbinger és császári udvar által támogatott Róka János tényleges váci kanonokságra ezután nem számíthatott.³

1773-ban Mária Terézia a szerémi és boszniai püspökség egyesítésével létrehozta a diakovári püspökséget, amely 1777-től négytagú káptalannal működött, a tényleges kanonokok egyike Róka János lett. Nem világos, hogy 1771. évi váci tiszteletbeli kanonokká kinevezése után végzett-e bárminemű hivatalos tevékenységet a váci egyházmegyében.

Egyháztörténeti tevékenységét két kísérőfonál mentén ismertetem. Az egyik alapja néhány általa írt levél, a másik a *Noctes Atticae* címmel kiadott füzetsorozata. Nem vizsgálom a világi történelemtől írott művét, a terjedelmes *Kriegs- und Friedens-Geschichte zwischen der Krone Hungarn und der ottomanischen Pforte seit dem Jahre 1526* címűt, (Ofen, 1785), ennek a kiadásáról és terjesztésének körülményeiről Cornides Dánielhez írt levelei ránk maradtak.⁴

Nézzünk tehát néhány általa írt levelet: Pray Györgyhöz, Kaprinai Istvánhoz, Palma Ferenchez, Szarka Jánoshoz és Miller Jakab Ferdinándhoz. Műveinek lapalji jegyzetei nem említik a korban szokásos tudós együtt-dolgozást, munkamódszere azonban e levelek alapján bizonyíthatóan olyan, mint kortársaié, abban a tudós levelezésnek nagy szerepe lehetett.

Két Pray Györgynek írt levelét ismerjük. Mindkettő Bécsben kelt. Az egyik 1770. október 15-én, a másik 1771. április 30-án. 1769–1770 körül nagy fellendülés jellemezte a magyarországi múlt iránti tudományos érdeklődést. Ekkor fordult Pray Györgyhöz a református Weszprémi István és a piarista szerzetes Horányi Elek mellett Róka János, aki levelében elmondja, hogy a váci püspökök közül a török utáni korból már csak Balog Miklósról (1685–1689) nincsen képe. Sajat költségén lemásoltatná azt, epitáfiumát és címerét is szeretné megismerni. Kaprinai Istvánt és Wagner Károlyt már kérdezte. Kéri Prayt arra is, hogy konzultáljon

² FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II, 1773–1780*, Budapest, MTA, 1902, 108–116.

³ Tiszteletbeli váci kanonoksága még 1775-ben latinra fordított *Prolegomena* címlapján szerepel, de például 1779-ben az *Alt und Neu Waitzen* című kiadványon csak a boszniai kanonokságát említi (des Domstifts Diakowár wirklicher Domherr).

⁴ Budapest, MTA Könyvtára, Kézirattár, K 416/2 (Magyar irod. levelezés, 4r, 56/2), ff. 55–78.

Kaprinaival a váci püspökség alapításáról. I. Géza királyi egyházalapítása talán a parochiára vonatkozhat, nem a püspökségre. Esetleg a Nógrád egyháza kifejezés Géza királyt megelőzően már a váci püspökséget jelentette? Felsorolja krónikákból származó kétségeit. Másik levelében is Vác történetére vonatkozó másolatokat sűrget: a budai jezsuita kollégium rektora közvetítene, tudniillik a jezsuiták elhoznák neki a küldeményt a temesvári rezidenciára, ahol ő német és francia híveknek fog szolgálni. A császár utazásra 100 forintot, éves díjként 300 forintot biztosított számára. Vác eredetéről szóló műve azért késik, mert éjjel-nappal franciául tanul. A mű második része a régi Vácról, a harmadik az újról fog szólni. Az 1771-ben kelt levélben szó esik még aktualitásokról, a cári követről, a Szent Jobbról, Engl csanádi püspök Bécsbe, és saját Temesvárra utazásáról.

1771. augusztus 7-én Temesvárról címzett levelet Kaprinai Istvánnak. A levélkezdet vers,⁵ a Fiú bemutatja Atyjának új lakóhelyét. Ekkor került lelkészként a Temesvártól nem messze fekvő mercidorfi és karánsebesi telepésekhez, tele reményekkel. Kéri Kaprinait, hogy, ha előbb nem, a nyári szünetben küldje el a Vác történetéhez ígért adatokat. A levél aláírója Janus Arrabonensis. A terjedelmes utóiratban beszámol arról, hogy a váci történetírót 1771-ben Szent Hubert-i miszsióba küldték. Mercidorfban a Lotharingiából betelepített franciák, a tyroli olaszok és a rajnai németek őrzik nyelvüket: a németekhez két-három ezer német katonát kvártélyoztak be. A nyelvkeveredésen kívül leírja, hogy a franciákat halál tizedeli, a maradék Szegedtől és Temesvártól azonos távolságra, a Tiszához közel, az egykori Pusztá-Oroszin csonka temploma köré Szenthubert névvel épít települést, a franciák oda költöznek. Részletesen foglalkozik a mercidorfi plébános életútjával, nyelvismeretével, saját nyelvi nehézségeivel, szól a rezidencia templomának építéséről, a csanádi nagyprépostságra esélyes személyekről, nyelvismeretükéről.

⁵ †

Genitori Filius

Roka Tomitonae jam non vetus Incola Terrae,

E Merey Laribus hoc[!] tibi mittit opus.

Temesa, si vitam dederit, mihi cara futura

Sedes, si mortis spicula, Cara sebes.

(Már nem a Tomi-föld lakója régi Róka, a Mérey birtokról küldi e munkát.

A temesi lakhely, ha életet ad, nekem kedves lesz, ha halált, kedves a „Sebes”.)

1773. október 3-án már Bécsből írt Kaprinainak bensőséges hangú, fiúi levelet, amelyben magát Janus Pannoniusnak nevezte. Vác történetéhez kér ismételten adatokat, azoknak másoltatását, vagy másolásra félretételét. Választ ekkor már a bécsi érseki udvarba kért.⁶ Vácról szóló műve megjelent, a váci püspökökkel foglalkozó írásáról még szót ejtek később.

Egy borítékban két címzéssel (Szarka Jánosnak és Palma Ferencnek) küldött datálatlan, bizonyára 1779-ben írt levelet Sopronba, Jankó Mihály szenátor házába. (Ő volt a soproni levéltár rendezője.) Egy kéz ráírta a borítékra: Hacsak valaki nem magyarázza meg, nem értem⁷ – bizonyára a két címzést egy harmadik házba. A levelek melléklete Róka terjedelmes kézírata: *Dissertatio de origine Vesprimii*, szerzője Janus Pannonius, avagy Róka János kanonok. Palma Károllyal valószínűleg Nagyszombatból ismerték egymást. Levelében bemutatja az 1782-ben összefoglaló címmel együtt is kiadott *Noctes Atticae* című sorozata első füzetét. (Az egyes füzetek címe: *Nox Attica* és sorszám.)

A füzet bevezető verse, Róka symboluma, Phaedrus I. könyvének VII. meséje alapján keletkezett: Mikor a róka látta a tragikus maszkot, azt mondta: Ó micsoda külső, de nincs benne agyvelő. Phaedrus megállapítására írta Róka (Janus Arrabonensis): „Kívül mely nagy a látszat a halandó dolgokban, de bizony őszinte jóság alig van bennük.”

A levélben ezt követi az *Onomatopoeja* (megjelent a *Nox Attica* második füzetében).

Szarkának köszöni a nádor-ispánról írt könyvet, amelyet Cornides Dániel közvetítésével kapott. (Cornides és Róka kapcsolatát most nem tárgyalom.) Szeretné Sopronban kinyomtatni mellékelt *De origine Vesprimii* kéziratát. Ha ő nem, akkor régi jó ismerőse, Jankó Mihály, kinyomtathatná azt. A Bécsből író Róka szerint Bécsben a latin művet inkább értékelik, mint a németet, ismert és híres szerző művének kiadása jövedelmező a nyomdásznak. Palma Károly királyi történetírót, Esterházy Dániel úti kísérőjét kérte a közvetítésre.

A másfél évtizeddel később, 1787-ben Miller Jakab Ferdinándhoz címzett leveléről.⁸ – Miller megnyerése ebben az időben fontos volt, hiszen mint cenzor

⁶ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Tudóslevelezés, Róka János Kaprinai Istvánnak.

⁷ Nisi quis interpretatus mihi fuerit, ego non intelligo.

⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 781/1, f. 82.

működött. Közös pontokat említ, mondván: Miller tősgyökeres budai, ő pedig 1749-ben és 1750-ben rokonainál lakott ott; Miller királyi akadémián könyvtárvezetőként tanítja a történelmet, ő Bécsben, a helyőrségnél lévén, gyűjtötte a császári könyvtárban az anyagot 1760-ban. Közös a szenvedélyük. Cornides Dániel volt köztük a közvetítő. Öregsége és betegsége lassítja tevékenységét. Millernek írt levelében magát Róka Jánosnak nevezi.

Említettem már a Róka által kiadott füzetsorozatot, amely elé *Noctes Atticae* címmel díszcímlapot nyomtatott, az első füzetet második kiadásban is megjelentetve. Az öt füzetből álló sorozat mentén jól áttekinthetjük a szerző egyháztörténeti tevékenységét, s közben arra a jellemző vonásra is figyelhetünk, amely leveleiből kiderült már: szívesen írt verseket, magát Janus Arrabonensisnek nevezte, sőt akikkel bizalmasabb volt a kapcsolata, azok a Janus Pannonius nevet olvashatták vessorai és levele alatt.

A korban tudományos körökben a latin nyelvű költészet nagy becsben állt. Gondoljunk csak a római Árkádia Akadémiára, annak magyarországi tagjaira: Faludi Ferencre, Hannulik Jánosra, Patachich Ádámra, Migazzi Kristófra, Gánóczy Antalra. Az irodalomtörténeti adatgyűjtések közben gyakran felmerült (sajnos meg nem valósult), hogy e latin versekből antológiát adnak ki. Wespri István összegyűjtötte a Magyarországon János névre keresztelt híres latin verselőket (Succ. Med. III, 279). Az élen természetesen áll, őt követik Zsámboki, Bocatius, Sommer, Filitzki, Gyalogi, Lázár. Gyalogi János kéziratban maradt versei révén vált híres költővé. Wespri mindenképpen hozzájuk sorolta Hannulik Jánost.⁹ Mindezek ismeretében nem kell csodálkoznunk azon, hogy a tudatosan verselő és verseit itt-ott meg is jelentető Róka Janusnak hívta önmagát.

A *Noctes Atticae* füzeteinek címlapjain szintén Janus Arrabonensis névalakkal nevezi meg magát. *Symboluma* (amelyet fentebb idéztem) a bevezető vers az első füzet elején. Aztán több helyen olvashatjuk az *Alt und Neu Waitzen*ben részben közölt verseit. Írt Vác eredetéről, p. 6 (*Nox Attica*, I, p. 3); az új váci bazilikáról, pp. 79–80 (*Nox Attica*, I, p. 4), Migazzi Kristófról (*Nox Attica*, I, p. 4). A *Nox Attica*ban közölte a Palmához írott levélben szereplő név-versét (*Onomatopoeja*, *Nox Attica*, II, p. 2), Horatiusból vett gondolatokat Zoilusról (III, pp. 7–8). Ol-

⁹ Wespri István levele Hannulik Jánosnak = *Wespri István levelezése*, sajtó alá r. SZELESTEI N. László és VIDA Tivadar, bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Budapest, Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése, 6), nr. 282. (1786. máj. 10.)

vasható elégia Kollár Ádámnak, a bécsi udvari könyvtár órének nemesítéséről (*Nox Attica*, III, pp. 12–16), Faicsér Ferenc eklogája a bécsi magyar testőrségről (II, pp. 5–7); ugyancsak Faicsér a szerzője a Szily János szombathelyi püspökhöz írt ódának is (III, pp. 12–14). A *Nox Attica* első füzetét két bekezdésben összefoglalja az *Alt und Neu Waitzen* című kötetet (I, pp. 2–3), majd az abban írtaktól eltérő szöveget közöl *De origine Vaciae* címmel (*uo.*, pp. 4–8). A második füzetben a tanár Rókát idézik fel a magyar vezérekről és a magyar királyokról írt mnemonikai metrumok (pp. 3–4). A jó helykihasználás példája, ahogy hírt ad Szent Gellért *Deliberationes* művének készülő kiadásáról (II, p. 8). A III. füzet egyes váci történeti adatokat tartalmaz (pp. 3–7), aztán ugyancsak Vácról, Brodarich István művéhez kapcsolódva, 7 disztichonnal zárja gondolatait (pp. 8–11). A IV. füzetben megjelent cikkben szaporítja Boldog Gizella sírjáról Pray György véleménye elleni érveit. Megjelent és kéziratossá műveinek listáját olvashatjuk a 18–20. lapokon. Az V. füzet első része a Győrről kiadott dissertációját (pp. 3–11) és a veszprémi püspökökről írt könyvének utolsó tételét, Bajzáth József püspök életrajzi adatait (pp. 12–14) egészíti ki.

Áttekintéséből látható, hogy Róka János történeti érdeklődése három földrajzi területre terjedt ki. Foglalkoztatta szülővárosa, Győr, ennek verseiben többször hangot adott. Győr eredetéről külön, alaposan jegyzetelt kötetben emlékezett meg. (A címlapon a szerző: Janus Arrabonensis.) A veszprémi püspökökről írt művéhez több kiegészítést készített, Koller Ignác püspök életrajzát latinul és németül is kiadta. Igazi történetírói erényei mutatkoznak meg a Pray Györggyel folytatott, Gizella királyné sírjáról szóló vitáiraiban.¹⁰ Veszprém eredetéről szóló műve kéziratban maradt. Veszprém esetében nem látom a folyamatos érdeklődés indokát. (Ez lehet családi, esetleg Koller püspök biztatása, patrónussága.) Vácról monográfiát adott ki, azt többször kiegészítette. Bánáthoz kötődését csak a boszniai püspökök névjegyzéke tanúsítja, és kanonokká kinevezése indokolja.

¹⁰ A vitázók egyik tábora (Pray György, Katona István, Cornides Dániel) szerint Gizellát Veszprémbe, a másik (Róka János, az általa nagyon becsült Desericzky Ince, Gánóczy Antal) szerint Passauban temették el. Róka művei e témakörből: *Passavio vindicatus et animadversionibus illustratus piissimae Protoreginae Hungariae Giselaie tumulus*, Posoniae et Cassoviae, 1776; *Protectus adversum Prayanias infestationes piissimae Protoreginae Hungariae Giselaie Passaviensis tumulus*, Viennae Austriae, 1778; *Additamenta ad Protectum adversum Prayanias infestationes piissimae primae Reginae Hungariae Giselaie Passaviensem Tumulum* (= *Nox Attica*, IV, 1781, 3–18). Olvasmányosan megírt változat: *Das Leben der seligen Gisela, ersten ungarischen Königin*, Wien, 1779.

Mellékletek

Róka János levelei Pray Györgynek¹¹

1. Bécs, 1770. október 15.

[...?] Haec duo rogo: Finienti mihi propediem collectionem rerum Vaciensium aliqua dilucidanda restant, ad quae ope tam A. R. P. Kaprinai, quam etiam A. R. P. Caroli Wagneri (ad quem mihi recursum svadebat A. R. P. Jaszlinszki tanquam ad futurum Eloquentiae S. Professorem et rerum Scepusiensium peritissimum, quae in quibusdam cum Vaciensibus connexae sunt) pertingere possem. Inter alios Episcopos Vacientes illustrandus venit Nicolaus Balog, qui mortuus 1689 qua simul Scepusiensis Praepositus et verosimilius Scepusii, ubi Fabulas Testamenti 2^a Novembris ejusdem anni corroboravit. Circa hunc, si aliqua haberet A. R. P. Wagner, potissimum ad sequentia lucis aliquid affundi peterem 1° an aliquod Epitaphium Scepusii et quale, an ejus exemplum haberi posset? 2° an effigies seu Contrafait non extet ejusdem Episcopi, quod lubenter meis sumptibus curarem decopari, quia jam omnium reliquorum Episcoporum inde a recepta ex manibus Turcae Vacia praeter unius Nicolai Balog habemus. 3° an gentilitia signa hujus Balog non sit reperire in Scepusio; dicitur Scyphus inauratus extare apud haeredes Hattyanos, in quibus Episcopi arma visuntur; inde collimari posset, ex quibus Balog condescenderit Noster; mihi quidem illa familia Balog videtur emortua aut haeretica fuisse, quod Episcopus in testamento suo sollicite et Avi et Aviae Maternae, Vitrici sui, Matris, Prolium ex Vitrico, nempe Plathyanorum jam Catholicorum et Zongorianorum meminerit, pro quibus Legatum aliquod Seminario S. Adalberti fecerat: unde 4° an Wagnero Eruditissimo non Pater aut Avus paternus nostri Episcopi innotuerit, quoad nomen, familiam. 5° etiam A. R. P. Kende cum meo humillimo Complimento super his quoque posset consuli, fortassis ex scriptis legati illius aliquid posset concludi; Jam ad aliud punctum; rogo data opportunitate dignaretur consulere Kaprinajum Clarissimum Virum circa Exordia Episcopatus Vaciensis; Nam de initiis Ecclesiae B. V. M. Vaciensis fundatae a Geysa I. in qua et sepultus 1077, vix ullus dubitat; videtur fundasse Ecclesiam, sed non Episcopatum; Petrus fundavit Quinque Ecclesiensem Basilicam, sed non Episcopatum, atque fere ita videtur et 138, laus fundasse Ecclesiam Varadiensem, non Episcopatum. Nam videtur ante tempora Ladislai fuisse Parochia Bichor seu Episcopatus Byhariensis, nisi dicatur Parochia Bichor significare Comitatum; sed scriptum, in quo ante tempora Ladislai fit mentio Parochiae Bichor, videtur de Episcopo loqui; pariformiter videtur praeeexistisse aut Parochia Olpar; aut Parochia Nograd et videtur Episcopatus Vaciensis aliud nomen ante Geysam habuisse, aut ipsum Vacium aliud vocabulum; scrupuli mei fundamenta haec sunt: 1mo juxta Thuroczij primores Libros, qui magis Simonis Keza opus sunt, circa annum 1205 Librum Ladislao III dedicantis, ex quo reliqui hausere, ergo 1074 Vacium erat nihil, aut secessus Eremicolae Vach, ita Manuscriptum Caes. Bibliothecae Keza habet Vach et 1075 in foundationalibus Abbatiae S. Benedicti de Gron jam haec leguntur: *cum metis Sanctae Mariae Ecclesiae Vaczensis Civitatis ad Olpár* (quod nempe Metae bonorum Abbatiae cum metis Episcopalis Vaczensis ad Olpár pone Tybiscum conveniant) Monstrum mihi videtur 1074 Eremus nihil et 1075 Civitas Vach, ergo vicus praedium villa oppidum praeestitit ibidem aut alibi ubi Episcopalis Cathedra. Pro Colophone: Bollandistae referunt vitam S. Ladislai a synchrono concinnatam, saeculo

¹¹ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Tudóslevelezés. A levél az elején valószínűleg csonka.

duodecimo exscriptam, in qua miracula, res Vacienses silentur, primus Keza ad initia saeculi XIII ex corrupta ne fors traditione Vaciensem, Eremum cervum Coronam et alias visiones profert. Sed Martinus Szentiványi arietat Colophonem; ita habet: 11. Januarii B. Vacij Eremitae Vaciensis an ex traditione Kez[a]iana, an ex vetusto Calendario Missali, non addit in Miscellaneis. Fusius haec, quia in autumni feriis. Commendo me veteri affectui jugi veneratione perseverans Viennae 15 Octobris 1770.

Admodum R. Patris

Humillimus servus

J. Roka

2. *Bécs, 1771. április 30.*

†

Admodum Reverende ac Clarissime Pater Historiographe,
mihi singulariter Colendissime!

Usus filioli confidentia erga Optimum Genitorem, Promissi quoad Vacienses Res Memoriam revoco. Ero in festis Pentecostalibus Budae, velit itaque ita res illas Vaciam concernentes describi curare, ut habere possim ex manibus A. R. P. Rectoris Budensis, Quodsi autem Dominus Parens judicaret ob brevitatem temporis totum non posse tam cito describi, aut esset denique his septimanis ante Pentecosten valde occupatus, aut nollet per Postam mittere, quod res ex pluribus Phylerys constent, et in praesens aliam occasionem non haberet, saltem ergo Synopsin et Extractum aliquem Rerum illarum Vaciam concernentium, paucis Lineis comprehensum dignetur inclusum Paternis literis ad A. R. P. Rectorem Budensem dirigere; ubi vero dein totum per extensum describi curaverit, velit mihi per transeuntes Jesuitas in Vacationibus usque Temesvarium ad Residentiam Loci directam transmittere; Ego enim in procinctu sum eo proficiscendi; Serviturus animabus germanice et gallice; Res mihi oblata fuit, acceptavi, itaque sua Majestas mihi 100 fl. Viaticii et 300 annuae pensionis resolvit, disjunctiva usque ad vacantiam in Capitulo aut in Parochia; Hoc circa me est novissimum. Caeterum Palmajus approbationem et plausum fert cum tripartito suo Historico. Publicum anxie expectat iteratum opus Clarissimi Hungariae Mabillonij, Domini mei Parentis, ut et de me filio suo aliquid consolabile audire queat, eram in ultimo Paragrapho Partis Primae de Origine Vaciae, cum interpellatus, me diu noctuque gallicae Lingvae addixi, secus editurus hoc anno Partem illam, altera fuisset Vacia antiqua ac demum Vacia nova; judicans melius esse obedire Deo, quam hominibus, aut sibi ipsi. Cursor aulicus, seu Curerius quidem quotidie expectatur Petropoli, cum tam cito vix poterit adesse, quia Princeps Lobkovitzius sexta Aprilis erat adhuc Rigae, inde scripserat sperare se intra paucos dies ope traharum Petropoli futurum; quodsi rem intra octo dies conficeret, itaque Curerius posset circa vicesimam Aprilis movere, et circa Initia, et ad Idus aut Natalem Imperatricis in Majo adesse. Caeterum inspergendo aliquid de rebus Patriis, nullus jam dubitat. De Primate nempe Battyányo Colocensi, tantum mussitant, an non hoc futuro mense et natali sit renunciandus. De allata Ragusinum Legatum, qui quidem hic defunctus est, dextera S. Stephani alioquin certioratus est A. R. Pater; audio A. R. P. Prayio jam datum notitiae. Vado majori

adhuc gustu Temesiam, quia durat fama et opinio de Reverendissimo P. Parhamero eorsum aliquando post obitum Excellentissimi Comitis ab Engl promovendo. Commendo me Paterno aspectui, expectans Budae circa Pentecostalia Responsum et jugi veneratione persisto

AR Paternitatis Vestrae

Viennae 30ª Aprilis 1771.

Servus
humillimus et filius
Joannes Roka

PS. Suffraganeus hujas Dominus Marxer dicebatur hodie extremis providendus, fama est, si moreretur, in ejus Locum Comitem Artz futurum suffraganeum.

*Róka János levelei Kaprinai Istvánnak*¹²

1. *Temesvár, 1771. augusztus 7.*

†.

Genitori Filius

Roka Tomitonae jam non vetus Incola Terrae,

E Merely Laribus hocc[!] tibi mittit opus.

Temesa, si vitam dederit, mihi cara futura

Sedes, si mortis spicula, Cara Sebes.

NB. Habito in Mercidorf, et Karansebes non procul Temesia abest. Sed quid mihi cum tristibus Elegis

Quin modulos Stephani dulci onomasticon avena.

Sit itaque stylo Banatensi Apprecatio cum omni desiderabili prosperitate et contento; Meque paternis visceribus porro fovere velit, et memor promissi Viennae facti, circa ea quae Vaciensem historiam concernunt, conetur Dominus Parens filio suo, si non prius, in vacationibus mittere descripta ea, quae innuerat; quod si non potuerit usque Temesiam ad Residentiam, ergo Budam usque ad aquaticam, vel collegium; Tantum ne res oblivioni tradatur. Veneror omnes Tyrnavienses a Capite ARP Rectore ad Calcem Adamum Wallner, Clarissimum emeritum Professore meum ARP Iváncsics, Delicias meas Balthasarem, Janum Nostrum Tordássiensem, Historiae nostrae Decus et ornamentum, ceterosque novos et veteres notos meos. Vale care genitor, et porro fidelitate tua me dignare.

Temesvarini, die 7ª Augusti 1771.

Piissimus filius
Janus Arrabonensis

PS. Mos vetus obtinuerat, communicandi dispositiones stylo veteri, hic manent pleraque quoad Loca et officia, excepto Jano Arrabonensi, qui 1770. Viennae Historiographus Vaciensis in Dispositione habuerat, et 1771. dispositus ad novam Missionem Sancti Huberti; sed quia adhuc Segest, [Segess,] ubi Troja condi deberet, nempe in Pusza Oroszin, ubi vetus Turris in campo

¹² Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Tudóslevezés.

visebatur, et olim nescio, quae foveae et Latomiae aut fodinae latere putabantur, ergo Janus Arrabonensis accepit supplementum Ad Mercydorff repetens Lingvarum Coloniensium, Gallico Lotharingicae, Italo Tyrolensis, Germano Rhenanae. Hactenus unicus pagus in Banatu retinuit idioma gallicum et Italicum nempe Mercidorff, adsunt iterum Coloniae ex duobus, tribusve millibus constantes, qui circa Temesiam, ut milites, inquarterizati sunt in domibus germanorum, qui jam alterum in annum stertentes discunt otuari et germanicam Lingvam; notandum autem, galli isti ita decimati per mortem, ut vix dimidium eorum supersit, in Mercidorff, ubi dego, per Majum et Junium mortui septuaginta plerique galli et itali novi, ergo intentio est ex reliquiis Danaum in campo Oroszin, sex milliaribus Szegedino, et fere totidem Temesvarino, a Tybisco duobus distante, aedificare Matrem Coloniam Sancti Huberti, atque eo omnes gallos traducere; Non unum ex his novis gallis reperias, cui uxore mortua galla, superinducta germana pura, et vicissim galla pura, mortuo marito, superinducit sibi purum germanum maritum, atque ita miscentur, mixtique pervenient ad S. Hubertum. Jam Episodium historico heraldico critico politicum. S. Hubertus solet pingi cum Cervo, desuper cujus cornua intermediat Crux, itaque figet Janus Arrabonensis Crucem suam inter ramos Jaurienses in S. Huberto. In Mercidorff est Parochus quidam Georgius Ginlibich, oriundus ex Morlachia aut Liburnia, olim flumine humaniora absolvit, Philosophiam puto Tyrnaviae aut incepit aut finivit, dein novitius ad S. Annam sub Langetlio ; inde dimissus jam Labaci studuit, jam Viennae, ubi sub Kério fuit theologus, inde capellanum egit in Austria, illyricum Parochum in Carlovitz ad Petrovaradinum in Dioecesi Syrmiensi, nunc duobus annis agit in Mercidorff, complete addidicit idioma Rhenanum, vocant *Rheinschnacken*, et Lotharingicum, quod galli alias *Batois* vocant. Cum Rhenanis et Rheinschnacken mihi contigit, ut semel ac iterum aurigam me Temesiam taliter loquentem, nec verbum intellexerim, in confessione faeminae fere nec verbum, quod et properent omnia, et aliter pronuncient. Nova in reliquo nulla habeo. In Residentia intus omnes sunt sani, ARP Superior modernus vestibulum Templi foris perpoliri fecit, et chorum cum dimidio Navis Templi, muro clauso intermediente inter vetus Sacrarium, benedici fecit, et Divina in festo S. Ignatii primum in taliter SemiEcclesiae habita sunt. Excellentissimus D. Episcopus Comes ab Engl Viennam abiit circa finem Julii, fervet electio novi praepositi in Locum defuncti. Primus candidatus Parochus Versetzensis nomine Don Paolo, pro quo fama per Junium. Alter Canonicus Prinzen pro quo fama in Julio, et vota Consistorii et Administrationis die quinta Julii Viennam missa, nunc circa initium Augusti fama incipit pro Canonico Szorgenfray, qui Tyrnaviae quondam Theologiae studuerat, natus quantum scio ex Ersekujvár, adeoque ni fallor patriota Domini genitoris, is unus ungaricum callet ex Capitulo, alioquin est Canonicus a Latere Suae Excellentiae, tantum quod Prinzen sit Senior in Capitulo, Don Paolo autem fuit jam actualis canonicus ante Prinzen, adeoque senior Prinzenio, sed resignavit Canonicatum, et accepit Parochiam Versetzensem, alterum tantum importantem. Don Paolo fuit olim Romae callet illyricam italicam germanicam, est nepos defuncti Episcopi Csanadiensis Stanislavich, homo activus, splendidus, non multum infra 50. annos. Prinzenius habebit 74 annos. Szorgenfrayus fortassis 47. annos. Navita de ventis, de pingui Mysta prebenda. Adnecto adressam, si D. genitor aliquando tempus ad me scribendi habuerit

a Monsieur Monsieur L' abbé Jean Roka a Temesvar

[Borítékon:] Temesvario Admodum Reverendo ac Religiosissimo Patri in Christo Patri Stephano Kaprinai e Societate Jesu, SS. Theologiae Doctori ac Historiographo Clarissimo Tynnaviae
[Pecséttel.]

2. Bécs, 1773. október 3.

Amantissime Domine Parens, Vir Clarissime!

Quas saepius institui ad Te Preces respectu Eorum quae ad Vaciensem historiam pertinent, inpraesentiarum iterum; Quot quot habes seu Phyleras seu paginas isthoc super argumento, quae so facias exscribi, et ad meas Rationes seponi. Memineris me nunquam fuisse, nec porro futurum ingratum Graculum tam dulci Patri Viennam eras aut porteras discedo, oro digneris me responso ad Aulam ArchiEpiscopalem dirigendo, inscribendoque a M. M. L. ad Roka, a Vienne im Erzbi-schöflichen Hof. Vale et persta qualis in me adhuc eras, ego contra spondeo me perennaturum
Vindobonae 3ta Octobris 1773.

Ex asse Tuum
Janum Pannonium mp.

[A levél alján:] Reverendissimo Domino Kaprinai

[A külfeten:] ... an grand Reverend ... Etienne Kaprinai de la Compagnie de Jesu a Tírnav

[Pecséttel.]

Róka János levele Palma Károly Ferencnek és Szarka Jánosnak¹³

1. Palma Károly Ferencnek, [1779?]

Perillustris ac Clarissime Vir!

Dudum intentus eram uno oculo in occasionem agendi Gratias Tibi, Vir Clarissime, pro Opere Tuo de nostris Nádor Ispány, quod mihi Cornides jam ante longius Tempus, dum adhuc hic ageret, Nomine Tuo mihi tradidit; inpraesentiarum alter oculus detexit opportunitatem Tibi aliquod etiam meum transmittendi; quod si dignum Luce judicaveris, et Typis Soproniensibus vacaverit, ibidem imprimi poterit; sin minus inter Ms. delitesceat, aut seponatur.

Ordino autem rem ita, ut si Tu; Vir Clarissime, minime adesses illic, Perillustris D. Janko, cum quo mihi Jaurini olim multus usus, et consuetudo intercesserat, curae succederet edendi, si ita visum fuerit, operis, aut suppressendi. Hic Vindobonae magis aestimantur latinis germanica; nisi fortassis vesanum opus sit noti, et celebrati authoris, ex quo dein lucrum majus adfulgeat. Quod si Typographus annuerit, mihi perinde fuerit, an pauca, vel multa exemplaria, modo tamen aliqua, huc Vindobonam auf der Winden in Priesterhaus Nro 306. submiserit.

¹³ Róka a *Dissertatio de Veszprimio* című kéziratot és a két személyhez külön levelet küldött egy borítékban. A kézirat és levél jelzete: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2056, ff. 58–84. (ff. 58–80: IANI ARRABONENSIS siue RÓKA Canonici Weszpr., *Dissertatio de Origine Veszprimii*, autográf kézirat; f. 82: Levél Palma Károly Ferencnek; f. 83: Levél Szarka Jánosnak; f. 84: Boríték.

Tabellarius istarum vir est multarum in re Litteraria, Heraldica, Historia Patria, Lodomerica, Galliciaque Palmarum Franciscus Palma, Historiographus Regius, Comes Itineris Joannis Nepomuceni Comitis ab Eszterházy, filii Danielis, quem oraveram, ut hasce aut Tibi, si copia Tui illi obtigerit, aut Perillustri Domino Janko pro Re redderet, reddive faceret.

Egissem Tibi; Vir Clarissime, dudum publico Cursore Gratias; sed quod occurrerit et Adversum quaedam, viam hanc non inii; magis distuli, dum qualem in praesens nactus sum, opportunitatem detegerem. Qui me nosse possent illic, praeter Perillustrem Ernst, haud ita memini; Hunc cum memorato Perill. D. Jankone humanissime saluto, ac una Tecum valere cupio, donec copia Tui mihi per Tempus, ac Locum amplior obtigerit. Vale.

Egregius Cultor Tuus
Janus Arrabonensis

2. *Szarka Jánosnak* [1779?]

Vir Clarissime!

Lubens famularer opusculo aliquo ex meis, nempe Nova Recensione Episcoporum Vaciensium, et Nocte Attica; si vel unum Exemplum praesto foret; verum ubi reimpresum fuerit alterutrum, satagam submittere. In Nocte Attica delectum mihi Symbolum ex illis Phaedri:

Personam tragicam forte vulpes viderat;
O quanta species inquit, Cerebrum non habet.

In istud Phaedri:

Quanta foris Rebus species mortalibus? intus
Sincerae quidquam vix Bonitatis habent.

Addideram sequentem Onomatopaejam:

Mysta ego Pannonius, Vaciae Collega Sacrorum,
Quem Lucina sinu Librae sub signa recepit;
Ister et Arrabo mihi Matris ad ubera potus:
Mura sophum docuit, divinaque Tyrnavia fari,
Incinxit baccis Vindobona, Cassia Lauro;
Nec quia cura minus linquantur vestra, Joannes,
Jauriaque (ah terris dulcissima Nomina) sed quod
Reddunt illa sonum Latii mutata vetusti;
Hungara cognomen Vulpes, dedit ensifer Ales,
Quinaque, quam capulus Patris tutatus, Alanda,
Vexillum quatiens Alis, Insignia Gentis:
Promicat inde affine pecus, vultusque reversum
Humani Celebri Simulacrum gannit inane.

Occurrit et Perillustris D. Pelikan, Fautor olim meus, quem humanissima salute impertior.

[A boríték címzése:]

Perillustri ac Generoso Domino Szarka mihi plurimum colendo, Sopronii in aedibus Perillustris D. Senatoris Jankó Reverendissimo Domino Historiographo Regio Francisco de Palma plurimum commendatus Negotium reddendarum Praesentium.

[Feljegyzés a borítékon:] Nisi quis interpretatus mihi fuerit, ego non intelligo.

*Róka János levele Miller Jakab Ferdinándnak*¹⁴

Diacovae, 24. Martii 1787.

Perillustris, ac Clarissime Vir,

Literarum, quod mecum inis, commercium velut foenus artissimi, qvi inter Cornidem, et me intercedit, nexus habeo; illi propaginem hanc notitiam, illi germen hoc amicitiae debeo; Qvi TE tamen penitus nosse dicunt, alia quoque feriundi inter nos foederis argumenta suggerunt. Budensis es TV, ut illi referunt, origine, atque educatione: ego affinitate 1748 cum Pröbstlia domo contracta, et domicilio 1749 et 1750. illic fixo. Tv M. W. Bibliothecae Praeses Historiam in Regia Academia palam profiteris, ego Palatinae Caesareae Vindobonensis simul alumnus, et historematum collector, ac Nob. Turmae Praetoriae Causarum cognitor 1760. eram. Si TV ferves, ardes, flagras, nites, flores aevi nostri scientiarum studio, nec mihi tepet, aut alget ad talia animus; tantum abest, ut antipatos alteruter nostrum, ut etiam simpatos uterque sit. Prono huic fluit alveo mentium coetera haud dissimilium conjunctio, ac animorum aggregatio. Honoris accessionem mihi illico augurabar a manu receptur[i] ab oculo perlustrari pagellas opusculi mei, ut istud TIBI a Cornide destinari intellexeram. Ut porro concitatae de me expectationi usquequaque satisfaciam, nihil me praeter senectam, et individui ejus comites, cum quibus mihi toto hoc prope mense res est, morbi remorari poterunt. Hi ipsi et conatum tempestivi magis Responsi sufflaminavere. Succolabis igitur me, Vir. Clar. literis tuis, summiqve favoris loco censebo, lineas saltem, et ductus manus tuae (cum vultus tui, quem exoscular, non liceat) intueri posse. Vale. Diacovae die 24ta Martii 1787.

Perill. ac Clarissimae D. TVAE

Servus Cultor
Joannes Bapt. Róka mp.

¹⁴ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 781/1, f. 82.

Eszterházy Károly egri püspöki beiktatása

A barokk kori püspöki beiktatás egyházmegyénként kialakult, előre tervezett, látványos külsőségekkel kísért eseménysor. Bárdos Kornél a korszak egri zenei életéről írt monográfiájában (a Wienerisches Diarium leírása alapján) ismertette már Erdődy Gábor 1715-ös püspöki bevonulását,¹ továbbá levéltári források, elsősorban a helyi minoriták diáriumára támaszkodva Barkóczy Ferencét (1745) és Eszterházy Károlyét (1762).² Barkóczy Egerbe érkezéséről nemrég Dóbék Ágnes írt, eddig ismeretlen levéltári forrásokat ismertetve.³ Az alábbiakban az Eszterházy Károly beiktatásának négy leírását vetem össze egymással.

Az egri káptalan által készített előzetes tervezet olvasható (éppúgy, mint Barkóczy 1745. évi egri bevonulásának és beiktatásának terve) a nagypréposti iratok közt.⁴ A káptalani iratok közt található utólagos eseményleírás is.⁵ Bárdos Kornél a bevonulást kísérő zenei eseményeket feldolgozta ugyan, de, miként majd látni fogjuk, érdemes volt újra tanulmányozni a források közül a minoriták diáriumát.⁶ A korábbi egri püspök, Barkóczy Ferenc prímás nem vett részt a beiktatáson, Gusztini János egri kanonok, Barkóczy megbízása alapján közvetlenül a beiktatás után számolt be az eseményről.⁷ Megemlékezik a beiktatásról a többi Egerben lévő szerzetesrend historia domusa is, azok közül a minoriták és a jezsuiták diáriumát tanulmányoztam. Magánlevelek is tartalmazhatnak adatokat, elsősorban a látványos bevonulásról.

¹ Rövid összefoglaló róla: BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987, 204.

² *Uo.*, 206–207, 211–212.

³ DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc püspök egyházlátogatási körútja (1745) = Studia varia: Tanulmánykötet*, szerk. BALÁZS József és mások, Budapest, PPKE BTK, 2016, 13–22.

⁴ *Modus et ordo observatus in introductione Episcopi Agriensis Anno 1762*, Eger, Heves Megyei Levéltár, XIII-2/b, Nagypréposti iratok, I. – 4. doboz, nr. 38. (Barkóczy bevonulásáról: *uo.*, nr. 28.)

⁵ Eger, Heves Megyei Levéltár, XII-2/d, 52. kötet: *Liber continens acta Venerabilis Capituli Ecclesiae Cathedralis Agriensis*, pp. 165–166.

⁶ Eger, Főegyházmegyei Levéltár, Archivum vetus, E) Különféle kéziratos könyvek, 3345. A diáriumot gyakran nevezik (a benne felsorolt adatok, illetve a rajta olvasható megnevezés (*Liber inventariorum rerum Conventus Agriensis*) alapján leltárnak. Vö. KOVÁCS Béla, *Az egri minoriták régi temploma*, Agria, 44 (Az Egri Múzeum évkönyve), 2008, 133–176.

⁷ *Descriptio Pompaie in ingressu Excel. Caroli Eszterházy ad Episcopatum Agriensem*. Gusztini János levele Barkóczy Ferencnek (Esztergom, AEV 2101/17, Eszterházy Károly egri pp. beiktatásának leírása, 1762. jún. 31[?], valószínűleg júl. 1.)

Két nyomvonalon haladok tanulmányomban. 1. Az események menetének a forrásokban megegyező sorrendjét közlöm, 2. A források egyedi adatait vizsgálom.

Eszterházy Károly beiktatása előtt négy héttel már a véglegesnek tekinthető szándékáról értesítette a dunántúli Devecserből az egri uradalmi prefektust. A tervezett útvonal: június 26-án este Gödöllőn, 27-én ebéden Hatvanban, este Gyöngyösön, 28-án ebéden Kápolnán, este érkezik Egerbe, ahol a püspöki kertben alszik. „29-én leszen az ingressus, 30-án a vármegyében való installatio.”⁸ A különféle leírások abban térnek el ettől, hogy melyik hol kezdi Eszterházy Károly utazásának követését. Gusztini János (Barkóczy primás kedvelt egri kanonkja, aki ekkor már nyitrai segédpüspök volt), szerint Esterházy június 24-én Dorogon reggelizett. Óbudán töltötte el a napot. 26-án úgy haladt át Pesten, hogy senkit nem üdvözölt, Gödöllőn ebédelt, ott szállt meg.

Gödöllőre már megérkezett ekkorra Batthyány József kalocsai érsek, Gróf Eszterházy Ferenc királyi követ, aki a főpapot a főispáni tisztségbe beiktatta, Esterházy Gábor és az ifj. Esterházy Ferenc; Szalbek Károly nagyprépost, váci segédpüspök; Gusztini János nyitrai coadjutor püspök. Grassalkovics Antal kamarai elnök is velük tartott a további útvonalon, melynek eseményei nemcsak Gusztini leírásából ismertek, hanem káptalani iratokból is. 27-én Gödöllő és Hatvan közt két század jász lovast vezetve Almási János főkapitány üdvözölte Eszterházyt. A Zagyva folyónál Heves és Külső-Szolnok vármegye díszbe öltözött lovas bandériuma fogadta, Sággy Mihály alispán magyar nyelven üdvözölte. (Már itt 500-nál több lovasról tesznek említést forrásaink.) Gyöngyösön este és másnap reggel is sorfal állt a plébániatemplom és a Haller rezidencia közti úton.

28-án a nemesi bandérium vezetésével mentek Kápolnára, ott a plébános magyar beszéddel köszöntötte. Délután kétszáz egri német és magyar lovas, a káptalan, a szerzetesi előljárók, a nemesség és a polgárság követői a deméndi erdőnél kialakított helyen fogadták az új főpásztort. A káptalan nevében Ambrosovszky Mihály olvasókanonok, aki a széküresedés idején vikárius volt, magyar nyelven üdvözölte. Itt már jelen volt Koller Ignác veszprémi segédpüspök is. A kerecsendi templomig a hívek sorfala közt vonult a menet, szervezetten, előre meghatározott

⁸ BÁN Péter, *Eszterházy Károly és az uradalmi prefektus levelezése a püspöki beiktatás előtt = A hon ismerete, Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére*, szerk. Sándor GEDEI, Eger, EKf Líceum Kiadó, 2006 (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova series, tom. XXXIII, Sectio historiae), 77–90, i. h.: 80.

sorrendben. Az élen több mint 600 lovas, az egri magyar, majd német lovasság, aztán a vármegyei bandérium haladt. Grassalkovics Antal kamaraelnök és családja, továbbá az ifjú Esterházy hercegek Kompoltra mentek, csak másnap csatlakoztak az egri ünnepséghez. Az egri püspökkertnél az egri magyar és német gyalogság állt sorfalat a mozsarak ropogása közben megérkezett mintegy 50 kocsinak.

28-án este a püspökkertben Eszterházyt Borsod, Abaúj, Zemplén, Hont és Sáros vármegyék követei köszöntötték, a Csongrád, Nógrád, Gömör és Szepes vármegyei követekre csak 29-én került sor.

29-én fél 6-kor a nagyharang jelére az előző napi állások szerint álltak fel a lovasok, gyalogosok; a papság a székesegyházba vonult, a nép a Szent János kapu előtt gyülekezett. Hat óraker a katedrálisból ugyanezen kapun át körmenetben vonult a püspökkerti palotához a klérus és a szerzetesek menete zászlók alatt, őket a zenészek és énekesek beöltözve követték, majd a prelátusok és a káptalan. A káptalan tagjai bementek a palotába, aztán megjelent a főpapi díszbe öltözött püspök, 4 szenátor vitte a baldachint. A városba lépők pompáját csak a kalocsai érsek és a királyi követ látta a délnyugati Androvics-házból, aztán ők is csatlakoztak a kísérethez.

Az alábbi rendet alakították ki: A Nepomuki Szent János szobortól magyar és német gyalogosok két-két százada állt; aztán magyar és német kisiskolások kettős sorban a Buttler-hídtól a vármegyei házig és a nagypréposti palotáig, majd céhek zászlóik alatt az új plébániáig és az Ambrosovszky-házig. A Szent János híd felé a további utat gimnazisták (társulati zászlók nélkül), aztán a filozófiai és jogi tagozatos ifjak sorfala szegélyezte. A híd előtt várakozott a városi szenátus.

Vonulási sorrend: a (két) városi lovasság, a vármegyei bandérium, gyalogság (közben szabályozottan szóltak a város harangjai, mozsár- és puskaropogások kíséretében. A menet a káptalani úton haladt, a bandérium átment a Buttler-hídon, aztán a kisiskolások stb., akik a szenátusig voltak elhelyezve, aztán a szerzetesek, klérus és káptalan, Eszterházy püspök (a népnek gyakran áldást osztva), aztán a nemesség és a nép elegyesen, a menetet a két egri gyalogság zárta.

A hídon a notárius magyarul üdvözölte Eszterházyt. A menet iránya: Hatvani kapu, ferencesek útja, Buttler-híd, Vár alatt a piacra, a Forster és Szentmiklóssy ház közti utcán a rezidencia irányába, püspöki iskola, a rezidencia fölött a püspöki kerten át a katedrálisba.

A püspöki és másnap a főispáni beiktatás a szokások szerint történt. A pápai bulla felolvasása után Englmájer Sámuel nagyprépost üdvözölte az új püspököt, aki a káptalant és híveit külön köszöntötte. Gusztini János Barkóczy primásnak a főispáni beiktatásról csak ennyit írt: 30-án főispáni beiktatás azzal a pompával és ünnepélyességgel, amely Felsőgednél is történt.

Külön említést érdemel, ahogy a minoriták feldíszítették (részben emblémákkal) régi és még épülő új templomukat. Ennek leírása historia domusukban (diáriumukban), az embléma részeinek általában szokásos jelöléseket (motto/lemma, epigramma, pictura, versus) a minorita krónikás szavaival jelölve:

Régi templom, híd felé az első ablakban

Lemma: Post nubila Phoebus.
Epigramma: Quasi Sol refulgens Eccli. 50. v. 20.[7.]
Imago: Eger látképe, fölülről a nap és a nap körül a Carolus szó
A kép alatt chronoszticho-anagramma:
CaroLUs o CLarUs! VeL soLo eX noMIne fuLgas.
Urbs fuLgore tUo, soL CURa, Ut fuLgeat Ista.

Régi templom, híd felé a második ablakban

Lemma: Fructus cum floribus affert.
Epigramma: Flores mei fructus honoris Eccli.24. v.32.
Imago: Citromfa, virágokkal és citromokkal,
felemelt egyszarvú és aszpij gyümölcs
A kép alatt chronoszticho-anagramma:
Ingens estoraDUM tU gLorIa CaroLe fLores.
AgrIa fLorenteM frUCtUs te panDere CernIt.

Régi templom, kórusból a piacra tekintő ablakban

Lemma: Aedificat semper modo Limina ponit.
Epigramma: Ut aedificentur muri Ierusalem Psal.50.v.20.
Pictura: Püspöki templom, palota és szeminárium
[Versus:] HaeC trIa perfeCte taM DIgno PraesULes Urgent.

Új templom, a tornyok második ablaksorában

Imagines: A templom rajza + Kivont kardú griff
A templom rajza alatt: Quomodo fiet istud?
A griff alatt: Ne timeas Luc. 1mo

Néhány érdekesség:

– Egyik forrás sem említ semmiféle (ilyenkor szokásos) lakomát, közös ebédet, ami nem meglepő. Eszterházy Károlytól, aki, mikor Vácra kinevezték, titokban akart odaérkezni. Ám este, miként a jezsuita diáriumból megtudjuk, a kalocsai érsek és más előkelőségek társaságában megtekintette náluk az Eszterházy család történetéről szóló iskolai színjátékot. A darab dalbetéteit a közönség megismételtette. A jezsuitáknál a kollégium déli ablakait megvilágították, az első egri püspök-mellé helyezték Eszterházy püspököt.⁹

– Főtisztelendő Androvics úr most az összes felirat, mindenféle tetszetős vers összegyűjtését végzi. A közeljövőben azokkal kedveskedik Felségédnek – írta Gusztini János Barkóczy primásnak. Androvics Miklós gyűjtését sem Egerben, sem Esztergomban nem sikerült megtalálni.

– Feliratok a Hatvani kapunál a káptalan által állított diadalkapun, Huber úr által az utcával szemben felállított kapuban (mely hirtelen hamuvá égett!), a kanonoki, megyei, kúriai ablakokban és sok városi úr és polgár ablakában. (Gusztini levelének adata.)

– Este: mindenféle lámpák, fáklyák világítottak. (Gusztini.) (A minorita krónika bőbeszédűbb itt:) Éjszakára mindenütt kivilágítások, mint pl. a Szent János kapu előtt Engelmajer nagyrépostnál, Hubertiusnál[?], a megyeházban, a városházában, a kanonoki házak és jeles polgárok házai előtt. A mi régi és az épülő új templomunkat is megvilágítottuk.

– A minoriták új templomának feliratáról ezt olvashatjuk: Hogy mit jelentenek e szavak, maguk kimondják, ki-ki könnyen megérti. Bizony megnézte a püspök ezeket és más rajzokat. Nem lehet ezt csendben mellőzni, amint azt sem, hogy a vármegye tűzokádó művet (Fajerwerk) készíttetett, amely ezen az estén az egész város csodálatára működött.

⁹ A diáriumban: „Hujus ejusdem solemnitatis occasione Collegio nostro visum fuit, Illuminatos quoque honores Inaugurato Praesuli adornare, quod dum agit, Novum hunc Praesulem, Sancto Buldo Martyri Primo Agriensium Episcopo per Symbola contulit: quae etiam in meridionali Collegii parte fenestris illocata, in atris declarata, et multa luce pervia, cum Eruditorum plausu proposuit.

Irodalmi műfajok

Hitviták a rózsashegyi evangélikus gimnáziumban az 1640-es években

(Ján Kučera nyomtatott és kéziratos művei)

A 17. század első fele hitvitáktól volt hangos a Királyi Magyarországon. Nyomtatványok és kéziratok tanúskodnak erről, a viták egy részéről azonban csak említésből tudunk. A nyomtatásban megjelentekről Heltai János készített összegző értékelést doktori értekezésében, bemutatva a vitakozó feleket és – amennyire a nyomtatványok ajánlottjai és a kikövetkeztethető körülmények ezt lehetővé teszik – a viták hátterét.¹ Megállapítja, hogy a 17. század második negyedétől az evangélikusok északnyugat-magyarországi hitvitáinak nagyobb része összefüggésben állt sziléziai és szászországi vitákkal. A hitviták iskolai vizsgatételek formájában maradtak ránk, vagyis a színtér az iskola, a viták nyelve pedig az iskolai oktatás nyelve: a latin. De nemcsak az iskolákba való benyomulás miatt gyakoribb nyelv a latin, mint másutt, hanem azért is, mert e terület vegyes lakosságú, s a leendő lelkészeket, tanárokat és potenciális patrónusokat, elsősorban előkelő ifjakat, ezekben az iskolákban igyekeztek felkészíteni a rájuk váró rekatolizációs nyomásra.

A szóban forgó területet az Illésházy- és Thurzó-család uralta a 17. század elején. Illésházy Istvánt 1608-ban nádorrá választották. Családjának Trencsén és Liptó vármegyék örökös főispánságát is megszerezte. 1609-ben történt halála után unokaöccse, Illésházy Gáspár lett a főispán, aki a lipcsei egyetemen tanult. 1639-ben fiainak ajánlva általa fordított kegyességi művet jelentetett meg.² A nádorságban Thurzó György (†1617) lett Illésházy István utóda, aki emellett az Árva vármegyei örökös főispáni rangot is megkapta. E két jelentős családot a gyerekek házassága is összekapcsolta. Illésházy Gáspár (†1648), aki grófi rangot kapott, Thurzó György lányát, Ilonát vette feleségül.

Thurzó György nádor a wittenbergi egyetemet megjárta Imre nevű fiát alapos képzésben részesítette. Ismerjük nevelője, Jeremias Spiegel felügyelete alatt

¹ HELTAI János, *A XVII. század első felének (1601–1655) kiadványstruktúrája Magyarországon: Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere, Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok*, Akadémiai doktori értekezés, Budapest–Miskolc, kéziratos, 2003, 99, 146–147.

² *Kézben viselő könyv...* Debrecen, 1639. – RMNy 1763.

Biccscén 1614–1615-ben készített szónoki gyakorlatait.³ Spiegel kísérté el az ifjút Wittenbergbe, ahol ő retorikatanár lett, a tanítvány egy fél évig rektori tisztséget is viselt. A tehetséges ifjú 1621-ben elhunyt. Felesége, Nyáry Krisztina, 1624-ben a katolikus Esterházy Miklósnak nyújtotta kezét, katolizált. (Esterházyt 1625-ben nádorrá választották.) A házassággal a Thurzó-birtokok központja, Biccse, a kegyúri jog révén katolikussá vált.⁴ Pedig híres evangélikus iskolája és lelkészei voltak előtte. 1619-től például Hodik János püspök, aki élénken részt vett a Pázmány Péterrel folytatott vallási vitákban.⁵ Thurzó György nádor és fia, Imre, továbbá a nádor felesége, Czobor Erzsébet támogatásával fordították le Pázmány Péter *Kalauzát* latinra s e fordítás alapján keletkezett és jelent meg 1626-ban a wittenbergi válasz Fridericus Balduin tollából, latinul.⁶ (Pázmány viszontválaszát magyarul tette közzé, mivel a magyarországi főnemesek rekatolizálását ezzel jobban elő tudta mozdítani.)

A Thurzó- és Illésházy-birtokokon élő német és szlovák (cseh), néha magyar nyelven is író papok és iskolamesterek a tőlük telhető módon védekeztek a rekatolizációs törekvések ellen. A főurak egy része magyar anyanyelvű volt. Elégnek bizonyult a területek urát katolikus hitre téríteni, a gyülekezetek és iskolák kényszerültek a kegyúri jognak engedni. A kegyúri jogra támaszkodva szelídebb módszerek is elégnek bizonyultak a katolizáláshoz. Megfigyelhetjük, hogy a jelentősebb földesúrak többségét vagy maga Pázmány Péter, vagy Esterházy nádor (és a kíséretében tartózkodó jezsuita misszionáriusok) szólította meg eredményesen tényleges vitában, vitairat ajánlásával.⁷

Az Illésházyak központjában, Rózsahegyen szintén jelentős gimnázium működött. Miként a korszak több evangélikus gimnáziumából, az innét német egyetemekre peregrináló ifjak közül többen a beiratkozás után már rövidesen disputáltak. Ezt az egyetemekre jellemző szokást már idehaza gyakorolták, nyomtatásban

³ BALASSA Brúnó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai*, Magyar Paedagogia, 1929, 248–258.

⁴ Biccse katolikus kézre kerüléséről: SZELESTEI N. László, „János-pobár: Hitvita vagy asztali beszélgetés (Esterházy Miklós nádor asztalánál, 1627) = Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Művek, Tanulmányok, 2), 351–363. A Pázmány Péter *Kalauzára* 1626-ban adott wittenbergi válaszról: BARTA László, *Adatok a Kalauzra adott wittenbergi válaszkészítéséhez* = *Uo.*, 268–273.

⁵ HODIK, Johannes, *Stasera dissertationis...* Bártfa, 1623. – RMNy 1520.

⁶ BALDUINUS, Fridericus, *Phosphorus veri catholicismi*, Wittenberg, 1626.

⁷ BITSKEY István, *Esterházy Miklós, a hitvitázó nádor = Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai könyvtár, 7), 204–218; SZELESTEI, 4. jegyzetben *i. m.*

is maradtak ránk iskolai vitatézisek. Találkozott e területen az iskolai retorikai gyakorlat és a szülők által elvárt követelmény, tudniillik, hogy az iskola a gyakorlati, mindennapokban alkalmazható tudást adjon. A 17. század első felében a hitről való vitatkozás feltétlenül a gyakorlati tudnivalók közé tartozott. Ugyanúgy, ahogy Thurzó nádor fiának neveléséhez annak politikai szereplésre történő előkészítése.⁸ Az iskolai hitviták persze az iskolában steril körülmények között, azaz tényleges ellentábor, tényleges vitatkozó partner nélkül zajlottak. A vitatkozás lényege abban állt, hogy a saját felekezeti hitelvek alapos ismeretében a tételek védőjének ellenvetésekre kellett válaszolnia.

A gimnáziumokban rendezett viták nyilvánosak voltak, azon a környékbeli előkelőségek, az iskola patrónusai megjelentek. A tehetséges ifjak (akár tanárnak – ténylegesen lelkésznek – készültek, akár műveltséget szerezni vágyó polgár- vagy nemesifjak voltak) vitatkozásra alkalmassá tétele mellett fontos szempont volt az is, hogy a közönséget is erősítsék felekezetük melletti kitartásukban. Nem mindig lehet felmérni, hogy ezek a gimnáziumokban tartott viták kapcsolódnak-e más vitákhoz vagy nem. Egy-egy képzett iskolaigazgató országos jelentőségű vallási vitákhoz is hozzászólt. Az alább leírt kéziratok bizonyítékai annak, hogy a vallási vitakérdéseket rendszerezetten tárgyalták az oktatásban. Nagyobb érdeklődésre az „aktuális” vitatémák számíthattak. Nyomtatásban bizonyára éppen ezeket jelentették meg, ezek a témák vonzhattak a vita során nagyobb közönséget, a kiadást lehetővé tevő patrónus(oka)t.

Az iskolán kívüli védekezés sikerességét, a hitviták kimenetelét természetesen sok körülmény befolyásolta. A főurak megnyerésekor nemcsak a vallási érvek álltak csatasorba a rekatolizáció érdekében, hanem a bécsi udvar által biztosított anyagi és előmeneteli lehetőségek is. Mindenesetre a rekatolizálás a 17. század első felében eredményes volt, s folytatódott a század közepén is. Illésházy Gáspárnak Pázmány 1631-ben ajánlott disszertációt.⁹ Fia, az alábbi vitákban már szereplő Illésházy Gáspár főispán azonban csak 1665-ben tért át a katolikus vallásra. Valószínűleg a háttérben munkálkodó népes értelmiségi réteg ellenállása miatt került sor az 1670-es években, az ún. gyászévtizedben az erőszakos térítésekre.

⁸ Thurzó Imre retorikai dolgozatainak témáiról lásd Balassa Brúnó idézett tanulmányát (3. j.).

⁹ PÁZMÁNY, Petrus, *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutherani dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, Posonii, 1631. – RMNy 1512.

Az alábbiakban – adalékként e vitákhoz – Ján Kučera Rózsashegyen keletkezett műveit vizsgálom meg.

Ján Kučera sziléziai származású, a pozsonyi evangélikus gimnáziumban tanult. Itt egy hitvitán a jelen lévő Pázmány Péter ajándékkal jutalmazta okos érvelését. 1638-ban a wittenbergi egyetemre ment. Magyarországra visszatérve 1641-től az Illésházyak által patronált rózsashegyi gimnázium rektoraként, 1647-től az ottani gyülekezet lelkészeként tevékenykedett. 1649-ben hunyt el.

Kéziratban fennmaradt – ma a rimaszombati Gömöri Múzeumban őrzött¹⁰ – műveiből kiderül, hogy a rózsashegyi gimnáziumi oktatás során felkészítették a tanulókat arra, hogy felekezetük álláspontját képviselni tudják, ha más felekezetűekkel vitába keverednek. Követhetők a sorra vett kérdések az üdvösségről, más-kor az egyes felekezetek hitelvéinek cáfolása. Fejezetek a katolikusokkal vitázva: A Szentírásról – Az Egyházzól – A megigazulásról – A tisztítóútútról – A szentek segítségül hívásáról – Az Úrvacsoráról. Reformátusok esetében: A Szentírásról – Istenről – Krisztusról – Az eleve elrendeltségről – A keresztségről – Az Úrvacsoráról. Unitáriusokkal vitatkozva: A Szentírásról – Istenről – Krisztusról – A bűnbánatról. Kučera tervei között szerepelt a weigeliánusok, anabaptisták, örmények, zsidók és törökök hittételeinek cáfolata is, halála miatt azonban ezeket nem tudta elkészíteni.

Az alább leírt kézirat-kolligátumok egyikében Illésházy György (a főispán fia) ifjúkori vitáirátát olvashatjuk – Kučera javításaival. (10. sz.) Egy másik kézirat (8. sz.) Parschitius Illés sajátkezű vitáirata.

A kinyomtatott vitáiratok árulkodnak a viták lefolyásáról, azok környezetéről is. Nemcsak a külföldi egyetemen közzétett téziseket kísérhetik a defendenst köszöntő versek, hanem az itthoni, gimnáziumi vitatkozásokét is. A nyomtatványok általában feltüntetik a támogatókat, akik valószínűleg megjelentek a vitatkozáson, pénzt adtak a kiadvány megjelentetéséhez. E személyek összekapcsolódásának számbavétele fontos iskola- és eszmetörténeti következtetéseket tesz lehetővé. Kučera kinyomtatott vitáiratai konkrét, egyedi vitakérdésekről jelentek meg (például Szent Kristóf és Szűz Mária koronájának tiszteletéről) vagy másutt kirobbant vitában foglaltak állást (például a pozsonyi jelenésekről). Hogy mit nyomtattak ki

¹⁰ Két kolligátumban. Jelzetük: 9565 GM és 9571 GM. Az előbbi nagy részét a Rózsashegyhez közeli Bobrovicban lelkészkedő Zakariás Clementis másolta. Az alábbi listán hetedikként szereplő kéziratot már hivatalától megfosztva, 1673-ban Bán Mihály özvegyénél, Pongrácz Barbaránál írta le.

az iskolai tananyagból, az a közönség és/vagy patrónus igényeitől, érdeklődésétől, a védő személyétől és a téma aktuális voltától is függött.

Ján Kučera nyomtatott művei

1. 1639-ben Jakob Weller elnökletével disputált Wittenbergben. (*Decima in secundam Anatomiae Massonii partem disputatio, de communicatione propriorum animae et corporis, quam praeside Jacobo Wellero [...] defendet Johannes Kuzera, Witenbergae, 1639.*)
2. 1640-ben Johann Hulsemann elnökletével disputált Wittenbergben. (*Disquisitio publica historico-theologica, quae ecclesiam papisticam demonstrat, Witenbergae, 1640.* – RMK III 6219.) A megjelent művet Kučera Illésházy Gáspárnak ajánlotta, három pozsonyi társa üdvözölte őt verssel: Casparus Pirgler, Andreas Grosch és Christianus Jentzsch.
3. 1641 őszén Rózsabegyven az ő elnökletével vitatta meg Johannes Georgius Sobek saját szerzésű etikai téziseit. (*Disputatio ethica de virtute heroica, Lőcse, 1641.* – RMNy 1899.)
4. 1642 nyarán az időszámításról összeállított tételeiből vizsgázott Andreas Oczowinus. (*Disquisitio mathematico-theologica de computu per I. Principia methodica, II. Consectaria selecta, III. Scholia dilucida. Problemata succinta lepide disposita, Lőcse, 1642.* – RMNy 1941.)
5. Ugyancsak 1642 nyarán védte meg saját szerzésű etikai téziseit a beszédmodorra kapcsolatos három erényről Kučera elnökletével a Zólyom vármegyei Zolnay Péter. A nyomtatott téziseket Georgius Illieshazi, Andreas Oczovius és Johannes Czernetius versei kísérik. (*Disputatio ethica de virtutibus homilicis: comitate, veracitate et urbanitate, Lőcse, 1642.* – RMNy 1951.)
6. 1643 nyarán Vajda György védte meg a Kučera által összeállított, katolikus tanokkal vitakozó 47 vizsgatételt. Szent Kristóf és Szűz Mária koronájának tisztelete volt középpontban. A kiadvány ajánlottjai: Nicolaus, Paulus és Matthias Ostrozith, Poltári Soós Kristóf, Szmrecsány Péter és Bán János. (*Disquisitio publica historico-theologica, quae hodiernam Romanam ecclesiam occasione illius Christophori Magni, nec non coronae Beatae Virginis Mariae horrendae idolatriae convincit, Lőcse, 1643.* – RMNy 2011.)
7. 1644-ben Thomas Belavius pozsonyi kanonok Liptó vármegyének ajánlott művére válaszolt 10 disputációból álló munkával, bekapcsolódva a pozsonyi jelenésekről szóló vitába. A kiadvány ajánlottjai (támogatói) Carolus Sobek báró és fia, Johannes Georgius, aki 1641-ben nála disputált, továbbá Beniczki Gáspár. (*Disputatio phosphori fatui coecos radios spargentis, quem Thomas Belavius [...] e fumo pingui formavit et in aere Lyptoviensi suspendit, Lőcse, 1644.* – RMNy 2067.)
8. Ugyancsak 1644-ben Melchior Tinctorius védte meg Kučera elnökletével filozófiai vizsgatételeit. E kiadvány ajánlottjai: Stanislaus Horler, Melchior Smrtnik liptószentmiklósi lelkész, Johannes Raphanides, Moyses Hanzelius, Tobias Pollucius (az iglói evangélikus gimnázium rektora, aki egykor Kučera praeceptor volt, Thomas Relowski és Johannes Culmer. A kötethez Kučera és helyettese, Paulus Lochmann conrector, továbbá Andreas Oczovius (Oczovinus) írt üdvözlő verset. (*Thematum philosophicorum fasciculus, Lőcse, 1644.* – RMNy 2073.)
9. 1645-ben Szmrecsány Péternek ajánlva jelent meg Kučera újabb vitairata. (*Consilium I., quomodo unversa papismi armatura prudenter sit diripienda, Trencsén, 1645.* – RMNy 2120.)

10. 1747-ben már mint rózsashegyi lelkésznek ajánlotta Johannes Gracza téziseit¹¹ a disszerens, Nicolaus Rasy (*Disputatio metaphysica*, Trencsén, 1647. – RMNy 2190.)

Kéziratban maradt művei

A rimaszombati Gömöri Múzeum egy vaskos kolligátumában (jelzete 9.565 GM) Ján Kučera egyik nyomtatott műve után további, eddig ismeretlen műveinek másolata található. A kötetet Lískay János 1907-ben adományozta a múzeumnak. Tartalma:

- (1) pp. 1–82. Nyomtatvány. – RMNy 2067.

A Thomas Belavivus *Phosphorusára* adott Kučera-válaszból (*Disputatio*, lásd fentebb, nr. 7.) az RMNy egyetlen csonka példányt tart nyilván, a mű szövege kézírásból ismert. A Gömöri Múzeum kolligátumának első darabja is ez a nyomtatvány, melynek utolsó levele (F₂) ma már hiányzik. A kötet 17. századi lapszámozásakor még megvolt, mert hiányzik a 83–84. lap. A B₁ levélen a nyomdadász fölé a kézíratos másolatok készítője, Zacharias Clementis írt kiegészítést. Ennek kezdőszavai (Ex αυτογραφῷ. Post §. 2. In maculatorio exemplari Domini Kuzerae, haec seq. [...]) arra utalnak, hogy Clementis a szerző makulátúra sorsára jutott autográf kéziratából készítette a kiegészítést.

- (2) pp. 85–94.

Juris divini et canonici infirmitio Ficulneae firmitatis, quam ex apparationibus spirituum pro purgatorio igne asufflando, sacrificio missae erigendae, cultu sanctorum firmando papistarum firmat ecclesia.

Keretdíszes címlappal. Zacharias Clementis másolata.

- (3) pp. 95–149.

Gymnasii theologici fasciculus primus, in quo Labyrinthus Maeandris plenus hodiernae Romanae ecclesiae compendiose revelatur per Johannem Kučera.

„Inchoat. Roseb. Anno 1643. die 10. Januar.”

Keretdíszes címlappal. Zacharias Clementis másolata.

Fejezetcímek: I. De Sacra Scriptura

II. De Ecclesia

III. De justificatione

IV. De carceribus subterraneis

V. De invocatione sanctorum

VI. De coena Domini

A végén: „Dictando Finitur Ao. 1643. 15. Octob.”

- (4) pp. 151–170.

Gymnasii theologici fasciculus secundus, in quo Labyrinthus Maeandris plenus hodiernae Calvinianae ecclesiae revelatur. Adornatus per Johannem Kuzeram, rectorem gymnasii Rosenbergensis.

Keretdíszes címlappal. Zacharias Clementis másolata.

Fejezetcímek: I. De Scriptura Sacra

II. De Deo

¹¹ Johannes Gracza besztercebányai ev. iskolaigazgató nyomtatott disputációin (RMNy 2090, 2091, 2267, 2290) kívül két további, 1647-ben elnökletével tartott vita irata kéziratban maradt ránk. (Budapest, Egyetemi Könyvtár, A 37. – Vö. RMNy App. 191.) Az egyiket Paulus BELLOBRADENUS (*Quaestio theologica, Quis est Deus?* [...] in gymnasio Novisoliensi [...] anno 1647. die [...] mensis Octob.), a másikat Stephanus GORKOCZI (*Controversia IV. De Paradiso* [...] Novisoli die 4. et 5. Novem. Anno 1647) védte. A kéziratra Heltai János hívta fel figyelmemet. Johannes Gracza és Ján Kučera kortársak voltak és hasonló körülmények között tevékenykedtek.

- III. De Christo
- IV. De praedestinatione
- V. De baptismo
- VI. De coena Domini

A végén: „Dictando Finitur Ao. 1643. 15. Octob.”

(5) pp. 171–179.

Gymnasii theologici fasciculus tertius, in quo Labyrinthus Maeandris plenus hodiernae Photinianaee ecclesiae revelatur per Johannem Kuzeram, tunc gymnasii Rosenbergensis directorem supremum.

Keretdíszes címlappal, de ugyanazon a lapon található a Praeloquium is. Zacharias Clementis másolata.

- Fejzetcímek: I. De Scriptura Sacra
II. De Deo
III. De Christo
IV. De poenitentia

A végén: „Hic finem imposuerat Dominus Kuzera, fasciculis suis, quamquis proposuerat iisdem, ceu filo Ariadne, lectores suos expedire ex labyrinthis erroribus, insuper Weigeliannorum, Anabaptistarum, Arminianorum, Judaeorum, Turcarum. Deo tamen secus placuerat!”

(6) pp. 181–419.

In Institutiones catecheticas D. Conradi Dieterici etc. Annotationes utilissimae. Excerptae Rosemonti ex publicis praelectionibus Cl. Viri Johannis Kuzerae, gymnasii ejusdem supremi rectoris, propositae Anno 1642[–1644].

Keretdíszes címlappal. Zacharias Clementis másolata.

A végén: „Continuaverat Dominus Kuzera Rosebergae has annotationes Anno 1644. 26. Martii. / Ego vero scriptione Anno 1669. 27. Nov. / Zacharias Clementis t[unc] t[emporis] Borbovicz. Ecclesiae Minister.”

(7) pp. 419–452.

Consilium quomodo universa Papismi armatura prudenter sit diripienda auctore Jobanne Kuzera p[ro] t[empore] gymnasii Iliesbaziani, quod Rosebergae est, rectore.

Dedicatoria [...] Petro Smrecani.

Zacharias Clementis másolta az RMNy 2120. sz. műről. [Törédék ismert a nyomtatványból, a teljes szöveget megőrizte az Evangélikus Országos Levéltárban található másolat (Arch. Gen. Eccl. V. 64).]

p. 451: „Hoc Consilium Kuzerianum ego Zacharias Clementis, privatis horis, privatus officio ecclesiastico Bobrovicensi, apud vicinos Generosae Dominae Barbarae Pongracz etc. derelictae Michaelis Báán, descripsi, continuaviq[ue] ipso Sacro Paschali, horis matutinis, Anno 1673.

NB. Consilium hocce B. Kuzerae integre inscripsit D. Johannes Adamus Scherzet, SS. Theologiae doctor et Acad. Lipsien. P. P. Superattendens. In Anti-Bellarmini Disp. I. thesi[?]. 3. (Editus Liber Lipsiae 1681. in 4to.) In quo haec seq. Addita sunt: [...]”

(8) pp. 455–484.

Quaesitum primum: Utrum nullae S. Patriarcharum, et fidelium, Vs Ti resurrectionem et defensum ad inferos: vel vero, omnes animae S. Fidelium Vs Ti, fuerint in coelo?

[A margón feljegyzés:] Eliae Parschitii auctoris αυτογραφον.

Quaesitum secundum: An animae trium a Christo resuscitatorum fuerint in coelo, vel in inferno, aut tertio aliquo intermedio loco, corporibus interim quiescentibus in et super terram?

Quaesitum tertium? An animae infantium sine baptismo decedentium a facie Dei statuque beatorum excludantur, seu salventur?

Quaesitum quartum: An papistae qua papistae salventur, vel in totum damnentur?

Quaesitum quintum: Utrum papistica, vel Calvinistica et Evangelica, vel vero sola Evangelica Ecclesia sit una, vera, sancta, Catholica et Apostolica Christi Ecclesia?

Quaesitum sextum: An quilibet in sua religione Deo placere, aeternumque salvari possit?

Quaesitum septimum: An a condito Mundo semper una, vera fides fuerit, per quam credentes sunt salvati?

(9) pp. 487–498.

In nomine Domini [...] Sapientissimi et Veracissimi Testatoris!

Responsurus ad Schediasma praefatum proponam I. Thesis examinationem. 1. Thesis bonus ille Dominus Barson ita proponit [...]

A végén: „Habes argumentorum pondera non e cerebro nata, sed verbo Dei imprimis deprompta. Si diligenter non ex praeconcepta opinione legeris, exponderis, cognosces veritatem Deus interea cor tuum illuminet!”

(10) pp. 501–525.

Examen malae causae quam malus advocatus exposuit sine nomine de definitione Lutherae Ecclesiae publicae ventilationi expositum in Gymnasio Rosebergensi a Comite Georgio Illiesbázy perpetuo a Trenschin.

[A margón:] NB. αὐτογραφοῦ ipsius Domini Comititis, nempe manu scriptum et per Dominum Johannem Kuzeram correctum.”

Th7 eses, nr. 1–52.

(11) pp. 533–540.

Censura acatholici sacerdotii quod adversus legitimam Lutheri et Lutheranorum ministrorum vocationem proiecit in medium Tacitus Malevolus.

„Proloquium.

Prodiit in lucem Anno proxime elapso 1642 loco Rubei Paschatis ovi, Veritatis amatoribus oblatum [...]

[A végén:] „Et hoc est examen acatholici sacerdotii, quo Jesuita Tacitus, Lutheranae Ecclesiae ministros in meros convertere voluit laicos!”

(12) pp. 541–544.

Generoso Domino Petro Smrežanj. [...] Quaestio: An minister Ecclesiae Orthodoxae, salva et illaesa conscientia, possit ac debeat ad sacramentum Papismi admittere pro teste seu compatre vel commatre, diversae religionis hominem, praesertim vero blasphemum, pertinacem et insanabilem, sive ille sit Papista, sive Calvinista, sive aliquis?

[A végén:] „Anno 1647. Vestrae Generosae Dominationis Cliens G[eorgius] St[ranovius] [tunc tempore Pastor Ecclesiae Waaccensis]. [A nevet valószínűleg 18. századi kéz oldotta fel.]

*

Ján Kučera néhány kéziratossal művét tartalmazza a Gömöri Múzeum egy másik kolligátuma is. Jelzete: 9571 GM. Ennek elején 17. századi grammatikai és retorikai

kai kéziratok találhatóak. A kolligátum első tagja 1668-ból származik. A harmadik a 18. századkkk elején Mártonffy István rozsnyói (berzétei) kántoré volt. („Legitima possessio Stephani Martonffy in tempus reditus Martini Regis”). Ennek címe: *Praeceptorum Rhetoricorum Phil[ippi] Melan[cbithonis] L. Lossii Selectorum explicatio tradita in schola Teutupronensi 6. 7bris Anno 1623*. Következik: *Praeceptorum Dialecticorum Lucae Lossii Brevis et succincta explicatio [...]*.

- (5) *Gymnasii theologici fasciculus primus, in quo Labyrinthus Maeandris plenus hodiernae Romanae Ecclesiae compendiose revelatur per Johannem Kuzera.*

[A felső jobb margón:] [.....?] MDCXLV[?] Junii Roseberg.

Ez a másolat szövegében és a margóra írt jegyzetekkel kissé terjedelmesebb, mint a 9565 GM jelzetű. A közös szöveg egyező. A másolás (jegyzetelés?) dátuma is eltérő: itt 1645 (ha a margón szöveget is ért a vágás, 1646, 1647 is lehet), a fentebb ismerttetben 1643.

- (6) pp. 151–170.

Gymnasii theologici secundus fasciculus, in quo Labyrinthus Maeandrus plenus hodiernae Calvinianae ecclesiae revelatur. Adornatus per Johannem Kuzeram, rectorem Gymnasii Rosenbergensis.

A fentivel azonos kéz, a harmadik fasciculus írása már nem is új lapon kezdődik.

Gymnasii theologici fasciculus tertius, in quo Labyrinthus Maeandrus plenus hodiernae Photinianaee ecclesiae compendiose revelatur per Johannem Kuzeram, tunc gymnasii Rosenbergensis directorem supremum.

Ebben a részben a 9565 GM jelzetű másolat a terjedelmesebb. Itt: IV. De Justificatione (egy fél lap után abbamarad a szöveg). Az első rész előszava után még nyolc fejezetből állt volna a mű, Clementis másolatában csak háromból. Clementis a harmadik rész végén sorolja fel a többi tervezett fejezetet. (Lásd fentebb.)

A kötet további részében két, a margókon 1645-ös évszámmal jelölt kéziratot tartalmaz (*Brevis totius Scripturae Sacrae historica instructio Christianis, imprimis theologiae consecratis pernecessaria*, illetve *Distinctiones theologiae in articulos [... csonka]*, majd egy újabb kéz által másolt ecloga: *Querela rusticorum contra milites insolentes*). Hogy közülük a két vitairat Kučera műve vagy nem, alapos tartalmi vizsgálattal minden bizonnyal eldönthető lesz.

17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról

A bécsi egyetemen nemes ifjak által elmondott és nyomtatásban megjelent latin orációk és néhány magyar nyelvű (elsősorban kéziratos) prédikáció együttes vizsgálata alkalmas arra, hogy az orációk és prédikációk műfaji és gyakorlati jellegzetességeiről és összefüggéseiről írjak. Az oráció a retorikai tanultságot bizonyító bemutató beszéd, a prédikáció Isten igéjének közvetítése. A különbségek akkor is feltűnőek, amikor azonos témáról, azonos forrásokból készül az oráció és a prédikáció.

Az orációk az elődök (elsősorban a klasszikus latin auktorok) beszédmódjának felhasználásával, a retorikai eszközök átvételével készültek. Ha a tanuló (gimnáziumban, akadémiai tagozaton, egyetemen) orációt készített, akkor ezen eszközök felhasználása, variálása előírás volt számára. Szent Lászlóról írva orációt: korábbi történeti, irodalmi és más jellegű források szolgáltatják a beszéd tényanyagát, fikatív elemek beépítésére nagyon kevés a lehetőség, a retorikai alakzatokban azonban felvonulhat az antik történeti és mitológiai kelléktár. A tények és a magyarázatok összeállítása lehetővé teszi, hogy a beszéd írójának aktuális, egyéni mondandója is megjelenjen benne.

Nézzük a prédikációk sajátosságait. A katolikus egyházi reformokat sürgető zsinatok (trienti, 1545–1563; II. vatikáni, 1962–1965) a prédikáció forrásául a Szentírást és a liturgiát jelölték meg. A 17. századi prédikációs gyakorlatban jellemző (szentekről szóló prédikációk esetében is), hogy a szentmisében elhangzó prédikáció a napi szentírási szakaszhoz kapcsolódik; a szentbeszédnek tulajdonképpen Szentírást-magyarázó homíliák. A prédikáló pap feladata Isten igéjének közvetítése. Az arisztotelészi beszélő, a beszéd tárgya és a hallgató hármából a beszéd tárgya a fontos, Isten igéje. Mivel a hallgatókhoz a rendszeresen prédikáló papnak alkalmazkodnia kell, a mondandó adott, csak kevés egyéni tartalmi adalék épülhet be a beszédbe, ahol mindent a perikopa kifejtésének kell alárendelni.

Az orációk minősége az egyéni szónoki képességektől, a felkészülés alaposától függ; a tanítás–megindítás–gyönyörködtetés közül a gyönyörködtetés, a beszélő tehetsége és tudása, a beszéd formai bravúrrjai a fontosak. Ezzel ellentétben jó prédikációk esetében a tartalomra soha nem telepszene rá a retorikai-

stilisztikai elemek. A 17. századi katolikus szónoklatokban a megindítás a fontosabb, a hatás érdekében azonban a gyönyörködtetésnek is szerep jutott, ezt azonban folyamatosan próbálták visszaszorítani.

Szószekről gyakran prédikáltak szentekről, vagy mondtak temetési beszédeket. Ilyenkor különböző mértékben szüremkedtek be a világi szónoklatnak tekinthető oráció elemei a szentbeszédekbe.

A ránk maradt Szent László-orációk esetében általában ismerjük a beszéd elmondóját, de hogy a szerző és elmondó azonos-e, nem mindig tudjuk eldönteni. Csak akkor tekinthető egyértelműen a tanuló (aki lehet gimnazista, seminarista, egyetemista) szerzőnek, auktornak, ha arra a beszéd címében utalás történik. Többnyire a tanár a szerző, vagy legalább kézvezető. Prédikációk esetében az útmutatók előírták a hallgatósághoz való alkalmazkodást, a gyakorlatban azonban az egyházi beszédek többsége mintakövető. Általában korábbi beszéd/beszédek kompilálásából állította össze prédikációját a szónokló pap.

Szent Lászlóról az alábbi bécsi orációk szövegét ismerjük a 17. századból:

Év	<i>A beszéd elmondója</i>	<i>A beszéd címében Szent Lászlóhoz kapcsolt gondolat</i>	<i>A dedikálás címzettje</i>
1634	Zrínyi Miklós	...sanctus inter coelites	III. Ferdinánd
1646	Balassa Bálint	Hungariae olim felicitas	Lippay György
1648	Falusy Miklós	Miles Marianus	Nádasdy Ferenc
1649	Joa. Hier. Slavata	Rex amabilis	Guilelmus Slavata
1651	Bercsényi Miklós	Rex vulgo Pius dictus	III. Ferdinánd
1652	Schleger György László	Rex admirabilis	Pálffy Miklós
1653	Lippay György	Rex dictus vulgo Pius	Lipót főherceg
1654	Kéry János	Rex thaumaturgus	IV. Ferdinánd
1655	Hollovich Pál	Primus	I. Lipót
1656	Vinczi András	... Regni sui anima	I. Lipót
1657	Schmidt, Petrus	Signifer pietatis	Tobias Aug. Schmidt
1658	Hédervári Lőrinc Imre	... invictissimus apostolici Regni Atlas	I. Lipót
1659	Csáky Péter	... invictissimus apostolici Regni Rex pacificus	I. Lipót
1660	Bágyoni Benedek	Rex Gloriosus	Magger Andr. Bened.
1661	Mindszenti János	Pro Regno animi Victor	Pethő Zsigmond
1662	Zichy Pál	Deo charus et populo	?

17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról

1663	Pahy László	Bonum omen	Eszterházy György
1664	Ordódi Ferenc	Naturae et Gratiae prodigium	?
1665	Csáky László	Princeps de Republ. meritissimus	I. Lipót
1666	Mikulich Sándor Ignác	Princeps Admirandus	?
1667	Pákay Ferenc	Rex ter maximus	Nádasdy Ferenc
1668	Jagachich Péter Ignác	Rex Marianus	?
1669	Holló Zsigmond Xavér	... magnae Hungariae dominae Magnus et fidelis minister	Pálffy Tamás
1670	Pataky János	Gloria D. Ladislai regis Ungariae, duabus innixa columnis pietatis et fortitudinis	Rottal János
1671	Széchényi György	Patroni regia virtus per fortunata pericula gloriose coruscans	Széchényi György
1672	Esterházy Miklós Antal	Principis in Deum pietas et populi in principem amor, prima regnum felicitas	I. Lipót
1673	Skerlecz Miklós	Sanctitate et martiali trophaeo laudatissimus heros	I. Lipót
1674	Baranyai János György	Vir a virtute divina et martiali	I. Rákóczi Ferenc, Báthory Zsófia
1675	Lippay Miklós Ferd.	Sol Hungariae	I. Lipót
1676	Homonnai Drugeth János	Mirabilia mundi sive D. mirabilium operator	I. Lipót
1677	Nagy Zsigmond	Vera bellici imperatoris imago	Raym. Montecuccoli
1678	Pálffy János Ferdinánd	David Hungariae... regali fortitudine inclutus	I. Lipót
1679	Sennyey Pankrácius	Princeps pius	I. Lipót
1680	Johann Wolfgang Rabl	Divini amoris studiosus Princeps	Joannes Petrus a Välckeren
1681	Esterházy László Ignác	Arcanum feliciter imperandi consilium in Sacra Hungariae Corona	I. Lipót
1682	Joannes Fridericus Holtz	Genuina regum idea	Sobieski János
1683	Franciscus Carolus de Grimus	Colossus Ungariae	Emericus [Sinelli] bécsi püspök
1684	Sauer János Antal	Victrix pietas	Sebastianus bécsi skót apát
1685	Joannes Christophorus Vorster	Christianae reipublicae Hercules	Carolus de Belchamps
1686	Jo. Ant. Car. Strell	Christianorum defensor, terror barbarorum	Maximilianus Guidobaldus
1687	Maholány Ignác	Joseph Pannonius sive sanctus rex Ladislaus salvator	József főherceg
1688	Esterházy Mihály	Regula regum amor et timor	József király
1689	Esterházy Gábor	Hungaria triumphans	Esterházy Pál
1690	Csáky Imre	... bis Rex, sive Hungariae et sui	József király

17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról

		moderator	
1691	Fr. Wolffg. Plöckner	Gladius Gedeonis	Wolffg. Plöckner
1692	Jo. Sigism. Breiner	Idea Militis Christiani	Johann David Palmb
1693	Cetto, Ign. Franc. Xav.	Victoriosa maiestas in ter primis Hungariae regibus	Kollonich Lipót
1694	Ad. Ign. Wolffg. Otzenassek	Triumphus regius in magno orbis gigante divo Hungariae rege Ladislao	Franc. Ant. de Buchan
1696	Bellavicz Gábor István	Tribunal bellicum	Kollonitz Ádám
1698	Erdődy György Lipót	Felix bellator pro Deo et populo	
1699	Kálnoki Ádám	Bellator pacificus	I. József király, Wilhelmina Amália királyné
1700	Maholány József	Vindex pacis Hungariae	I. Lipót király, Eleonóra császárné

Az orációk nyelve az oktatás nyelvével azonos: latin. A bécsi egyetem magyar nációjának egy-egy hallhatója a pártfogó, Szent László ünnepén, június 27-én a Szent István dombon mondhatott beszédet.¹ Az ünnepség résztvevői kaptak az önálló kiadványból. Az 1693-ban beszédet mondó Ignatius Franciscus Xaverius

¹ Az utóbbi évtizedben e beszédek gyakran vizsgálták már kutatók. Vö. MADAS Edit, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae: Középkori prédikációk Szent László királyról* (Kétnyelvű kiadás), Debrecen, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Klasszika-filológiai Tanszék, 2004 (Αγαθα, XV). – Erdődy György 1695-ben és Erdődy László Ádám 1698-ban elmondott beszédeiről: BUBRYÁK Orsolya, *Az ősök tisztelete az Erdődy grófok mecénási programjában = Idővel paloták... Udvari kultúra a 16–17. századi Magyarországon*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 549–581. – Az Esterházy Pál nádor 4 fia által mondott (1672, 1681, 1688, 1689) beszédek-ről: SZÖRÉNYI László, *A Bécsi Egyetem magyar nemzetének, azaz a natio Hungaricának a 17. században tartott, Szent László tiszteletére elmondott beszédei = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 80–89. – A beszédek retorikai felépítéséről, Ignatius Franciscus Xaverius Cetto gyűjteményes kiadásáról: ZAVARSKÝ, Svorad, *Some Notes on I. F. X. Cetto's Collection of Thirty-Nine Panegyrics on St. Ladislav (Vienna, 1655–1693) = Slovakia and Croatia, Historical Parallels and Connections (until 1780)*, ed. by Martin HOMZA, Ján LUKAČKA, Neven BUDAČ, Bratislava, Zagreb, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Filozofski fakultet Vseučilišta u Zagrebu, 2013, 372–380. – A beszédek jellemzése, Kálnoki Ádám beszéde: PAPP Kinga, *Szent László-napi beszédek a bécsi egyetemen és Kálnoki Ádám Bellator pacificusa = „...sok punctumocskáknak összekötött láncza avagy kötele”: A Res Litteraria Transylvaniae Vetus Irodalom- és Művelődéstörténeti Műhely fiatal kutatóinak tanulmányai*, szerk. PAPP Kinga, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2016, 175–185.

Cetto gyűjteményében sajátjával együtt 39 tizenhetedik századi beszédet kiadott,² azt a 39 éve Szent László napján megkoronázott Lipót királynak dedikálta.

A szakirodalomban immár egy évszázada hangsúlyozzák a Szent László-beszédek aktuális mondandóját. A szerzőség kérdését azonban csak a Zrínyi Miklós által 1634-ben elmondott beszéddel kapcsolatban vallatták.³ Hogy a 14 éves ifjú Zrínyi Miklós, vagy „kézvezetője” írta az 1634-ben elmondott beszédet, vita tárgyát képezi. Kulcsár Péter okfejtése alapján az újabb szakirodalom Zrínyit tartja szerzőnek.⁴ De például R. Várkonyi Ágnes Pázmány Pétertől származtatható olyan gondolatsort mutat ki a beszédből, amely túlmutat egy mégoly tehetséges 14 éves ifjú gondolatvilágán.⁵ Zrínyi Miklós műveinek újabb kiadásai saját műveként közlik a latin szöveget és annak fordítását, a 17. századi Szent László-beszédsorozat együttes tanulmányozása alapján azonban Zrínyi önálló szerzősége megkérdőjelezhető.

Az 1630-as évektől kezdve a natio Hungarica prokurátora és előjárói tanácsa jelölte ki a beszédet mondó ifjút és tűzte ki a beszéd témáját. 1623-tól a bécsi egyetemen a teológiai és bölcséleti kar a jezsuiták kezében volt. Ha az ifjú „kézvezetőjét” keressük, nem, vagy elsősorban nem a natio Hungarica egy évre választott prokurátorára kell figyelniünk, hanem az ifjú retorikaoktatójára, vagy más, esetleg a családdal kapcsolatban álló rendtagra. Barta István a bécsi Szent László-napi beszédek körüli reprezentációs eseményekről a natio Hungarica könyvére (*Liber Nationis Hungaricae*) támaszkodva alapos tanulmányt készített.⁶

² *Virtus coronata Divi Ladislai I. Hungariae Regis, Inchytae Nationis Hungaricae Tutelarior, triginta novem orationibus panegyricis per annos XXXIX. in Basilica Divi Stephani Proto-Martyris Viennae celebrata ...*, ed. Ignatius Franciscus Xaverius CETTO, Vindobonae, Andreas Heyinger, 1693, [4] fol., 532 p., [5] fol.

³ Előszőr: FRAKNÓI Vilmos, *Zrínyi Miklós a költő első irodalmi műve*, Magyar Könyvszemle, 1917, 146–150.

⁴ ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, s. a. r., jegyz. KULCSÁR Péter, Budapest, Akadémiai, 2004 (Zrínyi Miklós Összes művei), érvek a szerzőség mellett: 46–47, a beszéd latinul: 248–259, magyar fordításban: 359–372.

⁵ R. VÁRKONYI Ágnes, *A „királyi cédrus”: Zrínyi Miklós beszéde Szent Lászlóról = „Vállal magasb mindeneknél”: A Szent László-berma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*, szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008 (Arrabona, 46/1; A Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok közleményei), 93–122, i. h. 108–110.

⁶ BARTA István, *Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters = A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, VII*, szerk. MISKOLCZY Gyula, Budapest, 1937, 113–177.

A beszédek jellege korszakonként változott,⁷ azok a jezsuiták történelemfelfogását tükrözik. Közös a beszédekben azok erős retorizáltsága. Gyakoriak a bibliai, antik történeti- és mitológiai előképek, a középkori legendából, krónikából és liturgikus szövegekből kiemelt toposzok beszéden belüli halmozása. Ezek bizonyítják a tanultságot, másrészt a jó hangzást, a hatásos elmondhatóságot.

A továbbiakban az 1672-ben Esterházy Miklós Antal által mondott beszéd-ről ejtek néhány szót, majd Skerlecz Miklós 1673-ban elhangzott beszédéről és az azt forrásul fölhasználó Liptay István prédikációjáról.

Szörényi László már felhívta a figyelmet arra, hogy az 1672-ben megjelent beszéd⁸ címlap és ajánlás nélkül jelent meg Ignatius Franciscus Xaverius Cetto 1693-as oráció-gyűjteményében.⁹ Szörényi szerint Esterházy Miklós Antal beszédében az Esterházy család programját, királlyal szembeni elvárását fogalmazta meg.

Vizsgálódásaim során váratlan fordulatot jelentett, hogy az Esterházy Miklós Antal által elmondott beszéd szó szerint megtalálható Johannes Foresius jezsuita atya 1679-ben megjelent azon orációi között, melyben különböző vallási, akadémiai és társulati ünnepeken Nagyszombatban és Bécsben elhangzott beszédeit, köztük hat Szent Lászlóról szólót is közölt (1662–1666, 1672), amelyek elhangoztak a *natio Hungarica* patrónus-ünnepén.¹⁰

Az orációk kezdőszavai

Év	önállóan	Cettónál (1693)	Foresiusnál (1679)
...
1655	Quem saepe vos quidem	Quem saepe vos quidem	
1656	Si quae aliquando	Si quae aliquando	
1657	Bene est, beate est	Expugnor pene prius	
1658	Felicissimum dicendi genus	Felicissimum dicendi genus	
1659	Tacete sanguinariae tumultuantis	Tacete sanguinariae tumultuantis	

⁷ BARTA, *Ungarn*, (6. j.), 138–140, stb.; R. VÁRKONYI, „*A királyi cédrus*”, (5. j.), 103; PAPP, *Szent László-napi beszédek*, (1. j.), 178–180.

⁸ *Principis in Deum pietas et populi in principem amor, prima regnorum felicitas annis honoribus d. Ladislai regis Hungariae, inchytae nationis Hungariae patroni ... repraesentata ab ... comite Nicolao Antonio ESTERHASI de Galantha ... rhetorices studioso, deferente r. p. Sigismundo Rukel e Soc. Iesu ...*, Viennae, Joannes Bapt. Hacque, 1672, [6] fol.

⁹ *Virtus coronata*, (2. j.), 232–242.

¹⁰ FORESIUS, Joannes, *Allocutiones oratoriae, habitae in solennitatibus Christi, B. Virginis et Sanctorum, aliisque Academicorum, ac Marianorum sodalium congressibus publicis*, Viennae Austriae, Cosmerovius, 1679, [6], 687 p. A Szent Lászlóról szóló orációk: 560–630 (nr. 50–55).

17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról

1660	Nil est quod masculam virtutem	Regale nobis aperitur	
1661	Ad classicum, ad arma, ad certamen	Felicitas prima Regnorum	
1662	√* ¹¹	Salve Austria	Res humanas? Salve Austria
1663	Triumphantem (Pahy László beszéde)	Res humanas (!)	Triumphantem
1664	√*	Quem ad aras	Quem ad aras
1665	Regum de Republica	Regum de Republica	Regum de Republica
1666	√*	Triumphantem (Mikulich Sándor Ignác beszédeként közli!)	
1667	Gratulor tibi solennem	Hodie, Magnifice Domine Rector	
1668	√*	Cujus hodie festivos	
1669	Ladislauum Hungariae Regem	Ladislauum Hungariae Regem	
1670	Quod felicissima Regum	Quod felicissima Regum	
1671	Si felicem nescio quis	Si felicem nescio quis	
1672	Duae res imperante	Duae res imperante	Duae res imperante
1673	Ut coeli inquilinum	Etsi inter varios	
1674	Vereor ne invanum	Vereor ne invanum	
1675	Quanquam plurima jam olim	Quanquam plurima jam olim	
1676	Si quidquam est inter omnia	Si quidquam est inter omnia	
1677	Si quis perfectam nobis	Si quis perfectam nobis	
1678	Aemula praeclare gestorum virtus	Aemula praeclare gestorum virtus	

Abban nincs okunk kételkedni, hogy tényleg Foresius a szerző. Beszédeinek kinyomtatására Nicolaus Avancinus tartományfőnök adott engedélyt. A rövid, olvasónak szóló köszöntésben orációírási instrukciókat olvashatunk. Például azt, hogy az orációban nem mondunk új dolgot, csak újra elmondjuk a már ismerteket. („...non dicimus nova, sed noviter”). Foresius szerzőségének kiderülte megerősíti azt a feltevést, hogy a bécsi Szent István-dómban elmondott Szent László napi beszédek folyamatosan tükrözik a jezsuiták uralkodóval szembeni elvárásait is. Újra kell gondolnunk a Szent Lászlóról szóló bécsi orációk szerzőségének kérdését, mégpedig nem egyesével vizsgálva a beszédeket, hanem együttesen.

Fokozott óvatosságra int, hogy a Cetto által kiadott 39 beszéd közül több is akad, amelynek szövege és a jelzett évben önállóan megjelent oráció teljesen elté-

¹¹ A *-gal jelölt években kiadott orációkat nem láttam.

rő, pedig adataik (év, a beszédet mondó személye, az elmondás helyszíne) egyezik. Fokozza a zavart, hogy az 1663-ban Pahy László által elmondott beszédet Cetto 1693-as gyűjteményében 1666-ban Mikulich Sándor Ignác által elmondott beszédként közölte. A *natio Hungarica* kéziratos könyvéből dolgozó Barta István szerint 1663-ban Pahy László *A Deo datus* témáról mondott beszédet, 1666-ban Mikulich Sándor Ignác pedig *Rex admirandus* címmel. (Az 1666. évből az elmondáskor szétosztott beszédből nem találtam eddig példányt.) Pahy 1663-ban megjelent orációjának címe: *Bonum omen*. A Cetto-kiadás 1663. évre szóló, *Res humanas* ... kezdetű orációja megvan Foresiusnál is (52. beszéd), de még nem került kezembe az elmondás évében kinyomtatott szöveg. (1663-ban biztosan nem ez hangzott el.) Ebből a datálni nem tudott, Foresius által írt beszédből idézek egy Szent Lászlóhoz kapcsolt toposz-bokrot, mely látványossá tette a beszédet, segítve annak elmondását: „Dedit Hungariae Ladislaum Dei providentia... Dedit Atlantem... Dedit Herculem... Dedit colossum... Dedit emblema...”¹²

Nemrég egy jó tollú 17. századi szerzővel sikerült növelnem a *Régi magyarországi szerzők* névsorát.¹³ Liptay István az 1680-as évek végén a Nógrád megyei Ecseken volt plébános. Magyar nyelvű prédikációinak hangzatos nyelvéről nemrég már beszámoltam.¹⁴ Prédikációs kötetében maradt ránk a ma legkorábbról ismert vízkereszti (betlehemes) játék. Szent László-napi prédikációjának¹⁵ forrásai között kimutatható egy Bécsben kiadott oráció.

A prédikálás (néhány kivételes esettől eltekintve) anyanyelven történt. Ha a pap magyarországi szentről, például Szent Lászlóról prédikált, felkészüléskor az általában használt külföldi mintapredikációs kötetek nem nyújtottak elég támaszt. Ilyenkor a liturgikus könyvekben (misekönyv, breviárium) és a szent típusának megfelelő prédikációkban (pl. szűzről, vértanúról, stb.) könnyen található az ünnephez illő nyersanyagot. Felsőbb tanulmányokat végzeteknél krónikáink (Thuróczy János, Antonio Bonfini) Szent Lászlóra vonatkozó történeteinek ismer-

¹² FORESIUS, *Allocutiones*, (10. j.), 586 (nr. 52); CETTO, *Virtus coronata*, (2. j.), 92–93 (1663-nál, orator nincs, procurator: Tobias Charchelius)

¹³ WIX Györgyné, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2007.

¹⁴ SZELESTEI N. László, *István prédikációi (1680-as évek–1694 előtt)*. Elhangzott az *I. Scriptorium konferencián*, Vác, 2017. május 11–12. (Sajtó alatt.)

¹⁵ Vác, Egyházmegyei Könyvtár, 705.240, I/78–87.

rete is jogosan feltételezhető. A koraujkori prédikációk „tényanyaga” a középkori liturgikus szövegekben, prédikációkban, krónikában olvashatóval azonos. Szent László király esetében bizonyára az évente nagy nyilvánosság előtt elmondott orációk hatásával is számolhatunk, hiszen a beszéd elmondásakor az akkorra kinyomtatott szöveget a jelenlévők (a szent király ünneplésére meghívottak) megkapták. Bennük a már ismert szónoki fogások mellett új Szent Lászlóra vonatkozó hasonlatok, jelzőbokrok, bibliai és történeti előképek, allegorikus párhuzamok jelentek meg. A prédikációk által közvetített történeteszemlélet hatásával szintén számolhatunk.¹⁶

17. századi prédikációkban több példa akad arra is, hogy a mintakövetés hasonlóság alapján készült, pl. perikopa-azonosság; Szent László esetében a katona-szentekről (Szent Márton, Szent György) szóló beszédekből.¹⁷ Megemlíthetjük, hogy Pázmány Péter Szent Márton prédikációjából (Szent Lászlóról nem maradt ránk prédikációja) Illyés András három Szent László-beszédet tett közzé.¹⁸ Egy ferences szerző által az 1631-ben leírt beszéd előtt Szent László nevét 1634-ben ezért lehetett Szent Mártonra javítani.¹⁹ Párhuzamos jelenség: a szentek ünnepléséhez a róluk szóló népekeknek háttérbe szorulása után az ún. közös énekeket használták.²⁰ (Pl. *Egy dicső hitvalló magasztalására* → *Szent Márton püspöknek magasztalására*, *Szent László királynak magasztalására*.)

¹⁶ A szerteágazó források feltérképezése bizonyára az eddigieknél árnyaltabb megítélést tesz lehetővé. Vö. „A korszak katolikus történelemszemléletét elsősorban a jezsuita Tarnóczy István (1626–1689) *Rex Admirabilis, sive vita Sancti Ladislai* (Bécs, 1681) című 50 verses elogiuma és a szintén jezsuita Hevenesi Gábor (1656–1715) *Ungariae sanctitatis indicia – Régi magyar szentség* (Nagyszombat, 1692, 1695) című képes életrajzgyűjteménye határozta meg.” MEDGYESY S. Norbert, *Szent László király alakja a magyarországi barokk irodalomban = Szent király, lovagkirály: A Szent László-berma és a koponyaerekéje vizsgálatai*, szerk. KRISTÓF Lilla Alida, LUKÁCSI Zoltán, PATONAY Lajos, Győr, Győri Hittudományi Főiskola, 2017, 42–69. I. h.: 67.

¹⁷ István Szent Györgyről írt prédikációja is példa erre: „Contio pro festo S. Georgii Martyris, et applicari potest pro quocunque Martyre” (II/p. 14. Liptay prédikációs kötete az eredeti lapszámolás szerint két kötetből állt, erre utal a római szám).

¹⁸ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében), 53–63.

¹⁹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 160, ff. 389–389v: Pro festo <S. Ladislai Regis Anni> et S. Martini Episcopi 163<1>4. F. B. F.

²⁰ SZELESTEI N. László, *Barokk prédikációk és népekek Szent Márton püspökről*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 5), 17.

Káldi Márton három magyar nyelvű, Szent Lászlóról az 1620-as években leírt beszéde kéziratban maradt,²¹ nem találtam adatot arra, hogy használták volna. 1650 körülről Szent László ünnepére latinul megírt/kompilált perikopamagyarázat maradt ránk a *Legyenek felövezve a ti ágyékitok* kezdetű bibliai szakaszból, benne Szent Lászlóról név szerint nincsen említés. A beszéd a Pozsony vármegyei Dénesden magyarul hangzott el Szent László napján, elmondásakor bizonyára szó esett a szent királyról is, ez a korban a beszéd végén szokott lenni, illeszkedve a perikopáról elhangzottakhoz, rövid összefoglalás formájában.²² A szentekről szóló prédikálás akkor felelt meg a követelményeknek, ha a Trienti Zsinat előírásai szerint nem pusztán a szent életéről volt szó benne, hanem a szent életének eseményeit, jellemző tulajdonságait a prédikáló pap egybeépítette a szentmisében felolvasott szentírási részlet mondandójával.

Ismerkedjünk meg Liptay István Szent László-napra írt prédikációjával. (Az 1680-as években vagyunk.)

A beszéd fejezetei:

Témakijelölés és bevezető fejezet:

Boldog az a szolga, akit, midőn az ő ura eljövend etc. Lk. 17.

Az idő jó kihasználásáról, ókori és bibliai példák.

„A vigyázás nem egyéb, mint jóságos cselekedetekben való foglalatosság és istenes élet. Világos és fényes tüköre vala e lelki vigyázásnak hazánk édes istápjja, Magyarország istenes királya, dicsőséges Szent László, aki Üdvözítőnk ezen mondását úgy szívébe oltotta, hogy életének minden punctumát, minden folyamatját úgy rendelte...”

1. A bölcs doktorok dicsérik azt a földet, melynek királya erkölcsében és magaviseelésében nemes. „...a mai evangéliummal áldottnak és boldognak mondom azt az országot, kinek királya... jó erkölcsű... vigyázó istenes életű... minden ellenségét megrontja...” Bibliai példa az Amaleket legyőző Mózes.
2. „Ilyen vala édes hazánknak, az apostoli Magyar Országának egyik oszlopa, istápjja, az igaz hitnek győzedelmes bajnoka, dicsőséges Szent László király...” Némely győzedelmi: a kunok elfoglalták Erdélyt, majd Magyarország ellen vonultak. „Magyar Ország erős bajnokja” legyőzte őket, de megtiltotta a mészárlást.
3. „De vajon megszűnt-e ezen csapás után az ellenség?” A Kunság fejedelme támadott, László viadalra hívta, legyőzte... Örült a magyar nemzet, nem így az

²¹ Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 159. „Fuit dilatata in Dienesd in Festo S. Ladislai Regis et Confessoris.”

²² *Uo.*, A 162, Pozsony, 1650, f. 23–24.

irigy Salamon, aki László ellen vonult. László legyőzhette volna, de „Üdvözítőnk szavát eszébe forgatván itt is”, életétől meg nem fosztotta, elbocsátotta. Egyéb viadaljairól a zsákmányolt és felfüggesztett fegyverek szólnak.

„Ó szerencsés vitéz, ó Isten dicsőségének erős bajnokja, Magyar Országnak, az igaz hitnek gyönyörű istápjá, dicsőséges Szent László! De vajon minek tulajdonítsam én ennek az triumfusit, ennyi győzedelmet? Ha erősségének tulajdonítom, nem vétek; ha vitézségének, magok mutatják a triumfusok; ha bölcsességének, igen helyesen mondom; de magadra hagyom, Keresztyén Lélek.

4. Tudom, hogy azt mondod, hogy nem másnak, hanem a lelki vigyázásnak, az istenes életnek” – „a mai evangélium szerint Beati sunt servi illi, azt mondod, hogy aki azt tagadná, az eget a naptul, a napot világlátul, a tüzet melegségétül fosztaná meg.”

Csodák bizonyítják ezt, a sorrendre érdemes figyelniük:

- tűz (a szarvas két szarva közt égő szövetnek)
- víz (kősziklából vízfakasztás: lándzsával, másutt lova lábával)
- földi állatok szolgálatja (seregének élelem)
- kövek (Szent László pénze)
- a levegő ég (kiben felemelkedett)
- a mennyég („győzelmében segedelem és segedelem szemlélő angyalok”)
- a szegények („kik az ő nagy adakozásáért Rex misericordiae, Pater pauperum, sőt nem királynak, hanem édes atyjoknak hitták”)

„De hogy mi üresen és semmi gyümölcssel ne hallgassuk ezen királynak dicséretét, hozzátok fordítom szavamat, Keresztyének, halljátok, mit mond e mai evangéliomban édes Üdvözítőnk. Vigilate...” Ismét bibliai példák. Szent László, miként Szent Pál, a jó harcot megharcolta, „az ő méltóságos király tisztít Isten dicsőségére viselvén istenes életben s lelki vigyázásban foglalván magát...”

5. Ima, kérés: („hogy követőid lehessünk vigyázásban, istenes életben”).

Ha megfigyeljük a beszéd egyes részeiből összeálló egységet, a fejezetek összekapcsolását, a kitűzött téma folytonos visszatérését, a szónok közönséghez fordulását, a nyelvi megfogalmazás minőségét, megállapíthatjuk, hogy jól összeállított,

egységes fogalmazású beszéd került kezünkbe. A bibliai és a Szent Lászlóra vonatkozó részek összeillesztettek, az élettörténet elemei és a retorikai elemek nem uralkodnak el a beszédben, a prédikáció nem lesz oráció.

E beszédhez nehéz volt a kompiláció alapjául szolgáló forrást találnom. A beszéd egyes elemei legendákban,²³ népekekben,²⁴ világi történeti és költői művekben²⁵ előfordulnak, de azok egyike sem közvetlen forrás. Tarnóczy István 1681-ben 50 elogiumban írta le Szent László életét.²⁶ Nádszegen Liptaynak plébános elődje volt Illyés István, aki 1708-ban két magyar nyelvű prédikációt is közzétett Szent Lászlóról. Ezek a beszédek inkább tudós értekezések, miként azt a címlapon jelezte Illyés, kiadásra előkészítve ellátta azokat idézetekkel, hivatkozásokkal.²⁷ Forrásai között Illyés hivatkozott a bécsi egyetemen a natio Hungarica patrónusünnepén évenként latinul elhangzott és kinyomtatott Szent László napi orációkra, amelyekről fentebb volt szó.²⁸

1673-ban Bécsben Skerlecz Miklós (a zágrábi káptalan Bécsben tanuló alumnusa) beszédét a natio Hungarica kéziratos könyve megdicsérte.²⁹ Ez az oráció Liptay számára forrásként szolgálhatott, de önállóságának itt jóval nagyobb szerep jutott, mint más, latin mintapredikációt követő beszédeiben.³⁰ Az önálló kiadvány, amely Szent Lászlóról 11 jelzős kapcsolatból álló felsorolással (toposz-

²³ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Budapest, 1938, II/507–527; SZELESTEI N. László, *A Szent László-legenda szöveggyományszűréséről (Ismeretlen legendaváltozat)*, Magyar Könyvszemle, 1984/3, 176–203.

²⁴ Vö. MEDGYESY–SCHMIKLI Norbert, *Szent László király alakja az 1651 és 1845 között keletkezett kéziratos és nyomtatott énekeskönyvekben* = „Vállal magasb mindeneknél”, (5. j.), 193–226.

²⁵ THURÓCZY, Johannes, *Chronica Hungarorum*, Augsburg, 1488; Brno, 1488; Frankfurt, 1600. A kunok második betöréséhez, ha nem is közvetlen, de forrás lehetett Thuróczy krónikája. – BONFINI, Antonio, *Rerum Hungaricarum decades...* Dec. II. lib. IV.

²⁶ TARNÓCZY, Stephanus, *Rex admirabilis sive vita S. Ladislai regis Hungariae historico-politica ad Christianam eruditionem elogiis theo-politicis illustrata*, Viennae, 1681; 1683². (RMK III 3098, 3239.) Az elogiумok ismertetése: KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2015 (Doktori dolgozatok), 60–68.

²⁷ ILLYÉS István, *Sertum sanctorum: A dicsőült szentek dicsőítetnek jó illatú virágiból kötött koszorú, I–II*, Nagyszombat, 1708, RMK I. 1755, tom. I. 252–267. A címlapon: „Élő nyelvi prédikálása után rendbe vett, helyesleg bévített és írásban kiadott.”

²⁸ *Uo.*, 252. Illyés így hivatkozik rájuk: In panegyricis annuis Viennensibus.

²⁹ BARTA, *Ungarn*, (6. j.), 137. – (A fentebb már említett Cetto-féle, 1693-ban kiadott orációgyűjteményben ettől eltérő szöveg áll Skerlecz neve alatt.)

³⁰ Calamatus prédikációjának tolmácsolásáról lásd a 14. jegyzetben idézett tanulmányt.

bokorral) kezdődik,³¹ végig az orációk jellegzetességeit viseli magán. Hogy Liptay ezen oráció ismeretében készíthette prédikációját, és nem közös forrásból származnak a világi beszéd és a prédikáció közös részletei, az összefüggések lineáris egymásutánja is erősíti. Egy példa:

Skerlecz Miklós, 1673

... Ladislaus satellitibus suis mortem tantum barbaris inferentibus dixisse fertur: Servate has breves hostilium corporum reliquias, fugientem capite multitudinem, ut si forte ad orthodoxam fidem animum advertere voluerit, Dei populum amplificemus. O verba Catholico et sanctissimo Rege digna, quin immo verba dignissima, quae inscribantur non silici, quem gutta cavat, non marmoris, quem aetas proterit, non adamantis, qui cedit sanguini, non ferro, quod igne liquatur, sed caelo ipsi, ex quo pro immortalis Ladislai gloria ab universis creaturis legi possint et celebrari.

Liptay István

... az istenes életű király megkönyörülván az ellenségén, azt kezdé kiáltani: Szűnjetek a fegyverrel való bajvívástul, hanem fogjátok elevenen az ellenséget, talám Isten kegyelmébül a keresztényen igaz hitre megteréthetjük. Ó istenes életű, királyhoz illendő szózat, méltó volna bizonyára ezen szókat nem márványkőre metszeni, melyet az esőcseppek megliggatnak, nem gyémántra, mely a vérnek enged; nem vasra, acélra, melyet a tűz megemészt, hanem magára az égre felírni arany betűkkel, melyen olvashatná minden lélek ezen királynak dicsőségét és ütet dicsőíthetné.

Az oráció és a prédikáció felismerhetően közös pontjain az oráció retorikai alakzatai általában megritkulnak, az idézett szöveg párhuzamai közül csak egy maradt a prédikációban.

Quem video? Regem inter proceres, sanctum in aula, Martem in sago, Divum in toga, terrorem in campo, amorem in Urbe, Davidem in templis, Salomonem in consiliis, Constantinum in acie, Justinianum in foro. Cerno inquam Justinianum in foro... Quem video: Constantinum in acie...

Ez volt bizony amaz erős Constantinus Magnus, aki soha úgy a tábora népét ellenség ellen ki nem vitte...

László és Salamon viszályában az orációban megjelentettek a képzés folyamán bemutató beszédet tartó ifjú retorikai és ókortörténeti, másutt mitológiai ismereteinek bizonyítékaként olyan hasonlítás-sorok, amelyek prédikációba nem férnek bele.

Quis Ladislaus? excedens fidelitate Fabricios, continentia Turnos, fidelitate Pompejos. Quis Ladislaus? Superans frugilitate Pisones, sapientia Laelios, pietate Metellos.

³¹ Ut Coeli inquilinum, fidei colossum, commilitonem Angelorum, terrorem hostium, amorem urbium, orbis miraculum, Oraculum sapientiae, Victorem gloriosissimum, microcosmum sanctitatis, ducem denique tuum (felix Pannonia) Regem et Antesignanum[!] D. inquam Ladislaum...

Az ilyenfajta, gyakran ritmikusságot biztosító felsorolások Liptay István magyar nyelvű prédikációiban is megtalálhatóak, de csak az erkölcsi mondanó hangsúlyozása érdekében. Erre a csodafelsorolásnál már említett példát idézem:

„Tudom, hogy azt mondod, hogy nem másnak, hanem a lelki vigyázásnak, az istenes életnek méltó tulajdonítani e máj evangélium szerint: *Beati sunt servi illi*, azt mondod, hogy aki azt tagadná, az eget a naptul, a napot világjátul, a tüzet melegjéül fosztaná meg. Megbizonyították ezt sok csudák, megbizonyította ezt a tűz, midőn a Boldogságos Szűz Mária templomában ment volna egykor a mezőn éjszaka, hogy el ne tévelyedne, egy szarvasnak a két szarva égő szövetnek gyanánt világosíta neki a templomig. Bizonyította a víz, midőn a szomjú és ellankadt vitézinek, mint régen Mojzes az Izrael fiainak a pusztában, nem vesszővel ugyan, hanem kopjával, az erős kősziklából vizet és forráskutat ereszte. Másutt ismét a lova lábával forráskutat csinála. Bizonyította a földi élő állatoknak szolgálatja, midőn a hadban lévő népek éhezésekben az ő könyörgésére sereggel jöttek a vadak és a barmok. Bizonyították a kövek, amidőn a tatártul elhintett pénzt, hogy a táborát megverhesse, kövekké változtatta. Megbizonyította a levegő ég, kiben gyakorta napjában felemeltetett dicső Szent László. Bizonyította a mennyég, aki az ő hadakozásiban segítő és segedelem szemlélő angyalokat ada Szent Lászlónak. Bizonyították a szegények, kik az ő adakozásáért *Rex misericordiae, Pater pauperum*, sőt nem királynak, hanem édes atyjoknak hitták...”

Liptay prédikációjában több olyan elem szerepel (például Szent László két párba), amelyek érdekes adalékok a Szent László-hagyomány, a Szent László-tisztelet történetéhez. (Érdeemes megjegyeznünk, hogy Palócországban hangozhattott el az elemzett szentbeszéd.)³²

A korai Szent Lászlóról szóló liturgikus forrásokról Mezey László megállapítása: Bár a szép attributumokat Szent László inkább tetteivel érdemelte ki, mintsem

³² Némethy Lajos szerint Liptay István Ságújfalun lakott, mikor karancssági plébános volt. (*Series parochiarum et parochorum archidiecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum 1894*, Strigonium, 1894, 746, 124, 170, 309.) Bizonyára összefüggésbe hozható Liptay István Szent Lászlóról szóló beszéde és a palóc vidéken máig elterjedt Szent László tisztelet. Vö. LENGYEL Ágnes, LIMBACHER Gábor, *Szent László-tisztelet a Palóc földön* = „Vállal magasb mindeneknél”, (5. j.), 281–318.

erényeivel, mégis inkább uralkodói egyénisége, erényei és nem cselekedetei jelennek meg irodalmi ábrázolásában.³³ „A harcos és mindig győzedelmes vezér, akinek az alakját a népi emlékezet inkább megőrizte, a szekvenciát kivéve, nagyobb részletes bemutatáshoz nem jut.”³⁴ Liptay prédikációjában a bibliai mondandóval egybeszőve olvashatjuk (néha meghúzva) az oráció Szent László életéből vett eseményeket és erényeket. Erre különösen azért kell felfigyelnünk, mert ez a fajta egybehangoltság nem általános szentekről szóló prédikációinkban.

³³ MEZEY László, *Athleta patriae: Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása = Athleta patriae: Tanulmányok Szent László történetéhez*, szerk. MEZEY László, Budapest, Szent István Társulat, 1980 (*Hungaria sacra*, 1), 119–55, i. h. 22.

³⁴ *Uo.*, 46.

Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből

17. századi felföldi evangélikus iskoláinkban az oktatás magas színvonalon folyt. A század első feléből és közepéről bőségesen maradtak ránk olyan nyomtatott és kéziratos vallási vitairatok, melyek a gimnáziumi oktatás során keletkeztek. Főleg a tehetősebb nemes ifjakat igyekeztek felkészíteni arra, hogy az ellenreformációs nyomásra se adják fel hitüket, maradjanak az ágostai hitelvek mellett. A katolikus fél vezetői (pl. Pázmány Péter) elsősorban a főurak áttérítésére törekedtek. A birtokaikon élők a kegyúri jognak engedve követték uruk vallását. Egyre több iskola került katolikusok kezébe. A bécsi udvar által biztosított anyagi és előmeneteli lehetőségek támogatták a katolikusok érvelését. Megszűnt például az egykori Thurzó-birtokokon a bicsei gimnázium (Esterházy Miklós nádor lett ott a kegyúr), az 1660-as években Illésházy Gábor katolizálásával a rózsahegyi is.

A döntő fordulatot az 1670-es évek (a gyászévtized) eseményei jelentették. Elűldözték az evangélikus papokat és iskolamestereket. Az üldözés idején Lestinán Jacobus Zmeskál birtokára fogadott menekülő papokat.¹ Matthias Petrovitzius (Petrovics) is köztük volt, a Thököly-felkelés idején Kubinba hívtak; de 1686-ban onnan távoznia kellett. 1703-ban szintén beiktatták Kubinba, ekkor 1709-ig tartózkodhatott ott. A közeli, kicsike árvai faluban, Lestinán, amely artikuláris hely lett a soproni országgyűlést követően, tarthattak fenn iskolát az evangélikusok. Ugyanúgy, ahogy a szomszédos Liptó vármegyében Nagypalugyán. Zacharias Petrovitziust, Matthias Petrovitzius egyik fiát, aki Johannes Rezik ajánlásával érkezett ide Eperjesről, mind a két hely iskolamesterei közt említik. Ismert 1712-ben tartott logika-előadásainak jegyzete.² 1713-ban Lestinán atyja utódként lett lelkész, az ő helyére pedig testvére, Elias lépett.³ Anyjuk a Clementis családból származott. Nem érdektelen, hogy a Gömöri Múzeum régi kéziratainak egy részét Zacharias Clementis, mint elűzött lelkész, szintén Árva

¹ KLANITZA, Martinus, *Fata Augustanae Confessionis Evangelicorum*, ed. Andreas FABÓ, Pest, 1865, 89.

² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 647.

³ JÁN REZIK, SAMUEL MATTHAEIDES, *Gymnaziológia: Dejiny Gymnázii na Slovensku*, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1971, 530.

vármegyében, özvegy Baan Mihályné (Barbara Pongrácz) házában, 1673-ban másolta.⁴

A Gömői Múzeum 9544 GM jelzetű kézirata 1710–1711-ben keletkezett a lestínai iskolában. A kötetből tanulmányozható a korabeli evangélikus gimnáziumi verstanítás gyakorlata. A versek többször is megőrizték konkrétágukat, nem mindig tüntették el belőlük a neveket. Segítségükkel az iskola környezetéről, a század közepén még gyakorlati célú hitvitázást középpontba állító iskolatípus funkcióváltozásáról is új adatokkal bővülnek ismereteink.

A magyarországi, 16–18. századi irodalomelméleti oktatás segédkönyveit Bán Imre vette számba,⁵ majd Kecskeméti Gábor⁶ és Bartók István⁷ foglalkozott részletesen a 17. századi irodalomelmélettel, irodalmi gondolkodással. Az elméleti kézikönyvekhez csatolva, néha önálló kötetben, elméletet illusztráló szöveggyűjteményt, gyakorlati útmutatót is adtak a tanulók kezébe. Különösen érdekesek azok a kéziratok, amelyek a gyakorlás emlékeit őrzik. Az utóbbira például szolgálnak a jezsuiták tanárképzőiből fennmaradt gyűjtemények.⁸ Tudomásom szerint gimnáziumi gyakorlatok során keletkezett verseskönyvvél eddig nem foglalkozott a szakirodalom.

A vizsgált kötetet (nagy nyolcadrét, 165 beírt levél) összeírója gyűjteménynek szánta, annak élére önálló, az olvasónak címzett verset helyezett el (Ad Lectorem Carminum Libri hujus), kíméletet és jóindulatot kérve csikorgó verseléséért.

Az első részben az alábbi feliratok alatt állnak versek és azok prózában elmondott megfelelői:

V. T. (Versus turbate – a verssorok szórendjének összezavarásával annak ritmusát elrontották.)

⁴ A 17. századi és 18. század eleji kéziratosokat Liskay János 1907-ben ajándékozta a múzeumnak. Vö. *Hitvita és retorikai gyakorlatok a rózsabegy evangélikus gimnáziumban az 1640-es években (Ján Kučera nyomtatott és kéziratos művei)* = Lásd e kötetben, 153–161.

⁵ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72).

⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas, 1998 (Historia litteraria, 5).

⁷ BARTÓK István, *„Sokékal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” – Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai, 1998 (Irodalomtudomány és kritika).

⁸ Vö. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 469–485. Más emlékei is fennmaradtak a jezsuiták ezen vers- és oratio-írási gyakorlatainak pl. Kolozsvárott, a Budapesti Egyetemi Könyvtárban.

V. R. (Versus recte – A ritmus visszaállításával helyreállított verssorok.)

R(esolutio) V(ersuum) – (A vers prózában elmondva. Vagy fordítva: vers alapszövegéül szolgáló próza.)

Ma[teri]a carminum – A vers témája.

Ma[teri]atum – Helyesen összeállított vers megadott Materia alapján.

Változatosak a témák, állatmesék (Phaedrus), bizonyára szöveggyűjteményekből származó epigrammák (jellegzetes figurákkal: poéta, asztrológus, földműves, szakács, stb.). A keresztény színezet átlengi az antik költészetből ismert alakokat is. Itt-ott a példavers szerzőjének nevét is megőrizte a kézirat. Például: Epigramma Oveni (10v); Prudentius Szent Pálról (11v). Egyik szabálytalan ritmúsú, békéről szóló vers-alapanyagban Sárfi István nevezi meg magát, tanuló társának, Jacobus Petrovitziusnak ajánlva versét (12v–14):

Haec paucula adjecit Stephanus Scharfy
Condiscipulo suo Jacobo Petroviczio.

Ennek versben megfogalmazott változatában keretként helyezkedik el ez az adatsor:

Quos habeat fructus Pietas sanctissima Virtus
Dicere me brevibus chare Jacobe iubes.

.....

Haec pauca adiecit Scharfy Stephanus et optat
Jacobo Petrovits cuncta beata simul.

Bizonyára a versben írt sorok, kifejezések többsége példatárakból, antik szerzőktől származik. Néhol cím is utal erre. Például: Christus resuscitatus apparuit Apostolis – Centones ex Virgilio (20). A költemény tényleg Vergilius kifejezései-vel, mozaikjaival építkezik, egyik fajtája ez a versírásnak, cento készítése. A gyakori mesék esetében mindig ott a tanulság is: nem mellékes a nevelési szempont.

A materia: az élet teljessége, az etikus élet. Már Quintilianus így tartotta.

Egykor Ferrarában hasonló körülmények között verselgetve büszkén fogalmazta meg Janus Pannonius, hogy az antikoktól tanulja ő az eloquentiát, a stílust,

ám materiában ő jobb azoknál. „Stílusban tietek, tárgyban enyém a babér. – Vinco materia, vincitis eloquio.”⁹

Vitéz János és Hunyadi János azért küldte Itáliába Janust, hogy ott a művelt, becsületes életideált sajátítsa el. Ferrarában Guarino iskolájában ez az irodalom/művészet és a gyakorlat, a szó és a tett egységét, az őszinteség és a szépség együttlétét jelentette.¹⁰

A humanista gimnáziumok célja 1700 körül hasonló volt, átítva keresztény eszmékkel. Talán az Árva és Liptó vármegyei, valamint a környékbeli ifjak patronusai nem ilyen magasztosan fogalmaztak. De az iskolával szemben elvárásaik voltak. A műveltség megszerzésében néhány évtizede még fontos szerepet játszott a hitvédelemre való felkészítés. A gyászévtized, a folytonos tévesztés a megmaradt lehetőségek jobb kihasználására készített. A törvényben rögzített artikuláris helyeken (a néhány iskolában) az egyéni helytállásra való felkészítés került előtérbe. Mindez tükröződik a költészet materiájának, szóba jöhető témáinak számbavételekor. A kötet nagy része ezt tartalmazza. Rövid felsorolás után a versírási alkalmakról esik szó, gyakorlatokkal kísérve. (A korábbi évtizedek politikai felhangja, bizonyára az iskolai jelleg miatt, hiányzik.)

A materia szerint a versek lehetnek:¹¹

- Vidám tárgyúak, miként: genethliaca, epithalamia, propemptica, approbateria, epibateria, epicinia, scolia.
- Dicsőítő, miként: hymni, soteria, encomiastica – ide tartoznak: panegyrica, pedoucteria.
- Szomorúak, miként: elegia – ide tartoznak: threni, epicedia, epitaphia.
- Köztesek, miként emblemata, aenigmata – ide tartoznak: logogryphi, anagrammatismi, eosticha, acrosticha, palindroma, echones.

Ezt a tematikai osztást követik (az antik kor óta ismert szabályok megadása után) a mintaversek. Csak néha található a megírás körülményeire utalás. Például

⁹ JANUS PANNONIUS *Összes munkái*, közread. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 23. (nr. 17.): *Önmagáról*.

¹⁰ KARDOS Tibor, *Janus Pannonius bivatástudata és költészete = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Akadémiai, 1975 (*Memoria saeculorum Hungariae*, 2), 11–64. Idézett hely: 11–12.

¹¹ Az alábbi felsorolás a 42v-n található, azt követően az egyes elnevezések meghatározása és gyakorlása következik.

nem véletlen, hogy mely keresztniveken gyakorolják a születésnap verseket. Az eclogánál Jézus születéséről (perbelle accommodata) Vergiliusból centózott (összeollózott) vers Josua Stegmann szerzeménye (59v).

Az sem mellékes, hogy tankönyvre is utal kéziratunk. Például: Plura vide in Poetica Gyssena (61). Ez a 17. században Marburgban és Giessenben gyakran kiadott *Poetica*-tankönyv, melyet a 17. század eleje óta folyamatosan bővítettek az ottani egyetem tanárai.¹²

A búcsúverseknél bő alkalom nyílt a haza és bátorság, bölcsesség felemlegetésére. (Itt sem találkozunk politikai felhanggal.) A kötet verseinek vizsgálata (számítógépes keresés segítségével) bizonyára sok érdekes meglepetést tartogat. A jobb versek florilegiumokból, vagy mintaköteteből kerülhettek a példák közé. Egy 16. századi hazai kéziratot formuláskönyv például Janus Pannoniust nevez meg szerzőként 2 disztichon esetében.¹³ A 16. század óta különféle variánsokban tűnnek fel sokhelyütt, a Gömöri Múzeumban őrzött kéziratban ezek a rákversek közt szerepelnek (74v).

A matéria után a formai gyakorlatok következnek: különféle verssorok és strófaformák. Korábban csak versfeliratként találoztunk szlovák nyelven, itt három terjedelmes vers e nyelven íródott (81v–85v).¹⁴ Ebből kettő Éva-napra. (Valószínűleg Eva Winssowanit köszöntötték.) Három nyolc szótagú sorból álló strófákban, a-a-b rímekkel. Aztán latin versek dicsérik Michael Okolicsányit (86).

Az újabb nagyobb egységben egy-egy sententiát megadva gyakorolják a különböző figurákkal való kifejezésmódot. Példák: Timor Domini est Parens omnium virtutum (Az Úr félelme minden erény eredete) (87); Pietas ad omnia utilis est (Az erény mindenkor hasznos) (100); Platon-idezet: Tum demum beatae sunt Republicae, si aut Philosophi imperant, aut Philosophiae dent operam

¹² Az 1607. évi első kiadás fő szervezője az 1606-ban kinevezett Caspar Finck volt. Egy későbbi kiadás: *Poetica major, per Academiae Giesenae, nonnullos professores, praeceptis, commentariis, observationibus, exemplis, ex veteribus et recentibus poetis, studiose conscripta*, editio ultima, denuo recognita, aucta et elimata, Giessae Hassorum, Hampel, 1671.

¹³ SZELESTEI N. László, *Janus Pannonius-epigrammák egy XVI. századi formuláskönyvben = Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék és MTA Irodalomtudományi Intézet, 1985, 15–18.

¹⁴ Mintaként az első vers első strófája:

Pekna a chwalibetna Ctnost,
Gest k Slowu horliwost,
Obirat je v nem nabostne.

Imperatorum (Akkor szerencsések az államok, ha vagy a filozófusok uralkodnak, vagy az uralkodók filozofálnak) (115).

A továbbiakban a funkcionális költészet emlékeit őrizte meg a kötet. Nem az alkalmi költészet kifejezést használom, mert az rosszízű. Ebben a korban a költészet az értelmiségiek és támogatóik körében a társasági élet velejárója volt. Az élet eseményeit (születés, halál, házasság, névnap) versekkel illett kísérni. Ha a saját fantázia, a matériával bánni tudás kevés valakinél, a tanult minták felhasználása segítség. Egy egyéves korában elhunyt kislány nevét monogrammok rejtik (133); Ádámot latinul (129), Eva Winssowanit szlovákul (130), Stephanus R[akowszky]t latinul (132) köszönti vers. A Johannes Zmeskál tiszteletére írt verssorok első és utolsó betűinek összeolvasása az alábbi mondatot adja: Johannes Zmeskal vivat diu faustus in laudem nominis Iouae. Eva Okolicsányi és Matthias Joob (Fancsali) házasságkötésékor a lestinai iskola igazgatójával, Zacharias Petrovitziusszal az élen verseket írt Jacobus Petrovitzius (bizonyára az igazgató fia, esetleg unokaöccse), Stephanus Sarffy, Martinus Trsztszenszky, Georgius Ambrozy, Johannes Zaszkalitzky, Michael Okolitsany és Georgius Okolitsany.

A kötet összeállítója ismét új részt kezd, De libello ír szerénykedve. Nem méltók e versek arra, hogy napvilágot lássanak, at mi placet Musa rusticana (de nekem tetszik e faragatlan Múzsza) – olvasható a kötet kezdő verséhez hasonló hangon. Anagrammák, azok enodatiója (magyarázata), akrosztichonok, kronosztichonok, echós vers – mindaz, amit tunultak. Horatius (néha Martialis) formáit gyakorolják. Gyakori a kevés változtatással elkészített parodia, amelyben híres költő verse „azonos vagy más értelemben” sajátként szólal meg, csak a szükséges mértékben változtatva a mintán.¹⁵

A folytatásban is a tanult tartalmi és formai elemek vannak jelen. Adamus Zmeskált, majd Georgius Lubyt névnapján köszönti vers, Georgius Pongrácz és Barbara Suhajda házasságára tiszteleg Jacobus Petrovitz, Stephanus Sarffy, Martinus Trsztszenszky és Johannes Zaszkalitzky. A 87 évesen elhunyt Alexander Kubinyt alumnusként ugyanők siratják el. E versben a nagypalugyai artikuláris iskola alumnusaiként nevezik meg magukat. (Zacharias Petrovitziust forrásaink is hol nagypalugyai, hol lestinai rektornak mondják.) Névnapi verset kap Johannes

¹⁵ Vö. TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 444–469.

Szmretsany és Johannes Textoris. Hasonló verssorokban található akrosztichonnal, mezosztichonnal és teleosztichonnal köszöntik Thomas Baant, chronosztichonossal Stephanus Rakovszkyt.

A sok név közül érdemes néhányat kiemelni. Georgius Ambrózy, a későbbi püspök Zacharias Petrovitziust mint jó tanárt követte Lestinára, amikor az iskolájával együtt Kubinból távozni kényszerült.¹⁶ A kéziratban szlovák nyelvű versek is akadnak. Bizonyára nem volt egyedülálló Fanchali Jób János, a 17. század elejének versszerető köznemese.¹⁷ A kötetünkben található nevekből (verstanuló diákok és köznemes patrónusaik) földrajzi környezetből és társadalmi helyzete az akkori állapotok képe bontakozik ki.

A lestinai artikuláris hely iskolája szerény körülmények közé szorult vissza. Annak vezetője, Zacharias Petrovitzius, miként a volt Királyi Magyarország többi evangélikus iskolájában élő sorstársa, már nem gondolhatott hitviták tanítására: sem igény, sem közönség nem akadt erre. Szinte egyedülálló támaszként számított a versekben megörökített személyekre, s velük együtt óvta az ősök hitét és az ahhoz szükséges „veteményes kertet”, az iskolát. Petrovitzius és társai művelt, öntudatos gyülekezeti tagokat, a gyülekezetekkel törődő, azokat patronáló nemeseket neveltek.¹⁸

¹⁶ SCHMAL, Andreas, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*, ed. Andreas Fabo, Pest, 1861, 156.

¹⁷ JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, Budapest, 1959 (Irodalomtörténeti füzetek, 25).

¹⁸ Hasonló a jelenség a Dunántúlon, az iskolák eredményességének bizonyítéka az evangélikus értelmiség, amely számarányánál nagyobb mértékben vette ki részét az ország művelődési törekvéseiből.

Gyalogi János latin epigrammafüzére, 1744

„...de me fateor ingenue et candide, Transylvanis, in quorum medio annos viginti quinque versatus sum, in acceptis fero, quod et Concionator et Poeta sim, volens utroque rem Catholicam brachio juvare, et talenti modicum ab infantia mihi a Deo traditum, totum in utilitatem eorum convertere, ut quae gratis accepimus, gratis demus.”¹

Ez a tanulmány az utóbbi időben gyakran kutatott jezsuita szerző, Gyalogi János (1686–1761) költészetét vallatja. Mottóul felvett sorai szerint 25 éves erdélyi szolgálat után azt tartotta magáról, hogy szónok és költő. Szónoklattani és szónoki tevékenységét újabban többen vizsgálták, Knapp Éva,² Gábor Csilla,³ Balla Lóránt,⁴ Száraz Orsolya,⁵ magyar nyelvű imakönyvét kiadta Hubert Ildikó.⁶ Az életét végigkísérő költői munkáiról érdemleges szakirodalom nincsen. 1858-ban a ko-

¹ *Gyalogi János, magyar jezsuita emlékezete*, A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve, 1857/58, 3–18, i. h.: 8. A szerző az általa használt Gyalogi-kézirat (*Sylvae opusculorum P. Joannis Gyalogi*) lelőhelyét nem adja meg. Száraz Orsolya az 5. sz. jegyzetben idézett munkájában hívta fel a figyelmet arra, hogy a kötet ma is megvan, sőt arról másolatot bocsátott rendelkezésemre, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

² KNAPP Éva, *Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a XVIII. század első feléből: Gyalogi János (?) De eloquentia sacra (1750) = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004 (Csokonai könyvtár), 227–262; UÓ, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2002, 261–294. = KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 121–173.

³ GÁBOR Csilla, *Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: Lelkiség és változó szentségi kritériumok* = G. Cs., *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és korai újkor szövegtípusokban*, Debrecen, Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó, Bolyai Társaság Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 171–184.

⁴ BALLA Lóránt, *Csete István és Gyalogi János mint a korai újkor jezsuita szisztematikus történelmi-liturgiai-filozófiai prédikációs irodalom képviselői = Filológia és irodalom*, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Opuscula litteraria, 4), 63–86; UÓ, *Kuruckodó jezsuiták a 18. században: Csete István („mester” – író) és Gyalogi János („tanítvány” – fordító, értelmező, közvetítő) esete = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mások, Budapest, Reciti, 2015, 355–369.

⁵ SZÁRAZ Orsolya, *Gyalogi János kézíratos prédikációja 1728-ból = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita és mások, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 386–395.

⁶ GYALOGI János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloysziához, 1732*, kéziratból sajtó alá rend., bev. HUBERT Ildikó, Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014.

lozsvári gimnázium évkönyvében jelent meg eddig róla a legrészletesebb tájékoztatás,⁷ Némethy Lajos 1879-ben szintén összefoglalót adott működéséről.⁸ Tártyalja tevékenységét Johann Stöger⁹ és Carlos Sommervogel.¹⁰ Szinnyei József írói lexikonában 18 kinyomtatott művét sorolja fel, aztán megjegyzi, „Kéziratban sok latin költeménye is maradt, melyeknek holléte nem ismeretes”.¹¹ Néha nehéz a bibliográfiai címeket fellelni. Megjelentetett műveinek száma a 18. századi nyomtatványok alapos számbavételével egyre szaporodik. Kéziratban található műveiről eddig kevés adat látott napvilágot. Az idézett 19. századi életrajzokon kívül Ritter Márton adott rövid híradást 1965-ben az alább tárgyalt epigrammákról,¹² verses művei közül csak egy jelent meg modern kiadásban.¹³ Varga Imre kéziratból közölte Gyalogi leírását a II. Rákóczi Ferencnek állított kolozsvári diadalkapuról.¹⁴

Néhány terjedelmes verses művét felidézem (epikai és lírai versek egyaránt vannak köztük) az érdeklődés felkeltése érdekében.

1715-ben, Kolozsvárra kerülésekor a 16. században Kolozsvárott működött jezsuitákról írt epikus verseket.¹⁵ Disztichonokban olvashatjuk Kolozsvár leírását és a gubernátor köszöntését, majd hexameterekben, idézett jezsuita források alapján verselt 16. századi kolozsvári jezsuitákról (Leleszi János, Jacobus Wicicus /Prosopopeja/, Ferdinandus Capecius /Ecloga/, Joannes Argenti /Propempti-

⁷ Ld. az 1. sz. jegyzetet.

⁸ NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112.

⁹ STÖGER Johannes Nep., *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, Viennae, Ratisbonae, 1856, 115.

¹⁰ *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Bibliographie*, par Augustin et Aloys de BACKER, nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, III, Bruxelles, Paris, Toulouse, 1892, 1980–1981.

¹¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Budapest, 1894, 1–5.

¹² RITTER Márton, *Gyalogi János ismeretlen latin versei az egri főegyházmezei könyvtárban*, Vigilia, 1965, 63–64. – 1728-ban Valentinus Gorgius epigrammáit adta ki (*Opus Epigrammaticum Valentini Gorgii, Generalatus medici, amici, ac deinde Mecenatis mei optimi, quem oculis nunquam vidi, sola poetices consuetudine, et alveo epistolarum mihi conjunctissimi... furtim ad me delatum*. Claudiopoli, 1728).

¹³ VARGA Imre, *Szádeczký: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, Budapest, Akadémiai, 1955, 47–49. (Gyalogi éneke. Inc. Felteszi kalapját... Varga Imre besorolása: „Furcsa verszet. Helycsúfolónak látszik.”)

¹⁴ VARGA Imre, *A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról*, Vigilia, 1976, 691–696.

¹⁵ *Prima Jesu Societas* Claudiopolitana sudore et sanguine secunda et foecunda. Laureato honori ... neo-doctorum cum in Alma Regio-Principali Academia Claudiopolitana per Tobiam Dirner e Societate Jesu AA. LL. et Philosophiae Doctorem, ejusdemque Professorem emeritum, suprema philosophiae laurea secundis alitibus insignentur, ab ... Rhetorica Claudiopolitana dicata, dedicata. Csik[somlyó], 1715. – A nyolctagú kolligátum mindegyikére egykorú kéziratos kéz feljegyezte a szerzőt, itt: Authore P. Joanne Gyalogi Gyöngyösiensi. Példány: OSZK, 184.248. coll. 1.

con/, Emmanuel Nerius). A kötetet a Károly császárnak címzett *Lachrymae marmoris Basilicae Max. Urbis Claudiopolitanae*, aztán epigramma és diáknévsor zárja.

1719-ben a templom részeit magyarázta jelképekkel (kivételesen prózában).¹⁶ Ugyanebben az évben jelent meg először a magyarországi iskolák számára készült *Opusculum orthographicum* című munkája is, melyről Knapp Éva írt,¹⁷ aki a szerzőséget az 1736. évi kassai kiadás előszavából bizonyította. Az előszó végén Gyalogi neve éppúgy nevének kezdőbetűivel szerepel („Libellus in planum ordinem dIGesSI^t”, mint kéziratos imakönyvének ajánlása végén.¹⁸ Az *Opusculum orthographicum* 1719. évi, első kiadásáról alább még említendő egyik „epigrammájában” is említést tett.¹⁹

1726-ban Köleséri Sámuelnek ajánlotta 22 zsoltár-dicsérő elégiáját.²⁰ 1728-ban kiadta az erdélyi tábori orvos, Gorgias Bálintnak epigrammáit.²¹ 1730-ban Nagyszombatban tette közzé, egykori kolozsvári tanítványának, a jezsuita rendbe lépett és noviciusként elhunyt Lázár Antalnak élettörténetét *Daciae spes et deliciae* címmel.²² A terjedelmes verses mű hat részből áll (I. *Antonius ... speculum saeculi sui*, tíz; II. *Antonius deliberans*, kilenc; III. *Antonius Soc. Jesu tyro*, nyolc; IV. *Tristium*, négy; V. *Enthusiasmus*, egyetlen elégia; a VI. rész jól kidolgozott verses Lázár-dráma, *Metamorphosis fortunae, Epulonis e purpurato pauperis, et Lazari e paupere purpurati*. A VI. rész szabályos iskoladráma, ami nem meglepő, versszerző jezsuitáink (pl. Makó Pál, Faludi Ferenc) a tanítás során írtak iskolai színjátékokat.

¹⁶ *Iter ad templum honoris per templum virtutis per Joannem GYALOGI ... a neobaccalaureis inscriptum ; honori ... Pauli Haller, Nicolai Pejazevich, Nicolai Macskási, Cibinii, Barth, 1719. Példány: OSZK, 309.824.*

¹⁷ GYALOGI, Joannes, *Opusculum orthographicum de ratione recte emendateque scribendi et pronuciandi, Claudiopoli*, 1719¹; KNAPP, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák*, (2. j.) = *Sedes Musarum*, 131–141.

¹⁸ Lásd a 6. jegyzetet.

¹⁹ Nr. III/10.

²⁰ *Theophili romano-catholici, hungari, in psalmos quorum meditatione, amoris Divini ignis excardescit, elegiae XII; Dei-amatoris romano-catholici hungari in psalmos poenitentiales, elegiae X, Tyrnaviae, 1726. Példány: OSZK, 285.049.*

²¹ *Opus Epigrammaticum Valentini GORGII, Generalatus medici, amici, ac deinde Mecaenatis mei optimi, quem oculis nunquam vidi, sola poetices consuetudine, et alveo epistolarum mihi conjunctissimi... furtim ad me delatum, Kolosvár, 1728.*

²² GYALOGI, Joannes, *Daciae spes et deliciae in Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae: altero labente lustris et sepulchri pulvere restituae*, Tyrnaviae, 1730, 210 pp. Példány: OSZK, 323.896.

1737-ben tíz különböző elégiát (*varia elegiarum artificia*) tett közzé, a kiadványt a poétikai osztály nyolc megnevezett bakkalaureusának ajánlotta, esetleg ők el is mondták a verseket. (A vizsgán Jánosi Miklós volt a promotor.) Az elégiáknak nemcsak a fajtája más-más, hanem a címzettek is.²³ Megfigyelhetjük, hogy Gyalogi műveinek közzétételével oktatási célokat is szembe előtt tartott.

Messzire vezetne most, ha a vizsgák alkalmával kiadott művek szerzőségéről beszélnék. Nemzeti bibliográfiáink adatsorai többnyire automatikusan vagy az elnök/promotor vagy a vizsgázó neve alá sorolják e műveket. Ám gyakori, hogy nem az elnök, vagy a vizsgázó a szerző; itt például egyértelmű Gyalogi János szerzősége, holott nem szerepel neve a kiadványon. Egy másik kolozsvári kiadványnál fordított a helyzet. 1719-ben Kolozsvárról elhelyezték Szabó Istvánt, aki a poétákkal 10 hosszabb emblémaverset írt a kolozsvári Parnasszus fájáról. A kiadvány az ifjak vizsgája alkalmából Gyalogi János promotorsága alatt jelent meg (neve szerepel a nyomtatványon), Szabó István keretverseivel. (Az OSZK egyik példányán szereplő egykorú rájegyzés szerint a szerző Szabó István, akinek a neve a nyomtatványon egyáltalán nem szerepel.) A 10 embléma mindegyikének sorrendje: egy fa megnevezése, annak jelképes értelme, lemmájának megadása, a tanár

²³ *Sylvae, seu varia elegiarum artificia, diversas temporum praesentium materias complexa ... honoribus neobaccalaureorum, dum in Alma ac Regio-Principali S. J. Academia Claudiopolitana prima AA. LL. et Philosophiae laurea donarentur promotore ... Nicolao Jánosi ... ab Illustrissima Poesi Claudiopolitana oblata, 1737, Claudiipoli, 8r., 68 pp. Példány: OSZK, 285.046.*

Az elégiák:

- I. *Paraeneticon* Poetae ad libellum,
- II. *Genethliacon* in ortum Amaliae ... Francisci Ducis Lotharingiae, et Mariae Theresiae...,
- III. *Prosphoneticon* ad ... Comitem Joannem Haller ..., cum urbem Claudiopolitanam primum Daciae Gubernator ingrederetur,
- IV. *Epicedion* in obitum ... Joannis Okolicsáni, antistitis Varadiensis,
- V. *Syncharisticon* ad Comitem Nicolaum Csáki, antistitem Varadiensem,
- VI. *Panegyricon* de laudibus... Comitis Alexandri Károlyi ... Generalis Mareschalli Locumtenentis,
- VII. *Epithalamion* in hymenaeum .. Comitis Antonii Kornis, Suprem. Comitis Comitatus Hunyad,
- VIII. *Soterion* pro valetudine ... Patris Francisci Retz, S. J. praepositi generalis...,
- IX. *Propempticon* ... Principi Francisco Lotharingiae, ... ad exercitum Zemlinum adversus Turcas proficiscenti...,
- X. *Eucharisticon* Ad Divum Aloysium, ob redditam ejusdem ope valetudinem ... Patri Francisco Retz...

által megjelölt prózai szöveg és a vers, a végén az ifjú poéta nevével. A poétikai oktatás jellegzetes példájának vázát lap alatt közlöm.²⁴

(Legutóbb ugyancsak a praeses, promotor személyétől, sőt gyakran a kinyomtatott orációt elmondó személytől is független szerzőségeket mutathattam ki a Bécsben évente elmondott Szent László orációk esetében.²⁵)

Az 1740-es években sok elégiát írt, 1749-ben ezekből szintén gyűjtemény jelent meg, de a kiadvány egy példányát sem sikerült fellelnem.²⁶

²⁴ *Velatur janua lauro, cingit et augustas arbor opaca fores, seu Arbusculae majales ad Castalios Parnassi Claudiopolitani Amnes irrigatae, et ab Incolis Montis ejusdem Musis Palatio ... neobaccalaureorum, cum in ... Regio-Principali S. J. Academia Claudiopolitana Prima AA. LL. et Philosophiae laurea insignirentur, promotore Joannes Gyalogi ... praefixae, anno qVo Vesana faMes DaCos LibItInaqVe LaesIt ... Claudiopoli, [Typ. Telegdi Pap], 1719. Példány: OSZK: 184.248(6).*

Ingressus ad Libellum

Arbuscula prima. Platanus: *Industriae* – Lemma. Sub hac sophe fesse quiesce – Argumentum:

Versus

A végén: Praefixit et obtulit Illustr. Comes, Franciscus Kornis

Arbuscula II. – Amigdalus: *Vigilantiae* – Lemma. Mane virescit. – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Antonius Domokos

Arbuscula III. Cedrus: *Fortitudini* – Lemma. Dat robora Cedrus – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Blasius Maxai

Arbuscula IV. Palma: *Magnanimitati* – Lemma. Sub pondere surgit – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Franciscus Macskási

Arbuscula V. Buxus: *Constantiae* – Lemma. Viridis persistit in aevum – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Joannes Domokos

Arbuscula VI. Citrus: *Sapientiae* – Lemma. Ipso delectat odore – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Michael Maxai

Arbuscula VII. Taxus: *Fortunae* – Lemma. Scandentes fallere svevit – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Nicolaus Torma

Arbuscula VIII. Terebinthus: *Nomini philosophico* – Lemma. Per saecula vivit – Argumentum:

Versus

A végén: Praefixit et obtulit Sigismundus Lugosi

Arbuscula IX. Laurus: *Honori Tauretano* – Lemma. Immortali plaudet honore – Argumentum:

Versus

A végén: Praefixit et obtulit Stephanus Bálintith

Arbuscula X. Laurus: *Gloriae et applausui* – Lemma. Plaudit honore pari – Argumentum: Versus

A végén: Praefixit et obtulit Stephanus Dindár

Apostrophe – *Ad ipsas Arbusculas*

²⁵ SZELESTEI N. László, 17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról, Napút, 2017/8, 117–129. (Lásd e kötetben is: 163–177.)

²⁶ Gyalogi János, magyar jezsuita emlékezete, (1. j.) 13–15.

1750-ben a marosvásárhelyi jezsuita templom felszentelési ünnepségére kiadta a templom feliratairól készített emblémait.²⁷ A kiadványból egy olyan emblémát villantok fel, amelyiknek a versét kéziratosszerű epigrammagyűjteményében kissé átírtan vette fel. (Lásd a jobb oszlopban. Az 1750. évi kiadás variánsai a bal oszlopban dőlt betűvel olvashatóak.)

Symbolum VI. – *Salvificae religioni*

[A leírás, a kép helyén:] *Tertia ac infima columna a sinistris exhibet Arcam Noemiticam, quae figura erat Templi, et Ecclesiae: quae semper, quae ubique, quae ab Omnibus retenta est, id est Catholicae, et Universalis.*

Lemma. **UNA SALUS**

[Vers:]

Ecclesiae, et arcae comparatio

*Arca, Salus Orbis, semen genitale vehebat;
Caelestes gazas en nova Templa foveat!
Unam prora Domum? tota fert Roma sed Orbem,
Suscipit illa feras, consecrat ista Deos.
Pinus Erythraeo pandebat tecta **Camelo**,
Sed gibbum nequūt solvere ridiculum:
Expiat haec animis maculas, tactoque salutis
Limine, **Cygnus** abit, qui modo **Corvus** erat.
Qui **Caper** intravit cedrina caper ibit ab arca:
Hic crucis aspectu frontibus arma jacit.
O! dono Fidei domitas sine vulnere **tygres!**
Aspice Praepositum qui **Lupus** ante fuit.
Quem non mutavit quamvis adamantibus esset,
Illa **Fides**, pro qua sanguine Roma notat?*

*Puppis ave! mundo ter suspirata natanti!
Puppis adoratae vera figura petrae:
Jam gremio plures age, Roma coronat, an Arcas
Suscipit ista feras, consecrat illa Deos.
Pinus Erythraeo pandebat tecta **Camelo**,
Haud potuit gibbum demere ridiculum:
Expiat illa animis maculas, tactoque repente
Limine **Cygnus** abit, qui modo **Corvus** erat.
Qui **caper** irrupit mox vultibus Angelus ibit,
Et lupus innocuo jam comes ibit ori.
Vidimus accipitrem damnasse rubentia rostra,
Subque Crucis praedas evomuisse pede.
Quem non mutavit quamvis adamantibus esset,
Illa Fides, pro qua sanguine Roma notat?*

1753-ban, életének 68. évében Kassán tette közzé (elsősorban Leonhardus Lessius *Hygiasticonja* alapján megfogalmazott) 13 elégiáját az érzések, az ítélőképesség és az emlékezés hosszú ideig épségben tartásáról.²⁸

²⁷ *Anno Jubileo missionis Societatis Jesu Maros-Vasarbeliensis, post exactum Deo propitio dimidium saeculum, Templi fabricam felicibus auspiciis dedicantis, dum illam anno 1750. IV. Octobris ... Imperatori Francisco I., nec non ... Francisco Retz Soc. J. Praeposito Generali onomastica die ... Sigismundus Antonius ... Episcopus Transylvannus e Baronibus Stojka... anno aetatis suae pariter Quinquagesimo feliciter currente, ritu solemniter consecraret.* Claudiopoli, (1750). 4r, [8 ff.] Példány: OSZK, 819.625/8. – A kötet második része 12 emblémát tartalmaz. *Gyalogi János, magyar jezsuita emlékezete* (1. j.), 15. kéziratosszerű másolat alapján két műnek tartotta.

²⁸ *Ad Cassoviensis Collegii Academici Scholasticos Societatis Jesu: De arte diu vivendi, strenua oblata, Kal. Januariis 1753, Cassoviae.* – A címlapon kézírással: Oblata Fr. Emerico P[ál], Ord. Minor. Conventualium] ab Auctore R. P. Joanne Gyalogi, Soc. Jesu. A műben a szerző által kiemelten fontos fogalmak: sobrietas; hilaritas; mundities; oblivio malorum; discretio mensurae convenientis; labor, exercitatio; frugalis alimonia; commotio hebdomadaria. Jelzet: OSZK: 316.618, coll. 3.

4. A megváltó Krisztus viszontagságai
5. A legszentebb áldozat
6. Angyali hírnök készít utat az Úrnak
7. A bűnbánat tükre, minden körülményben előadva
8. Titkos mártírok
9. A gyorsan futó századok
10. A beszédek ékes témái és a prédikációk
11. Népek romlásai
12. Jókívánságok Mária Terézia királynő egészségéért
13. A műveltség hiánya, vagy bőisége
14. Ember az embernek istene – Ember az embernek farkasa
15. Ekloga
16. Dicséretre vagy gyalázatra méltó félistennők
17. Vallást váltott, békében, egészségben elpusztult
18. [1. Krmann Dániel porain]³⁰
19. [1. A segítő Szent Ignác]
20. [1. És forrást koszorúból]

Az első és második decas epigrammaiban a kolozsvári jezsuita templom külső és belső részei, építői, berendezése (pl. a könnyező Szűz képe, Báthory István és Kristóf képe) a kiindulás.

A harmadik decas versekről, verselőkről szól. Ne gondoljuk azonban, hogy csupa fennköltség jellemzi ezeket. Például a kezdő (cím nélküli) vers találóan fogalmazza meg a szavakból magának birodalmat építő költőt.

Ut filo gemmas: sic arte poeticus ardor
Verba ligat numeris, ut sibi regna liget. (III/1)

Mint a fonálon gyöngyök, kösse poéta kigondolt
Mértékkel szavait, önmaga fűzve hazát.

Egy másikban bibliai szavakhoz kapcsolja a költői hatalmat: az Isten szavát, Jézust is bilincsbe verő Annásról mondja, hogy költő.

Verbum Dei non est alligatum 2Tim. 2. 9.
Immo Annas illud ligavit

Az Isten Szava nincs meghilincselve 2Tim. 2,9.
De Annás megkötözte azt

Ducit Olivarum tumulo numeroque catenae
Vinxit VERBUM Annas: ergo *Poeta* fuit. (III/3)

Elviszi, verve bilincsbe Olajfák kertiben éppen
Őt, Annás, az Igét, lett ma poéta ezért.

Két epigrammában is a híres orvos-epigrammaszerző Valentinus Gorgiushoz fordul, akinek 1729-ben kiadta epigrammáit. A decast záró hosszabb költe-

³⁰ Az utolsó három decasnak nincs „címe”, az első epigramma címe áll szögletes zárójelben.

ményben (58 sor) maradék órákon metrumban írt műveiről szól. Végző soraiban epigrammáinak kéziratáról ezt mondja a 60 éves költő:

...
 Interea jam lustra decem sibi fecerat aetas,
 Phoebus adhuc numeros in mea damna dabat.
 Cum prognata mihi bis centum *Epigrammata* telis
 Missilibus, lucem (nescio, demne?) rogant.
 Pressimus imperio, sed adhuc dubitamus amando:
 Nescio quid *partus* dulce *senilis* habet. (III/10)

...
 Közben már tízszer hat esztendő velem eltelt,
 Phoebus ártalomul éveket ehhez adott.
 Szétküldtem levelekben kétszer száz epigrammát,
 Kéri a megjelenést. (Nem tudom, adjam-e ki?)
 És terhével a kedves igénynek, még hezitálva:
 Mert a szülés öregen, nem tudom, édes-e még.

A Jézusról, szentekről, bűnbánatról, mártírokról és az időről szóló decasokba bőven akadnak magyarországi, erdélyi személyek. Például Báthory Kristóf:

Monumentum Lapidare
in Castro Egeresensi Provinciae Kolosiensis
 B. C.^a

Plus solito humanae nunc defle incomoda vitae
Heraclite, scatent pluribus illa malis.
 Et rursus si quando alias extolle cachinnum
Democrite, illa magis ludicra facta fuit.
 Interea haec cernens meditor, quo denique tecum
 Fine *fleam*, aut tecum quomodo splene *jocer*. (VIII/2)

Sírkő
a Kolos vármegyei egeresi várban
 B(áthori) K(ristóf)

Jobban, amint a szokás, bajait most emberi létnek
 Heraclitos, te sírads, mert sok a rossz meg a jaj.
 És azután, ha lehet mindjárt kezdjél kacagásba,
 Democritos, hisz ezek játékból fakadók.
 Ám ezeket látván, az eszem most így hezitál: hát
 Sírjak-e véled is én, vagy kacarászak együtt.

Kivételesen néhány szót szólok itt az epigrammák megértéséről. Néhol nyelvi problémák, esetleg ritmikai bökkenők, műfaji eltérések, tárgyi nehézségek adódnak. Például Báthory Kristóf síremlékét testvére, Báthory István lengyel király 1583-ban állította fel a gyulafehérvári jezsuita templomban. Az epigramma címiratában szereplő B. K. feloldását a kézirat lapalji jegyzetben tartalmazza. A fejedelem sírja ma nincs meg, egy feliratot és egy sírverset Gyulaffi Lestár fejedelmi titkártól ismerünk. Nem találtam adatot arra, hogy az 1581. május 27-i halál és a közel két évvel későbbi gyulafehérvári újratemetés között hol volt a fejedelem sírja. Nem valószínű, hogy Gyalogi tévedésből írt Báthory Kristótot. Egeresen csak sógorának, Bocskai Gábornak a síremlékéről van tudomásunk (a templomban). Gyalogi sírírata lehet Gyalogi szerzeménye, ám akkor is magyarázatra szorul, hogy miért írja, hogy a sírkő az egeresi várban található.³¹

^a Báthori Christóf.

³¹ A fejedelem haláláról és Gyulaffi Lestár sírírataról: *Gyulaffi Lestár följegyzései, 1565–1605*, kiad. SZABÓ Károly, Budapest, 1881 (Monumenta Hungariae historica, Scriptorum, 31), 18, 49–50. Vö. BÍBOR Máté, *Gyulaffi Lestár erdélyi emlékiró életműve*, doktori disszertáció, Budapest, 2011, 62–63. <http://docplayer.hu/9853564-Doktori-disszertacio-gyulaffi-lestar-erdelyi-emlekiro-letmuve-bibor-mate.html> (2017. 11. 28.)

A XI. decas (*Ruinae gentium*) 18. századról szóló költeményeket tartalmaz, első-sorban személyekről. A Rákóczi Ferencnek Kolozsvárott diadalkaput állító jezsuiták örököséként fogalmaz a fejedelemről.

In Annos Saeculi Nonos

Annos o Superi fastis eradite *Nonos*
Multa dabant plebi vulnera, plura dabunt. (XI/1)

Princ. Franciscus II. Rákóczi

Carcere Bathoridem generosa precatio solvit,
Quem solio patrio post duo lustra fugat.
Prima feros hostes armata precatio fudit,
Mox exosa Diis arma ruere prece.
Otia, fortunam patulas legionibus Urbes
Quas tribuere *preces*, *eripere preces*.
Discite belliduces teneros non tangere Christos,
Lojola lacrymae pondera vocis habent. (XI/2)

Erdély műveltségéről így fogalmazott:

Ad Dacianum: de paucitate eruditum

Plurima conifero surgit tibi vertice *Pinus*,
Plinius in toto, dic mihi, monte quis est. (XIII/1)

Az iskolázottaknak is odaszólt:

Kán-torok, Próká-torok, Praediká-torok

Desinit in tristes studium generale lacunas:
Sorbet enim partas Pallade *guttur* opes. (XIII/3)

A század kilencedikévére

Szüntessétek Egek meg mind a kilencedik évet,
Népnek ezer sebe lett, több ezután leszen is.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem

Báthory-fit börtönből hő ima teszi szabaddá,
Am két lustrum után trónja elől menekül.
Kezdetben zord ellenei katonás ima küldte,
Majd a gonosz fegyvert összerogyatta fohász.
Csendet és diadalt, tág városokat katonáknak
Adta az esdekelés és elorozta ima.
Ó hadurak, kíméljétek meg a gyenge királytok,
Lojola könnyeiből sóz becsülése leszen.

Egy erdélyibe: a művelt emberek csekély számáról

Csúcsaidon nőnek tobozzal teli nyurga fenyőfák,
Mondd, ó Plinius el: És az egész hegyeken?

Kántorok, prókátorok, prédikátorok

Sok tanulásnak a vége lehangolt, kába üresség:
Pallasz amit szaporít, elnyeli azt a torok.

Természetesen nyomot hagyott versein az erdélyi helyzeten kívül más is, például az őt nevelő Nagyszombat. Feljegyezte, hogy 1708-ban 38 társával együtt őt is kiűzték a városból, s közben az evangélikusok harangoztak és *Te Deumot* énekeltek. A városról így írt:

Urbis et Universitatis Conditores Tyrnaviensis

Quam Coecus posuit, dat lumen EPISCOPUS urbi:
Quantum Lector, et hic profuit *umbra* PETRI!
(XIII/9)

Nagyszombat város és a nagyszombati egyetem alapítói

Várost vak helyezett el, fényt gyújt annak a püspök,
Hidd el, mely sokat ért péteri szép hagyaték.

A másik, Gyalogi szívéhez közel álló város: Kolozsvár. Róla ezt vetette papírra:

Claudiopolis Daciae

Non memini nomen tribuit quis *Claudius* Urbi:
CORVINI cunis gratulor ingenuam.
Omen quam cuperem tanto de nomine ferres! Unum
Cor, totas exuperaret opes. (XVII/8)

Az erdélyi Kolozsvár

Mely Claudiustól kapta nevét, nem bírom idézni:
Korvin hogy ide jött, hála azért, köszönet.
Mennyire óhajtom, jó jelzés lenne nevével,
Minden erőt ez a szív egymaga múlta felül.

Idézem az 1717. évről fogalmazott disztichonját és egy hasonló hangneműt:

Epulum Anno 1717.

Dum pondentur^a oves: agitant convivia Reges
Quot populi lacrymas Lyncea coena bibet?
(XIV/6)

Rapinae

Agricolam spoliabat equo Dortona Tribunus:
Dives ut infernum pluribus intret *equis*. IV/7)

Az 1717. évi ünnepség

Nyáját amíg nyírják, a királyok jót lakomáznak,
Mily sok könny, amiből készül a gazdag ebéd!

Rablások

Dortona tiszt a parasztot megfosztotta lovától:
Több lovon így vonul el ő a pokolba vele.

Kéziratában Gyalogi, miként eddig is látni lehetett, dőltbetűs írással felhívja a figyelmünket a retorikai oktatás során tanult és tanított költészeti sajátosságokra. Ilyen az Apor családnév és az aper vadkan azonos hangzására és különbözőségére rájátszó epigrammája is.

Cum Ecclesiarum Ministris dissidia Ill. Familiae

Moris erat quondam tabulis inscribere pictis
Fecit ubi dederat nobile Pictor opus.
Si radii ausint solaribus hiscere templa
Saucia vulneribus; scribite *FECIT APOR!*
Erro! nec est labes illi tribuenda columnae;
Has decimas Clero solvere siveit *aper*.^b (XIV/9)

Egy nemes család elválásai az egyház szolgáitól

Régi szokás volt megfestett táblakra felírni:
Létrehozá e csudát és megadá a nevét.
Szentegyházak napsugaraknak szólni ha mernek,
Megsebesülve nagyon, írva ki: Tette Apor!
Tévedek. Az oszlopnak ő nem okozta hibáját,
Vadkan a papnak adott, néki fizet tizedet.

Egyik epigrammájában indokolja azt, hogy az általam figyelemfelhívásul említett, Lázár Antalról (fiatalon elhunyt tanítványáról) miért írt versben:

Antonii Lázár Vitam cur ligata scripsimus?

Quum mihi dura tui, venerunt nuncia fati,
Concidit attonita territa penna manu.
Si manus obriguit vestri studiosa nitoris,
FleBILE, quid mirum si pede serpit opus? (XV/2)

Miért írtuk versben Lázár Antal életét?

Sorsodról hozzám hogy szörnyű hírek elértek,
Megremegett a kezem. földre a toll leesett.
Fényesség buzgó kezem állította merevvé,
Sírva jön és szomorú, nem csoda, vers lesz a mű.

Az epigrammák terjedelme általában 2 és 8 sor közötti, nagyon vegyesen, közben azonban egy-egy hosszabb is előfordul.

Eredetileg a reformációról, a vallásról szóló epigrammákról foglalkoztam. Ezt a témakört semmiképpen sem mellőzöm. 1717-ről már idéztem egy (nemcsak az évfordulóra értelmezhető) epigrammát, nézzünk most egy másikat, amely a nagy visszhangot és vitákat kiváltó soproni evangélikus jubileumi ünnepségről írt.³²

^a 2 Reg. 13.

^b Psal. 79.

³² Dobner Ábrahám soproni jegyző *Oedenburgisches rothes Ay* (Wien, 1718) címmel írt a soproni ünneplés ellen (Magyarra fordította Francz Mátyás (*Sopronyi piros tyukomány*, Kassa, 1719). A mű a reformáció 200. emléknapján a soproni evangélikusok által énekelt és Regensburgban ki is nyomtatott jubileumi ének ellen készült.

In alterum Lutheri Saeculum

Forte retexebat Sempronia carmine Musa
 Altera votifragi Saecula trusa Senis;
 Cum fera SOPRONBAN-BAN-BAN! crispantibus auris
 Pompa repercussos didit in astra sonos.
 Qui Cives ardere domum clamore putarunt,
 Errarunt! Rogus hic *Urbis et orbis* erat. (XVII/1)

Luther második századára

Nemrég dalban tárta fel azt Sempronia Múzsza
 Második százada tett esküszegést az öreg.
 Akkor a vad Sopronban-ban-ban göndör arannyal
 Szórta a pompa a dalt, s visszaadá kerek ég.
 Polgárok vélték: a robaj letarolja a házuk,
 Tévedtek. Ez a vész Urbi et orbi esett.

A szakirodalom többször is foglalkozott azzal a Lóránffy Zsuzsanna fejedelem-asszonyról írt pasquillussal, amely 18. századi másolatból jelent a Századokban, onnan vette át Varga Imre az RMKT XVII/9. kötetébe. Magyar nyelvével és durva hangnemével elüt Gyalogi kötetének verseitől, de komoly érveket sorakoztathatunk fel Gyalogi szerzősége mellett.³³

In Cathar. de Bore

Quam sedet inferni Vestalis nupta profundo,
 Quae de sublimi culmine Virgo cadit.

LOR-ANTFFI SUS-ANNA

*Fejedelem-asszony Erdélyben könyvet bocsát
 a Pápisták ellen*

Hajdan Frigy ládáját BORJAS TEHÉN vitte,
 Míg ígret földén meg-telepítette,
 Terhe alatt bögve csendessen léptette,
 A mely uton Isten Angyala vezette.

Már az Hit szekerét egy kantza LÓRÁNtya
 A konty alatt nagy haj, s-rövid elme hajtya,
 Viszi, de nem tudgya: gyeplőt asszony tartya:
 Szedgyétek lőtseit, szegit, porrá rontya. (XVII/10)

Katbarina de Borá-ra

Ott ül a legmélyén a pokolnak a férjes apáca,
 Aki a legmagasabb csúcsokon állt s leesett.

LOR-ANTFFI SUAS-ANNA

*Fejedelem-asszony Erdélyben könyvet bocsát
 a Pápisták ellen*

Hajdan Frigy ládáját BORJAS TEHÉN vitte,
 Míg ígret földén meg-telepítette,
 Terhe alatt bögve csendessen léptette,
 A mely uton Isten Angyala vezette.

Már az Hit szekerét egy kantza LÓRÁNtya
 A konty alatt nagy haj, s-rövid elme hajtya,
 Viszi, de nem tudgya: gyeplőt asszony tartya:
 Szedgyétek lőtseit, szegit, porrá rontya.

A pozsonyi várbörtönben fogságban meghalt evangélikus püspökről, Krmann Dánielről két epigrammában emlékezik. Egyik így szól:

In Ejusdem Exequias Posonii 1740 in Cathedral.

At tibi damnanti Martini Teutonis haras
 Aurea Pannonius templa recludit eques.
 Exequiasque colit clarissima Pompa senatus
 Innumerae noctem diminuere faces.
 Si non audissem REQUIEM! splendore putassem
 Qua modo vincetus eras victor ab arce venis.

(XVIII/12)

Temetésére Pozsonyban, a katedrálisban, 1740-ben

Néked Német Márton zárkájába vetettnek
 Egy pannon lovagunk templomi zarákat old.
 Díszes pompáját kíséri szenátus a gyásznak,
 Fénylik a fáklyamenet, fényözön áttöri éjt.
 Véltém volna a fényről, nem hallván siratást sem,
 Ott ki legyőzve valál, győztesen érkezel itt.

³³ Századok, 1913, 56–57. Vö. *Régi magyar költők tára, XVII. század): A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977, nr. 75. Újra megjelent: „*Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal teljes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, vál., szerk., utószó és jegyz. LÖKÖS István, Budapest, Magvető, 1989 (Magyar Hírmondó), 18.

A néhány évvel korábban elhunyt jezsuita Boka Miklósról így emlékezett:

*In P. Nicolai Boka, dicti Scholasticorum AVI,
obitum Tyrn. 7. Maji 1735.*

Vixit Avus! Patrem sexcenti flete nepotes!
Hydropisis Patri sed mala *neptis* erat. (XVIII/4)

*Boka Miklós atyának, az iskolások „nagyapjának” halálára,
Nagyszombat, 1735. május 7.*

Nagyapaként élt. Sírj, hatszáz unokája atyának,
Vízkörsága neki rossz unokája vala.

Befejezésül két emberi tulajdonságot ostorozó epigramma:

In Cives gurjites

Haud satis opportuna fames nunc advenit urbi,
Intra quam *venter* cooperat esse *Dens*. (XVIII/7)

Pecunia

Numus, amor Regum, tereti cur editur orbe?
His vehitur mundi fulgida pompa *rotis*. (XX/3)

A tékozló polgárokra

Most iszonyú, aggasztó éhség érte a várost,
Mindjárt kezdetnél ott vala isten, a has.

Pénz

Pénz a királyok vágya. Miért készítik a földön?
Mert a világ kerekén, fordul a dőzs meg a fény.

***Argenis*-fordítás időmértékes versbetétekkel (1761)**

1621-ben jelent meg először, John Barclay (1582–1621) öt könyvből álló, latinul írt heroikus regénye, az *Argenis*. A sok kiadást megért mű egy-egy példánya magyarországi nemesi családok könyvleltáraiban már a 17. században is előfordult,¹ magyar fordítása azonban csak 1792-ben jelent meg, igaz akkor két változatban, Fehér Antal és Boér Sándor tolmácsolásában.² A mű, amint azt a fordítók előszavai tartalmazzák, a gyönyörködtetés mellett illendően nevelt a jó erkölcsre és a magyar nyelvűség terjedésének ügyét is szolgálta.

Az *Argenis* arányosan felépített, udvari környezetbe helyezett szerelmi történet. Öt könyvét váltakozó terjedelmű és formájú 37 versbetét díszíti. A magyar irodalomtörténeti kézikönyv nemcsak a két nyomtatott, magyar nyelvű kiadását tartja számon, hanem kéziratban maradt fordításokról is megemlékezik. Hriágyel Márton 1754-ben az első éneket, 1756–57-ben az egész művet négy soros, rímes alexandrinokba költötte át.³ 1773-ban keletkezett egy teljes fordítás, melynek fordítóját nem ismerjük, az évszám a címlap kronosztikonából való.⁴ 1791-ben Haller Antal tolmácsolta magyarul a művet.⁵ Hriágyel fordítása kivételével verset sem a kéziratok, sem a magyar nyelven megjelent nyomtatványok nem tartalmaznak.

¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 549. (Tarnai Andor); MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Budapest, Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti füzetek, 112), 13.

² BARKLÁJUS János *Argenisse, I–II*, ford. FEJÉR Antal, Egerben, 1792. – BARKLÁJ *Argénise*, ford. BOÉR Sándor [rövidítve], Kolozsvárott és Szebenben, 1792. – A fordításokat felhasználta MAY, *i. m.* (1. j.)

³ Kéziratai a *História Poliarkusról és Argenisről* címet viselik. 1. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 2174. (1754, autográf.) A füzet külső levélpárja borítóul szolgál, a rajta olvasható feljegyzés (Ternio primus) alapján csonkának tekinthető. Csak az első könyvet tartalmazza. – 2. OSZKK, Quart. Hung. 134. (1756, az I. és V. ének autográf, a többi másolat.) – 3. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0015(3). (1757, autográf.) – Ismertetésük: BÉKÉS István, *Az „Argenis” első magyar fordítása*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1922, 58–60; VÁSÁRY Dalma, *Barclay Argenisének első magyar verses fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1930, 98–99; KOZMA Andor, *Fénelon Télémaque-jának egy XVIII. századi feldolgozása*, Pécs, 1931, 37–38.

⁴ TIMÁR Kálmán, *Egy lapangó Argenis-kézirat*, Irodalomtörténet, 1929, 246–247. A kézitről Jedlicska Pál 1882-ben tett említést, Mikovényi Mór egykori szomolnoki plébános könyvei közt látta azt. Teljes fordítás (öt könyv), négy kötetben.

⁵ LUKINICH Imre, *Barclay „Argenis”-ének magyar fordításaihoz*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1912, 764–765.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában két további, a szakirodalomban nem említett, teljes fordítás található. Mindkettő negyedrét, két kötetben. Az egyikben (*Poliarkus Meleander, és Argenisről való História*⁶) hiányoznak a versfordítások, az öt könyv mindegyike fejezetekre tagolt, argumentumokkal (summákkal) ellátott.⁷ Szövege egyébként szószerint követi a latin változatot. Sem a fordító neve, sem a fordítás éve nem derül ki a kéziratból, amelyet az íráskép alapján a 18. század második felében másolhattak le.

A másikban (*Barclaius János Argenisse az magyarózó beszéddel*, 1761. G. G. M. P. R. Ö. A. – V. K. K. A. – M. F.⁸) néhány kivétellel⁹ megtalálható a verbetétek fordítása. Az ötödik könyv után olvasható a regény szintén latinból fordított kulcsa is: „Rövid beszéd Barclaus János Argenissára azokból némellyeknek, mellyek ott mondattnak, könyebb értelmire, és az egész munkának kulcsa.” A fordításnak másolatát őrzi az aradi Megyei Könyvtár is (Biblioteca Județeană A. D. Xenopol) az Orczy–Vásárhelyi-könyvtárból származó kéziratmásolatok között, öt kötetben.¹⁰ Az OSZK példányából hiányzó versfordítások abban megvannak.

A szakirodalomban eddig nem említett kéziratos fordítások közel egyidőben készültek. A magyarra fordító személyét egyik esetben sem tudom megnevezni, pedig a verseket is tartalmazó kézirat 13 betűből álló rövidítése a névalak kezdőbetűit is tartalmazza.¹¹ A kétfajta fordítás alapos, együttes szemügyrevétele a magyar fordításirodalom szempontjából tanulságokkal járhatna. Most csak a versek magyarítását vizsgálom meg. Teszem mindezt azért, mert az 1761-ben készült változat versei időmértékesek. Itt a viszonylag korai évszámon kívül az keltette fel

⁶ OSZKK, Quart. Hung. 1049/I–II. Esetleg a 4. sz. jegyzetben említett kézírral azonos fordításról, de nem azonos másolatról van szó.

⁷ A nagyon sok latin kiadás egy része szintén fejezetekre tagolt, argumentumokkal és metszetekkel ellátott, a versbetéteket mindkét változat tartalmazza.

⁸ OSZKK, Quart. Hung. 133/I–II.

⁹ Sorrendben: 13–17. és 22.

¹⁰ Az aradi Megyei Könyvtárban ma együtt őrzik a kiegészítés utáni Arad jelentős könyvtárait. Ezek közül az alábbiak nevezetesebbek: a Kölcsey Egyesület Könyvtára (benne Atzél Péter könyvtárával, melynek 18. századi gazdag francia nyelvű anyagáról Eckhardt Sándor írt a 20. század elején), a Közművelődési Palota Könyvtára (benne az Orczyak egykori gyöngyösi könyvtára, egyesítve a Vásárhelyi-család könyvtárával) és a Minorita Rend Aradi Könyvtára. Az *Argenis*-fordítást tartalmazó öt kötet jelzete: 130.475–130.478, 136.617.

¹¹ Az 1761-ben készített fordítás kéziratainak címlapján látható rövidítés végén valószínűleg M[agyarra] F[ordította] a feloldás, az előtte álló betűjelekben, ha a név elöl áll, akkor esetleg Gerő György, ha a végén, akkor esetleg Kereskényi Ádám tűnik lehetséges feloldásnak.

érdeklődésemet, hogy többféle versformáról van szó. Sőt a fordító olvasóhoz intézett előljáró beszédében a kötött beszéd különbözőségéről szól: „az lekötött beszédben pedig nem a köz magyar szokás szerént Rithmusokkal, de ugyan azon verseknek, amint az deákban találatnak, nemeikkel élnék.”¹²

Az alábbiakban betűhűen idézek példákat¹³ a versfordításokból, lap alatt megadva a latin változatot.¹⁴

¹² Az előljáró beszéd teljes szövege:

Elöl járó beszéd az Kegyes olvasóhoz

Nints szándékom soha elegendő képpen nem ditsértetett Firfiúnak Barclaus Jánosnak ez jelen való munkáját (mellyet eő Déák nyelven Romában irtt) hoszas ditséretekkel magasztalnom, elég tsak summásan jelentenem, ezen könyvet annak lenni, mellyből sok tudósoknak, és nagy elmének értelme szerént a mostani világ igazgatik.

Nints is úgy vélem, oly sorsú ember (mivel nem tsak az Fejedelmeknek, de országoknak is oktatására igen böltsen irattatott) ki magának állapotjához ebbül illendő tanúságot ne vehessen; tapasztallya ezt minden valaki figyelmissen, és jó értelemben, a' mint szükséges, olvassa. Melly értelmet, hogy helyessen önnön magának meg szerezzon az kegyes olvasó, kivántataik egy általlyában, hogy tsak Frantzia Ország historiját, és történt dolgait jól nem tudgya, minck előtte e' Könyvnek derék olvasására jöjjon, annak az Könyvnek végére helyheztetett kulcsát csöndes elmével általt ertse, külömben tévelegni fog Barclaus czélljárul egészséggel.

Nem tsak temérdek tudománya pedig, de igen gyönyörűséges módgya is ezen Könyvnek indított, hogy azoknak kedvéért, kik a' Déák beszédben anyira nem tudósak, bátor sok egyéb foglalatosságaim között a' mennyire tülem lehetett ezt születésemnek nyelvére fordittanám, remélvén azt: hogy ha mindeneknél tetzetös nem léssen munkám, azoknál mind azáltal, kik az mostani világban vagy böltsölködni, vagy gyönyörűséges újságokkal elméjeket könnyebíteni terhessebb gondgyaikban akarják, gyűlölséget nem érdemel. Elértem szerentsésszen tárgyat Barclaussal, ha egyebekben szemlélt kötelességnek, vagy gonoszszágnak képe, ehcz illendő gyűlölséget, amahoz pedig igen tartozó, és nem hivalkodó szeretetet gerjesztend a kegyes olvasóban.

Mivel pedig e jeles könyvet Barclaus nem tsak szabad (a' mint a' Déákok szöllanak) de le kötött beszéddel, az az külömb féle verseknek nemeivel is ékesitette; a' mennyire tsekélységem, és hazáznak nyelve engedték, követtem ötet, úgy mind a kettöben alkalmaztattván irásomat mindenütt, hogy a' mennyire lehetett, nem tsak értelmet de szavait is Könyvünk szerzőinek ki tenném: az le kötött beszédben pedig nem a' köz magyar szokás szerént Rithmusokkal, de ugyan azon verseknek, a' mint az Deákban találatnak nemeikkel élnék. Abban mind azon általt botsánatot várok, ha Y melly nem Déák, hanem Görög bötü, a' kinknél némelykor hoszú, némelykor rövid kimondással találatik, és melette lévő mással, és magán nem zengö bötüvel (az mint nyelvünkön soha sintsen azok nélkül) most rövid, most hoszabb kimondással az verseknek helyessebb kívánságára, a' többiekben meg tartván az menyire lehetett a' Déák verseknek törvényit Görög szokás szerént alkalmaztatom. Vedd e' munkát hasznodra kegyes olvasó! oly elmével, az mellyel elsőben irattott, és most nyelvedre fordittatott, ély egészségessen.

¹³ Az előljáró beszéd fentebbi idézésében a szokásos módot követtem, az ö, ő, ü, ú következetlen ékezőse miatt mindenütt röviden írtam e két magánhangzót. A versek idézésénél a magánhangzók hosszúságának jelölésében is a kéziratokat követtem.

¹⁴ Forrás: Jo. BARCLAIH *Argenis*, nunc primum illustrata, Lugduni Batavorum et Roterodami, 1664.

A címlap-verzón Hugo Grotiusnak a szerzőről írt disztichonja áll magyar fordításban:

Barclaus János eredete, születése
Nemzettel Caledon: születvén Francia: tennen
Nyelveden az ki tanít, szollani Róma téged.¹⁵

Az első vers a műben az alábbi hexameter:

Illy szép Rósa ajakin állott: illy homloka szemmel[?]
Fénlett, illy formán ragyogott szeme fénye világgal.
Földi ékességnek ne állítsd ezt, mert maga Phoebus
Sem más Planéták szeb szénnel nintsenek ennél.
Oebalius Isten nem fénlett szebben, a' mellyet
Sok konyörgéssel hijj hajós gálája romolván
Lemnusi fegyverben te se vagy Márs köllemetesebb
Az mikor Paphusban néked tömjéneket adnak
Tiszteletedre: szegény Férjnek félelmeket hozván.¹⁶

(OSZK-példány, Quart. Hung. 133, p. 5.)

A hetedik vers strófái: 2 phalaikoszi és 2 kis aszklépiadészi sor glükoni zárással. Az első és utolsó (hetedik) versszak végén 4–4 glükoni sorral. A második versszak:

Édessége te vagy viaskodóknak
Poklot, és zokogást, erőt esettel
Viszól fegyvereket; jobbadon áll a' nyíl
Félő Gorgonissal; ádd balod ellened
Lévőknek, életet maga.¹⁷ (Uo., p. 141.)

¹⁵ Az illusztrált kiadásokban Barclay képmásának felirata is a róla szóló életrajzokban idézett két sor:

Gente Caledonius Gallus natalibus hic est
Romam Romano qui docet ore loqui. (H. Grotius)

¹⁶ Sic roseis stat forma genis, sic frontis honore
Fulget apex, tales accendunt lumina flammae.
Humanum ne crede decus; non pulchior altos
Phoebus agit currus. Non unquam sydere tanto
Oebalii micuere Diū, quos nauta solutis
Puppibus, et jam-jam vincentibus invocat undis.
Nec tu Lemniacis Mavors formosior armis
Fraena quatis, Paphisique soles mitescere blandus
Cultibus, ah misero tantum metuende marito!
(Idézett kiadás, p. 5.)

¹⁷ Tu belli decus, axibus severis
Lethum, vim, gemitum, arma, fata, ducis.

A 16. vers phalaikoszi sorokból áll, strófákba szerveződés nélkül:

O sors, csillag a Pythius titokja!
Jövendőt madarak tik által értök!
Vén Aszszony ime most el hervadóssan
Szóllit benneteket a tisztelettel [...] ¹⁸
(Arad, Megyei Könyvtár, 130.476, p. 178.)

A 25. vers dögögő disztichonjai:

Hanvat lác s-szörnyü nagy banatnak jelit utas:
Kétszer hal az meg kit ön szive halálnak itil.
Halgasd el vagy a mik terhelik a lelket az vagy:
Mik könyebbséget nyujtani szoktak el had.
Nem szabad ez Temetésre aldást vagy átkokat adni:
mint érdemlette az mond, úgy hele legyen.
Ezt a Selenissa oly ketség sértetee jobban:
vagy boszút allot jobban a sértet hitért.¹⁹
(OSZK-példány, Quart. Hung. 133, p. 447.)

A 29. vers strófái 2 phalaikoszi, 2 kis aszklépiádészi, 1 szapphói 11-es és 1 adóniszi sorból állnak:

Mert kit Menyeiek karába mind mi
Décséretre fogunk, s, imádni tenni?
Kit? s egész egeket: Nem valakit magát.

Stat dextra jaculum, Gorgonis asperae
Monstris terribilis laeva, dat hostibus
Facto vivere marmore.
(Idézett kiadás, p. 103.)

¹⁸ O sors, sydera, Pythii recessus,
Et fati bene praesciae volucres,
Vos saevis anus en verenda rugis,
Vos illo vocat efferata cultu...

(Idézett kiadás, p. 208.)

¹⁹ Busta vides, saevique, hospes, monumenta doloris.
Bis moritur, quae se est iudice digna mori.
Non effare tamen seu verba gravantia Manes,
Seu placida faciunt quae leve pondus humo.
Huic tumulo pacemque nefas, stimulusque precari.
Dic tantum; Ut merita es, sit, precor, Umbra tibi.
Nempe Selenissa est. Dubium furiosa magisne
Laeserit, an laesam sit magis ultra fidem.

(Idézett kiadás, pp. 390–391.)

Egytől nem lehetett meg szabadittani
Franciát hogy így vigadozva már most
Aldja Kirallyát [...] ²⁰ (Uo., p. 536.)

A 35. vers hexameteréi:

Nints aranyos ház itt, se pediglen drága sok étek:
Vagy elefánt csontból készített ágyakon álmot
Nem láthacz, vagy karmusinin bársonst se Tyrusbúl.
Gyöngyi fehérség sints, Paloták sem zengenek itten,
Enekkal: nints szolga sereg, vagy az mi gyakorta
Szokta az Nemzeteket véres harczokra kivinni.
De erdők, s kő sziklák, el hagyott sok szennyet az márvány,
S kő darabok, hitvány eledel: alomnak is éppen
Kitsinded órája vagyon. Fődóztetik az test
Durva darócokkal, és vagyon bötse dolognak.
Éltet halál hosszan fáraszttya, átkot se találsz itt.
Az gond sem sokkal kegyetlen, mostohaságát
Az idegen szájban nem röjti, se mérgit irigység.
Meg nyugovás, csendes békesség, nyukszik egy házban.
Es mindenkor igaz szivbül jön itt ki vigasság:
El se felejtí saját nyáját, de az elme magával,
S Istennel gyönyörűn él s-tud menybe be menni. ²¹ (Uo., p. 711–712.)

²⁰ Nam quem de Superis colemus omnes?
Cui plus floribus intumescet ara?
Hic honos Superis sit magis omnibus,
Non uno potuit Gallia numine
Exui vinculis meritoque foelix
Plaudere Regi.

(Idézett kiadás, p. 457.)

²¹ Non isthic aurata domus, luxuque fluentes
Sunt epulae, spondave sopor pretiosus eburna,
Aut in carbaseo Tyrius velamine murex.
Non gemma vibrante nitor, non persona cantu
Limina, non prono famulantum examina collo,
Atque avidas quidquid trahit in certamina gentes;
Sed nemora et nuda, rupes, neglectaque squalent.
Confraga: Sunt epulae viles, jussaeque quietis
Hora brevis: Duro velantur corpora texto:
Et labor in pretio, et vitam mors longa fatigat.
At neque crudeles Dirae, vigilique flagello
Saevit cura ferox, falso non abditus ore
Ipse sua insanus furit in praecordia livor,
Alma quies, parvisque habitat Concordia tectis,

Fordítónk tudatosan és többnyire sikeresen (sajnos itt-ott iskolás módon) birkózott a latin versekben használt versnemekkel, vagyis az időmértékkel, a verssorok különböző fajtáival. Mivel néha nem sikerült a pontosan szótagmértőverslábazó forma, az olvasóhoz címzett ajánlásban mentegetőzik. Ugyanott elmondja, hogy a mássalhangzó és az azt követő y rövid vagy hosszabb kimondását „a verseknek helyesebb kívánságától” tette függővé. Egyébként „amennyire lehetett” a deák verseknek törvényeit alkalmazta. Például a két szó közti magánhangzótalálkozást általában kiküszöbölte, a szókezdő h-t magánhangzóval kezdődőnek számította.

A vizsgált kéziratok másolatok. Az is lehetséges, hogy a másolók nem mindig vették figyelembe az ajánlás által említett eltéréseket, s javításukkal „elrontották” a versmértéket. Például az 1. vers első sorának hexametera hibátlan volna, ha az ajakin helyett ajakinn (vagy ajakán) alak állna. További gondot okoz, hogy nem ismert a fordító nyelvjárása, a leírt szöveg mindenütt pontos kiejtése, nincs ekkor még egységes helyesírási gyakorlat. A fordítás nyelvi, nyelvjárási sajátosságainak megállapításához a két kézirat (OSZK és Arad) teljes szövegének összevetése is hozzájárulhat. A fordító személyének megállapítása szintén segíthetne a további kutatásban.

Molnár János jezsuita szerzetes 1760-ban így fordult kortársaihoz: „meg-nem úntá-é már testetek lelketek azt a’ sok lejtős verset? azt az Evándér idejében termett Kádentiát? ’s hát soha se léssen-é szabad abban a’ nyelvben, mellyhez minden illik, másféle verset elő-állítani?”²² Fordítónk 1761-ben a jezsuiták által kedvelt *Argenis*ben, melyet latin nyelven többször kiadtak Magyarországon is, tudatosan törekedett az időmértékes verselésre. Sőt nincs is egyedül. Birsí Ferenc 1764-ben a nagyszombati Szent Adalbert konviktusba látogató Barkóczy Ferenc prímás tiszteletére 26 soros magyar nyelvű hexametert²³ írt, melyet a konviktus egyik

Et semper niveo veri de pectore risus.
Ipsa suae meminit stirpis, seseque deisque
Mens fruitur foelix, et novit in astra reverti.

(Idézett kiadás, pp. 581–582.)

²² MOLNÁR János, *A régi jeles épületekről*, Nagyszombat, 1760, XXIV.

²³ A verset külön lapra írva elhelyezték a Szent Adalbert konviktus történetét megörökítő kötetben (Esztergom, Káptalani Magánlevéltár, 340. cím, Cat. O. 22. p.) Egykorú kéziratosa olvasható az OSZKK Quart. Lat. 208/I. jelzetű kötetében (f. 144). 18. századi nyomtatott kiadása: RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő katalógus*, Pozsony, 1781. A₃₋₄. A kéziratosa másolat nincs

növendéke szavalt el,²⁴ nyilván más jezsuiták jelenlétében. A jezsuiták által latinul és magyarul is megjelentetett Keresztény Herkules 1768. évi magyar fordításában²⁵ Gerő György jezsuita szerzetes szintén tudatosan próbálgatja a hexametekkel és pentameterekkel való fordítást.²⁶ Gerő így fordult a kegyes olvasóhoz könyve előtti intésében: „A’ szöveget is a’ Deákhoz, melly kiváltképpen tetszetes, a’ mint közeleb’, úgy nyelvünk tulajdonán ejteni igyekeztem, remélvén, hogy a’ nagy

tekintettel a magánhangzók rövidségére és hosszúságára, a nyomtatásban azonban ez mindenütt jelölve van. Mivel tudomásom szerint azóta nem jelent meg a vers, közlöm annak a szövegét, mégpedig a néhány változtatás ellenére a mértékben teljesen azonos kéziratos változatot, de a magánhangzók hosszúságának jelölését a nyomtatványból vettem.

Köszöntő Versek, midőn Leg főbb Méltóságú és Tiszteletű Szalai Groff Barkóczi Ferencz Úr [...] a Szent Alberti Nemes Konvictust Nagy Szombatban 1764dik Esztendőben Kegyelmes látogatásával meg vidámította. Mondá és mély tisztelettel bé-mutatá Kölcsi Kende József ugyan azon konvictusnak egyik nevendéke Nagy Szombatban.

Ujjonnan ragyogó fénnel tündöklök előttünk
E’ mai nap, mássát itt ennek az emberi szem fény
Eddig nem látá. Bú, bánat enyészik előtte,
Mint a’ gyöngy-harmat, mikor a’ Nap fényit eresztí,
’S a’ folyosós kertekre derül, életre vidámít
Mindeneket, ’s a’ rózsza feselő bimbói fakadnak.
Égi szerencse került hozzánk! Rejtsétek el itten
Csillagok a’ nagy fényt: ím fénylik helyettetek, a’ kit
Régi kívánságunk ide várt, mind édes Atyánkat!
Fénylik válogatott sok szép erkölcsivel együtt.
Mit szöllék? távúl lévén is ne de kegyelmét,
Hertzegi bölcs gondját, javait, mint annyi világos
Fénnel tündöklő sűgárit szüntelen osztván
’S terjeszti mi reánk? Kegyes Hertzeg! itt az nagy hatalmas
Isten, melly szépen képzéd! kit az emberek ámbár
Nem látnak, még is mindenkor titkos erővel
El rejtett vóltát, vóltával szép adományát
Közli velek. Szintén úgy jártunk eddig. Azonban
Mint a’ nyári nap is kedvesb’, mikor égi tulajdon
Képét látja szemünk, ’s az alatt több jókra vezérel:
Épen olly formán távúl lévén is Atyánknak
Érzettünk, de napunk fényét a’ felleg el állá.
El verted mi hozzánk jóvén a’ felleget. El jött
Minden öröm Te veled, mint vártuk, kedves Atyánkkal.
Jöjjön számos idők folytáig el annyiszor, hogy, mint
Országunk Napját, Téged szemlélni lehessen.

²⁴ GÁLOS Rezső, *Bírsi Ferenc*, Győri Szemle, 1935, 71–72.

²⁵ *Keresztény Herkulesnek Bullioni Godefrednek hadi munkái*, írta deákból GERŐ György, Kassán, 1768.

²⁶ Vö. PETHÓ Jenő, *Gerő György S.J. Keresztény Herkules*, Jezsuita történeti évkönyv, 1940, 36–43.

dolgokat, mellyeket mély Stylusra vett a' Deák Iró, azonnal nyelvünkön is le írhatnám; leg-aláb' közel találhatnám.”

A szakirodalom szerint Molnár János korábbi, antik mérték szerinti magyar verselésére utal Gerő a „mellyhez minden illik” szavakkal.²⁷ Baróti Szabó Dávid és Rájnis József (szintén a rend tagjai) minden bizonnyal ismerték e próbálkozásokat. Ugyancsak ismerték az általuk is támadott Kalmár György 1770-ben megjelent hexameterekben írt mindenség-költeményét.²⁸ A Barótitól származó, majd Kazinczy által is elterjesztett történet, mely szerint Baróti 1773-ban Rauch Ignác unszolására írta első mérték szerinti magyar versét, megfelelhet a valóságnak. A sokaknak, például Négyesy Lászlónak²⁹ is gondot okozó 1773-as évszámmal kapcsolatban a források ténylegesen csak mérték szerinti versírásról szólnak s nem zárják ki azt, hogy Baróti ismerte a rendjén belüli kezdeményezéseket. További adatok gyűjtésével talán egymással közelebbi összefüggésbe hozhatók az 1760-as években időmértékes verselést próbálgató szerzetesek és a szintén szerzetesekhez sorolható klasszikus triász (Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós). Talán az *Argenis* versbetéteinek fordítója is e sorba helyezhető majd el.

²⁷ Vö. OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Budapest, Akadémiai, 1980, 13.

²⁸ KALMÁR György, *Summa*, Budapest, 1993 (Pátria Könyvek). – Az 1770-ben megjelent mű: KALMÁR, Georgius, *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno (seu Hunno) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hungaricam, adcedit Lex Poetica de Versa et Ligata Oratione Hungarica: item Poema Hungaricum de Statu Hominis integro et corrupto; caeteris; tum de Excellentia Linguae Hungaricae, atque utili Liberatorum educationis; et aliis, versibus 4634, usque heroicis, institutum. Deinde, Mantissae loco, ex Itinerario XX. annorum Argumenta quaedam versibus 990, itidem heroicis, proponuntur*, Posonii, 1770. A teljes mű terjedelme 432 l. (Ebből a versek: pp. 203–426.) A kötet verseket tartalmazó része téves (*Summa*) címen jelent meg hasonlóan

²⁹ NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, Budapest, 1892, 61–63.

Eklogák a 18. századi magyarországi irodalomban az 1770-es évekig

A pásztorköltészet a reneszánsz óta a neolatín költészetben és a nemzeti irodalmakban sajátos vonulatot jelent.¹ E tanulmány az eclogának 18. századi magyarországi jelenlétével foglalkozik. Megkísérli Faludi Ferenc (†1779, a római Árkádia Akadémia tagja) magyar nyelvű eklogáinak hátterét felderíteni. Csetri Lajos Faludi Ferenc VI. eklogáját elemezve azt írta, hogy Faludit magyar nyelvű eklogák írására nem a hazai, allegorizáló alkalmi idillek ösztönözték, hanem az itáliai árkádikus pásztorköltészet ismerete (a műfaj választásában) és délnémet (bajor-osztrák) anyanyelvű költészet. Ugyancsak ő állítja, hogy magyarul „a verses idillben a 18. század költői számára is ismerhetően csak Zrínyi (†1664) néhány költeménye említhető.”² A Faludi verseit először 1786-ban kiadó Révai Miklós szerint: amit „az e nemű magyar költeményekből olvashattam [...] mind árnyék, mind semmi ezekhez képest.”³ Vajon mire utalt Révai? Ennek tisztázásához a Magyarországon használt elméleti kézikönyvekben, korabeli versgyűjteményekben, dialógusokban és köszöntőversekben keresem a pásztorok párbeszédeit alkalmazó műfaj jelenlétét, ügyelve az előfordulások időrendjére, figyelek a talált eklogák barokk és barokktól eltérő vonásaira.

Az eklogát a 17–18. században használt segédkönyvek vagy a drámai, vagy az epikai műfajok közé sorolták. Philippus Ludovicus Piscator *Artis poeticae praeceptá*jában (Gyulafehérvár, 1642) a carmen bucolicum-ot, amelyben mezei emberek, pásztorok egyszerű dolgokat adnak elő, a drámai műfajok közé helyezte. Annak stílusáról megjegyzi, hogy „alacsony” [humilis], fennkölttség nélküli. Moesch Lukács piarista szerzetes *Vita poetica*jában az ecloga az epikai műfajok közt szerepel (Tyrnaviae, 1693, p. 6.), benne hexameterben énekel a poéta falusi, dolgokról.

Molnár Gergely *Elementa grammaticae Latinae* című, a 18. században sokszor megjelent művében a tárgyalási mód [modus tractationis] szerint az ecloga drámai

¹ Vö. *Europäische Bukolik und Georgik*, hg. von Klaus GARBER, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.

² CSETRI Lajos, *Faludi Ferenc: VI. ecloga = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979. 432–433. és 446–447.

³ FALUDI Ferenc *Költeményes maradványai*, kiad. RÉVAI Miklós, Győr, 1786, 16.

műfaj, ugyanakkor téma szerint, mint mezei dolgokról írt versek (*bucolica seu georgica*), az epikai műfajok közé kerültek.

Josephus Juvencius francia jezsuita poétika-tankönyvét a 18. században Magyarországon is használták.⁴ E munka szerint az eklogában falusi eseményekről van szó közönséges és kellemes stílusban vagy merő elmondással, vagy a személyek drámai előadásával. A téma: jókívánságok, ígéretetek, panaszkodások, örömök, de úgy, hogy mindezek a mezőt idézzék fel. A szólás módjának egyszerűnek (*humilis*) kell lennie, a gyakori összehasonlítások és a beiktatott kellemetes leírások a mezőkről származzanak. A versforma hexameter, de ne legyen benne semmi fenségesség vagy hosszabb kitérő. Vezérül Vergiliust kell tekinteni.⁵

A költészetet tanuló ifjakkal tanulmányaik során eklogákat is kellett írniuk. Sajnos a versírás gyakorlati oktatásáról kevés az eddig feltárt forrás. De ismerjük a jezsuita rend növendékeinek, a repetenseknek a győri jezsuitáknál 1750–1773 között írt, és általában az ebédelőben előadott költeményeit.⁶ 1758-ban Josephus Ibeller a régi költők olvasásáról és utánzásáról verselt Pray György irányításával. A híres és utánzandó költők közt szerepelnek eklogaszerzők is, például Jacopo Sannazaro és Marco Girolamo Vida.⁷ Az ekloga felirattal ellátott versek egy része párbeszéd, más részükben a szerző mondja el a pásztorok gondolatait; néhol a szerző szövegébe épül be a párbeszéd. A pásztoréletem kevésbé érzékeltetik a versek, melyben a repetensek társuk vagy egy éppen elhunyt előkelőség haláláról, főpásztor érkezéséről, szomorú közállapotról, háborúról írtak. A vessorok nagy

⁴ Vö. TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1990, 445–469. I. h. 448.

⁵ JUVENCIUS, Josephus, *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu*, Coloniae Agrippinae, 1726, pp. 94–95.: „Ecloga ... est imitatio rusticarum actionum stylo mediocri, et suavi, vel per meram enunciationem, vel per dramaticam personarum effictionem. – Leges hujus poematis: Tractantur in eo vota, gratulationes, publicationes, conquestiones, gaudia: sed videndum, ut omnia agrum redoleant. Dicendi character debet esse humilis, frequentes adhibendae comparationes ex agris deductae, jucundae item descriptiones inserendae. Hexametrum carmen adhibendum, modo ne adsit granditas, neve longiore ambitu circumducantur. Ducem habes in hoc genere poeseos, ut in heroico, Virgilium; qui quanto sublimior videtur in Aeneide, tanto se submissius de industria deprimat in Bucolicis.”

⁶ Ld. SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 469–485. Paintner Mihály 1771–1772-ben keletkezett jegyzeteiben szintén akadnak eklogák.

⁷ *Poemata ab Anno 1750–1758 a Scholasticis Societatis Jesu Humaniora Jaurini Repetentibus concinnata*, pp. 393–399. (A kötet jelzete Pannonhalmán: 118. E. 1.)

része antik és újabb költők műveiből való, a pásztorok csak díszletek.⁸ A jezsuita repetensek verseiből az mindenképp egyértelmű, hogy az eklogairás szerepelt a humanisztikus tudományokat megismétlő, versírást gyakorló jezsuita növendékek tananyagában. Az eklogákat konkrét témákról készítették, mert alkalmi verseket tanár korukban kellett tudniuk írni. A repetensek számára Szokolcán tartott órákon Hellmayr Antal a cselekményt tartalmazó szerzemények előadásához használandó ruházatról is szólt.⁹

Az oktatás folyamán keletkezett versek latin nyelvűek, azok diák szerzői tanári felügyelettel dolgoztak. Ha tehetőس pártfogók álltak a háttérben, nyomtatásban is megjelentek e próbálkozások. 1730-ban a nyitrai piaristáknál a rétorok és poéták osztálya bukolikus versgyűjteményt jelentetett meg.¹⁰ A tizenegy eklogából álló versfüzér argumentuma utal arra, hogy az allegorikus pásztoralakok ténylegesen pásztori nyelven beszélnek (*rurali canna [...] rusticabimur*). Ugyanitt a nem költői kifejezések miatti mentegetőzés olvasható.¹¹ A pásztorok az alábbiakat személyesítik meg: Daphnis – Christus; Amaryllis – Anima; Meliboeus – Caro; Corydon – Mundus; Mopsus – Daemon. A XI. eklogában Daphnis és Amaryllis (Christus és Anima) egymásra talál. A kötetben található még egy ekloga, melyben Jézus születésekor négy pásztor a csodás jelekről beszélget. Mint a korabeli versgyűjtemények többségében, itt is az ifjúság érényes életre nevelése volt a kitérő cél.

1743-ban Füssi Pius domonkos szerzetes *carmen pastoritium*-át újévi köszöntésül Pest város bírójának és szenátusának ajánlotta. A bibliai és történelmi hivatkozásokkal tele műben Mopsus és Lycidus párbeszéde Vergilius tudós utánzása, tulajdonképpen csak betét. A téma is vergiliusi: a legelőjét vesztett Mopsust Lycidus az ellenség és a pestis eltávozásával vigasztalja.¹²

⁸ A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban őrzött győri jezsuita kötetek eklogái időrendben (a lelehelhelyek kezdő lapszámaival): 118. E, 1, p. 135. (az elején csonka) – 118. E, 19, p. 58. – 118. D, 12, f. 2. – 120b. A, 3, ff. 28, 164. – 118. D, 12, ff. 21, 29, 46, 120.

⁹ SZABÓ Flóris, *i. m.* (6. j.), 471. Hellmayr kézírata: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, F 33. Az eklogáról: 248–251.

¹⁰ *Torridae Amaryllidis erga Daphnidem flammulae, sive anima seraphicis sponsi Christi [...] allegoria sub bucolico versu donata [...] ab rhetorica, et poeseos [...] Nitriensi Scholarum Piarum juventute [...] oblata. Tyrnaviae, (1730).*

¹¹ "Si durior forte dictionis apparuit cortex, dabis [...] pastoribus veniae, apud quos et verba ipsa solent sylvescere."

¹² *Xenium sincerioris affectus in reiterato novi anni exordio quod est carmen pastoritium [...] judici et senatoribus ... Civitatis Pestiensis Fratrum Praedicatorum fautoribus et patronis [...] oblatum a F. Pio FÜSSI, Budae, (1743).*

1746-ban a pesti piaristáknál tanuló előkelő ifjak nyilvános földrajz-vizsgájukra írtak különféle műfajú és nyelvű (latin, francia, olasz) szerzeményeket, s azokat a vizsgán előadták és nyomtatásban is kiadták.¹³ Franciául *rondeut*, olaszul *canzonettát* tartalmaz a kötet. Mindegyik vizsgázó pástornevet viselt. Gróf Keglevics Zsigmond eklogáját báró Grassalkovics Antallal kettesben adta elő. A városi élet-ről szóló Alexis a beszélgetés végén kénytelen beismerni Daphnis győzelmét, aki a gazdagságtól és vagyontól független virtust dicsőíti. A vizsga a Rómából nemrég hazatért, eklektikus filozófiát és gyakorlati földrajzot tanító báró Körver Elek elnöklete alatt folyt.

Már a 18. század első felében is gyakran szerepelt iskolai színjátékként ekloga.¹⁴ Bennük antik pástorok allegorikus párbeszédet folytatnak. Különösen gyakoriak ezek a püspöki vagy tartományfőnöki látogatások alkalmával. A Németországból hazánkba költözött és Esterházy Imre primás, esztergomi érsek magántitkáraként tevékenykedő Gerhard Cornelius Driesch Bécsben megejelentetett dialógusainak egy részét (a Jézus életéről és haláláról szólókat) pástorbeszélgések formájában készítette, a poétikai gyakorlatok közt pedig *Ecloga* címmel pástortorjárték olvasható egy török elleni harcban elesett ifjúról.¹⁵

Az evangélikus felekezethél az iskolai dialógusoknak politikai töltete volt. 1676-ban például Peucker György a Magyarországról elűzött evangélikus lelkészek és iskolamesterek sorsát, az evangélikus egyház magyarországi helyzetét verselte meg Vergilius eklogáit mintául véve (ad numerum et imitationem *Eclogarum Virgilianarum*). Mindezt természetesen csak álnéven tehette.¹⁶ Művét ugyanúgy patrónusának, Láng Mátyás soproni lelkésznek ajánlotta, mint a két évvel korábban Vergilius-helyekből összeállított, egyháza üldözéséről szóló *cento-ját*.¹⁷ (Ebben az ókori

¹³ *Academia geographica in qua super dictum Poetae Nobilitas sola est atque unica virtus*. Illustrissimi Academici compositiones suas perorant in [...] concursu [...] dominorum Excelsae Septem-Viralis, et Incltyae Regiae Tabulorum praesidium et assessorum [...] patronorum, Budae, 1746.

¹⁴ A piarista színjátékokra vonatkozó adatok összegyűjtésénél Kilián István tekintete vette az eklogákat is. Vö. KILLÁN István, *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig* (Fontes ludorum scenicorum in gymnasiis collegisque Scholarum Piarum Hungariae), Budapest, Argumentum, 1994.

¹⁵ DRIESCH, Gerhard Cornelius, *Exercitationes oratoriae (et poeticae)*, Viennae, 1718.

¹⁶ *Ecloga Hungaricae de luctuosissimo Ecclesiae Evangelicae in Hungaria statu*, ad numerum et imitationem *Eclogarum Virgilianarum* anno 1676 scriptae a Grata Progenie Nobilis Hungariae [=Georgii PEUCKERI Neosoliensis Hungari]. Két kéziratos másolata az Országos Széchényi Könyvtárban: Quart. Lat. 698. és Fol. Lat. 1627, ff. 100–114.

¹⁷ I. N. J. *Ecclesia, praepimis in Hungaria, gravem persecutionem patiens, triste suum fatum deplorat ac misericordiam divinam implorat*, Wíttebergae, 1674. Vö. TARNAI Andor, *i. m.* (4. j.), 461–462.

és humanista hagyományokat feléleszteni szándékozó soproni evangélikus környezetben jelentek meg 1727-ben a humanista latin költészet egyik legnagyobbjának, a magyarországi Janus Pannoniusnak a versei is.¹⁸) Ám Peucker eklogafüzérében nem pásztorok beszélgetnek, hanem a politikai tartalomnak megfelelően megszemélyesített alakok: Auctor, Hungarus, Germanus, Lutheranus, Hungaria stb.

A következő évtizedekből sok ehhez hasonló iskolai dialógus ismert evangélikus iskolákból. Ezek nyelve a továbbiakban is latin. Az ekloga elnevezés azonban többé nem fordul elő. A politikai és morális tartalmú dialógusok németországi beszélgetésjátékok (Gesprächspiele) hatását mutatják. Az iskolai verses dialógusírás e termékeiből éppúgy keletkeztek iskolai színjátékok, mint az eklogákban megírt köszöntőkből, búcsúztatókból. A tanárok a dialógusok közül többet előadattak diákjaikkal.¹⁹

A későbbiekben is előfordulnak a pásztorélethez egyáltalán nem kötődő versek ekloga címmel. Ilyen például az a nyomtatott versezet, mely a hétéves háborúról szól értekezésszerűen, lapalji jegyzetekkel ellátva. Benne az auctor elbeszélését Tityrus, Mopsus és Menalcas ajkára adott párbeszéd követi. Ezekkel egyidejűen jelen voltak a dialógusok más, szintén hagyományosan irodalmi formái is. Például a certamenek. A vitatkozó felek sokfélék: test és lélek, bor és víz, rózsa és viola stb. Ezeket a műveket az elégiák közé sorolták.²⁰

A 18. század közepe után a tehetősebb főpapi, főúri udvarokban a reprezentációhoz hozzátartoztak az alkalmi ünnepek. Névnapi köszöntők, püspöki és főispáni beiktatások alkalmával pásztorgúnyába öltözött diákok deklamáltak iskolai színi előadásokon és iskolán kívüli köszöntőkön is. Az ekloga műfaji határai ezzel még inkább elmosódtak. A teátrálisságot megőrizve egyre többször alkalmazták a műfajt az alkalmi vers sajátos fajtájaként: benne öröm és panasz egyéni szintet kapott. Míg a 18. század első feléből fennmaradt, ekloga címet viselő versemlékeink nagyobb része iskolai gyakorlat, a század közepétől gyakoriak az előadott, egyházi és világi főméltóságokat köszöntő allegorikus pásztorjátékok.

¹⁸ *Delitiae poetarum Hungaricorum ...* [Sopronii, 1727.] Vö. SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 51–60.

¹⁹ Vö. SZELESTEI N. László, *Buchholtz György dialógusai = Barokk színház – barokk dráma*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, Ethnica, 1997, 132–141.

²⁰ Például a jezsuita Petrus Justus Seutel-ét (*Lusus poetici allegorici sive elegiae*, Tyrnaviae, 1757, pp. 128–142: *Rosae et Violae certamen de florum imperio*.)

A 18. század utolsó harmada előtt magyarul csak színjátékokban, vagy ahhoz közelálló köszöntőkben szólaltak meg pásztorok. A jelenség párhuzamos a magyar nyelv iránt megnövekedett igénnyel. A szerzők és mecénások között Itáliát megjárt, vagy azokkal kapcsolatba hozható személyekkel, közöttük a római Árkádia Akadémia tagjaival találkozunk. A pásztori környezet egyre természetesebbé vált, a pásztorok egyre gyakrabban beszéltek pásztorok módján. Az egyházi személyek köszöntéséhez – terminológiai azonosság okán – a pásztorok világa önként kínálta az allegorikus eklogát. 1770 körül, amikor Faludi Ferenc is írta eklogáit, e hajlékony műfaj nem kevés hazai példájával találkozhatott latinul és (néhány előadásra írttal) magyarul. Ekkortájt fordította le a cifra barokk beszéd ellen, a jó ízlés érdekében Muratori művét magyarra Benyák Bernát piarista szerzetes, aki maga is írt eklogákat.²¹ Egyre többen próbálkoztak időmértékes magyar nyelvű versek írásával. Baróti Szabó Dávid az 1770-es évek közepén már antik versmérték szerint, hexameterben írt magyar nyelvű eklogát.²² Az 1770-es évek második felében az eklogák egy részén már Faludi Ferenc kézírásban terjedő műveinek hatása érezhető. A következő évtizedekben a korábbinál jóval gyakrabban fordul elő a műfaj.

Faludi Ferenc hat magyar nyelvű eklogájának pásztorai, bár a szokásos latin neveket viselik, nem antik díszletek közt mozognak. A „múzsák kényes udvarába” fennkölt hangú versek illenek, vallja a harmadik eklogában Thyrsis, mikor Mopsus a versengés során vaskos népiséggel áll elő. A pásztorversengésekbe Faludi mesterien építette bele egyéni érzelmeit, a jezsuita rend feloszlata miatti fájdalmát. Az ekloga műfaj ilyen szuverén kezelése nagyban eltér a vizsgált latin nyelvű eklogáktól, jóllehet azok szolgáltatták a hátteret. A Faludi előtti magyarországi latin és magyar nyelvű eklogákban Faludihoz vezető utat, közvetlen forrásokat (ha beszélhetünk egyáltalán ilyenről), nem sikerült kimutatni.

²¹ *Az betyke prédikálók ellen, avagy a néphez szabott szólás méltósága*, Nyitra, 1772. (Kézirat. Budapest, Piarista Levéltár, For. 0–4/24.)

²² *Virtől búcsúvétel*. Kiadása: *Deákos költők*, kiad. CSÁSZÁR Elemér, Budapest, Franklin Társulat, 1914, 81–82.

Napló misszilisekben – Egy humanista műfaj határaitól

A humanisták által megfogalmazott képzési/nevelési cél (*vir iustus, dicendi peritus*) megvalósításában hangsúlyos szerepet játszott az egymástól távollévők érintkezési formájának elsajátíttatása. A retorikai képzés folyamatában többször felbukkan a levél-műfajjal való foglalkozás. A jezsuiták 1599. évi *Ratio studioruma* szerint már a syntaxisták ismerkedtek vele Cicerón keresztül, a poétáknál az első félévben Cicero és Plinius volt a minta, a rétorok a szónoklás mellett verses levelekkel is foglalkoztak.¹

Amit a humanista gimnáziumokban tanítottak, az részévé vált a 15–16. századi humanista, valamint a 17–18. századi barokk erudíciónak. A tanítás a *definitio–lectio–usus* folyamatában történt. A szabályok megtanulását példák olvasása és gyakorlás egészítette ki.² A talán legtöbbet használt tankönyvekből, Erasmuséból (*De conscribendis epistolis*, 1522), Viveséből (*De conscribendis epistolis*, 1536), Justus Lipsiuséből (*Epistolica institutio*, 1591) a szabályoktól példatárig és mintalevelekig a folyamat jól követhető, a gyakorlás és a műfaj funkcióba kerülése, az applikáció,³ a tényleges alkalmazás pedig kéziratokból tanulmányozható, vagy az eredmény felől, azaz egy-egy személy levelezési gyakorlatából következtethető ki.

Bár a levélírási tankönyvekben van bizonyos mértékű ingadozás a levél funkcióját illetően (például Vivesnél, majd különösen Lipsiusnál a cicerói beszédttől, beszélgetéstől az egyszerűbb írott beszélgetés, majd címzettnek szóló írásmű hangsúlyozása irányában történt elmozdulás), a humanisták számára azonban a reneszánsz és barokk korban a levél megmaradt a távollévők beszélgetésének, a szellemi elit baráti érintkezésének.⁴ Erasmus felosztásával és mintáival találkozunk nyomtatott tankönyvekben és kézírtos jegyzetekben, ezt nyomtatékosítják az

¹ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Antwerpiae, apud Joannem Meursium, 1635.

² BARNER, Wilfried, *Barockrhetorik – Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1970. Többször hangsúlyozza a *doctrina–exempla–imitatio* folyamatot és a képzés erre irányulását.

³ *Imitatio est studiosa mentis applicatio, ut ad ejus imitationem nostram epistolam faciamus, quem auctorem inter reliquos putamus optimum* – olvasható gyakran a meghatározás.

⁴ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hg. von Gert UEDING, Band 2, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1994, 71. (W. G. Müller)

olvasott antik auktorok is (elsősorban Cicero). A sok szabályozás és minta, az előírt szerkezet (salutatio, captatio benevolentiae, exordium, narratio, petitio, conclusio) máig hat írásbeli érintkezésünkben. Ezt erősítették a barokk korszak tankönyvei is, például a Magyarországon is több kiadást megért Johannes Buchleré.⁵ Arra mindenképp érdemes felfigyelni, hogy nemcsak alkalmi műfajként kezelik a leveleket, olvasásuk gyönyörűségéről is szólnak. A műfaj kiválóan alkalmas minden téma és minden árnyalat kifejezésére, nehéz kérdések kifejtésétől a hangulatok érzékeltetéséig.⁶ A szakirodalom a magánlevelekben használt egyszerű, közvetlen hangnak, a dekoráció nélkülségnek a barokk retorizáltság leépítésében fontos szerepet tulajdonít.⁷ Talán az őszinteség és egyszerűség a leggyakrabban emlegetett követelmény egy jó levél elkészítéséhez. (Epistola non rubescit – írta Cicero. A levél legszebb dísz az, hogy díszítés nélküli – állította Nazianzi Szent Gergely.⁸) Nem zárja ki ez, hogy a legtöbb levélben tetten érhető az irodalmiságra törekvés. A levél retorikai erényei: rövidség, egyszerűség, tagoltság, tetszetősség és illendőség.⁹

A funkcionális gyakorlásokat megőrző kéziratos füzetekben epikai, lírai és drámai művek általában együtt szerepelnek. Gyakori közöttük a kérő, megköszönő és meghívó levél.¹⁰ A köszöntő verset többnyire kísérő levél jutatta el a címzetthez; ünnepi alkalmakra meghívólevél készült; a szülőktől, patrónusoktól illő módon kellett kérni, a kapottakat megköszönni, stb. Egy 1705-ből ránk maradt kőszegi tanulmányi jegyzet a retorikai szabályok hármas rendező elve szerinti tizenkét tanácskozó/megfontolandó¹¹ és négy ítélkező levélfajta¹² említ, a *genus*

⁵ BUCHLER, Joannes, *Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis optimisque auctoribus desumptus, praeceptis quidem paucis comprehensus, exemplis vero plurimis e M. T. Ciceronis Libris illustratus, et editus*, Tyrnaviae, 1733. (Ezt további hazai kiadások követték.)

⁶ A téma szerinti besorolásban általában komoly, tudós és családi kategóriát szoltak elkülöníteni.

⁷ *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, (4. j.), 73–74.

⁸ Vö. RIEDL Frigyes, *Retorika és retorikai olvasókönyv*, Budapest, 1905⁶, 62.

⁹ Justus LIPSIVS *Epistolica Institutio*­jából (megjelent Váradon is, 1656-ban) ebben a sorrendben ismerteti JANKOVICS József, *Bethlen Miklós levelei* kiadásához írt *Bevezetésében* – Budapest, Akadémiai, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 6), 68.

¹⁰ Például: *Explicationes rhetoricae a Reverendo Patre [...] ANDREANSZKY e Societate Jesu professore rhetoricae Trenchinii, cum annotationibus per me Michaelem Jaszay Posonii conscriptae*. A gyászbeszéd tanításakor: *Epistolae ad funus invitatoriae [...] – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Duod. Lat. 44*.

¹¹ Epistola: suatoria, disuasoria, hortatoria, dehortatoria, consolatoria, petitoria, commendatoria, conciliatoria, officiosa, communicatoria, disputatoria, mandatoria.

demonstrativumhoz sorolt bemutató levél témájáról pedig megjegyzi, hogy mindez, ami nem tartozik az előző kettőhöz, ide sorolható.¹³ A listák a szokásos levélírási tananyag (Erasmus, etc.) alapján készültek. A levél hagyományos meghatározásának (absentis ad absentem mutuus sermo) az utóbbiak közé sorolt epistola annunciativa seu narrativa (elbeszélő levél) felel meg leginkább. A levélben a kezdő és záró formulák közti narratio a legállandóbb szerkezeti rész.

A 19. század elején Grigely József tankönyve még a szónoki beszédhez való átmenetként tárgyalta a levélírást, amely antik és klasszicista hatásra az elbeszélés és párbeszéd társaságában szerepel a prózai művek között. A levél tárgya (materia) lehet minden, ami beszélgetés közben szóba kerül. A stílusra nincs általános előírás, de az antik és reneszánsz minták és az azokból elvont szabályok követése ajánlott. Az oktatás során a grammatikánál és a retorikánál is lehet (kell) foglalkozni vele.¹⁴

A 19. század végén Riedl Frigyes által kiadott *Retorikában* a hagyományos meghatározás szerepelt: a levél írott társalgás.¹⁵

Napjaink tananyagában a fogalmazási műfajok közt, illetve a stilisztika oktatása során kerül elő a levélírást. A fogalmazási gyakorlatok¹⁶ (meseírás, napló, úti- és élménybeszámoló, bemutatkozás, riport, interjú, hír, vélemény megfogalmazása, vitatkozás, alkalmi beszéd, meghívó, apróhirdetés, reklám, beadvány, jegyzőkönyv, megállapodás/szerződés, megrendelés, szerkesztett műsor, telefonbeszélgetés, levél) egy része a levél-műfajból származtatható.

Az eddig elmondottak mind tanulságosak a vizsgált műfaj lehetőségeinek átgondolásánál, ám az emlegetett változatosságot a levélíró és címzett viszonya, továbbá a tárgy sokfélesége és valóságnak megfeleléstől a teljes fikcióig terjedhe-

¹² Epistola: accusatoria, defensoria, expostulatoria, qua quaerimus, mandatoria.

¹³ Például epistola: narrativa, gratulatoria, dedicatoria, laudatoria, repraesentatoria, jocosa, mixta. – Másutt, például LIPSIVS *Epistolica Institutiojában* más felosztás szerepel. Vö. JANKOVICS, 9. jegyzetben *i. m.*, 69.

¹⁴ GRIGELY *De ratione conscribendi epistolas* című fejezetét ismerteti: TÓTH Sándor, *A latin humanitás poétikája – A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvhívítás koráig, I, Institutiones generales artis poeticae* (A költői mesterség általános törvényszerűségei), Szeged, Gradus ad Parnassum, 1998, 59–60.

¹⁵ RIEDL, *Retorika*, (8. j.), 61.

¹⁶ MAGASSY László, MAGASSY MOLNÁR Katalin, *Fogalmazási gyakorlatok 10–16 éveseknek*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995¹.

tósege biztosítja. A továbbiakban 17–18. századi magyarországi példákkal illusztrálom mondandómat.

Az episztolák materiáját az élet napi ügyei (*quotidiana vitae negotia*) adják. Az iskolában a tanulók előgyakorlatokat, majd az elméleti tudáson túljutva célzott gyakorlatokat végeztek, a feladatokat és a konkrét élethelyzetet összekapcsolták. Tanulságos Bethlen Miklós visszaemlékezése arra, hogyan tanult Keresztúri Pál vezetésével: „Általmenvén rajta, csak megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad *praxim et exercitia*; számtalan epistolát írtunk, aztán chriát és oratiót is.”¹⁷ A szakirodalom csak elvétve tárgyal ilyen gyakorlatozást. Az iskolai jegyzetek többsége csak imitált: témák, dermedt formulák és szabályok megtanulását tanúsítja, nem tapad napi eseményekhez, nem telítődik étellel.¹⁸ Mindössze néhány, a tanítás utolsó fázisát is feltáró kézirat ismert. A győri jezsuita repetensek gyakorlatairól Szabó Flóris adott hírt.¹⁹ Talán a leendő tanárok versírási „feladataihoz”, a konkrét élethelyzetekhez ennél is közelebbi a kolozsvári *Elegiae poetarum* című jezsuita gyűjtemény 77 verse.²⁰ Ilyenek Thurzó Imrének Jeremias Spiegel felügyeletével Biccscén 1614–15-ben készített szónoki gyakorlatai,²¹ vagy a Sartorius András vezette ilavai iskolából ránk maradt vegyes jegyzet 1652–53-ból, amelyben latin és anyanyelvi levélírási gyakorlatok is vannak.²² Ilyen az 1710–11-ből származó lestinai versgyűjtemény is, amelyből a tanár és tanulók ügyei, továbbá patrónusaik életének jeles napjai köszönnek ránk latinul és – néhány esetben – anyanyelven.²³ Évszázadokon át ez volt a tanítás módszere. Így történt ez már a 15. század közepén Guarino mesternél Ferrarában, és így másfél évszázad múlva Lestinán. A minőségi különbség mellett akad azonban más figye-

¹⁷ Idézi JANKOVICS, 9. jegyzetben *i. m.*, 67.

¹⁸ A levelezéssel, levél műfajjal leginkább a formuláskönyvekkel kapcsolatban esik szó. Imitációs levelezést is tartalmazó jegyzetről való híradás: MÉSZÁROS István, *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról*, Budapest, 1976 (Nyelvtudományi értekezések, 90).

¹⁹ SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1980, 469–485.

²⁰ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Mss. C 525. *Elegiae poetarum, 1766–1773*.

²¹ BALASSA Brúnó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai*, Magyar Paedagogia, 1929, 248–258.

²² Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 742.

²³ SZELESTEI N. László, *Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből = Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában – Literárne jazykové interakcie v processe integrácie*, red. František ALABÁN, Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Filologická fakulta, Katedra hungaristiky, 2005, 35–42.

lemre méltó a különbség is: anyanyelvű versgyakorlatok kerültek be a mindennapokat kísérő versírási alkalmak közé.²⁴

A fentiekkel érzékeltetni akartam azt, hogy a levélírás tanítása és gyakorlása beépült a retorikai oktatásba, ennél fogva a levelek magukon hordják a tanult, egy idő után szinte ösztönösen követett jegyeket: szerkezetben és fogalmazásban. A humanisták *respublica litteraria*-ja, a tudósok egymáshoz való viszonya, közös műveltségen, közös hit- és értékrendszeren, azonos életmódon (legalábbis vágyakban), valamint a közös latin nyelven alapult. A kapcsolat a távollévők kölcsönös beszélgetése (*absentium amicorum mutuus sermo*) azokban a levelekben is megfigyelhető, amelyeknek megírását kötelesség, kényszer indokolta.

A *Magyarországi tudósok levelezése* sorozat közzétett leveleiben barátok tájékoztatják egymást újdonságokról (nemcsak tudományos eredményekről, hanem napi politikai hírekről, családi eseményekről is), természeti jelenségekről, régiségekről és ritkaságokról, érdeklődnek a másik fél tudományos munkája iránt, megajándékozzák és segítik egymást. A misszilisekben mindig jelen van a közlés, amely tanult formulák alkalmazásával fejeződik ki. Ezek lefejtése után mindig felsejlik két személy valódi kapcsolata, annak mélysége vagy felszínessége, esetleg csak bókok özönébe bújtatott önössége.

A tudósok levelezésének gyakori velejárója a melléklet, ami lehet tudományos érdeklődésre igényt tartó könyv, kézirat, régiség, természeti kincs, stb., vagy a barátság egyéb jele. Magyarországról külföldieknek az utóbbit leggyakrabban a tokaji bor jelentette.

A kölcsönösség formai és tartalmi szinten is eltérő lehet, például ha a partnerek eltérő társadalmi és/vagy műveltségi helyzete esetében, vagy ha megszólított személy helyébe hatóság vagy hivatal kerül. A formulákkal együtt változik a levelezés hangneme. Nem az előkelő rangúak és gazdagok szoktak a műveltség nemésítő szerepéről (*nobilitas litteraria*) elmélkedni.

²⁴ A humanista iskola latin képzési céljáról és az anyanyelv funkciójáról: BARNER, *Barockretorik*, (2. jegyzetben *i. m.*), 275–285. A régi magyar nyelvű levelezésről: *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század, I–II*, szerk., bev. [alapos bibliográfiával] HARGITTAY Emil, Budapest, Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó). – A *litterae* és *epistulae*, a magánlevél és az irodalmi levél klasszikus latin és ókeresztény gyökereiről és összefonódásáról: BALOGH József, TÓTH László, *Bevezető két szövegelméletre = Magyar leveleskönyv, I*, szerk. BALOGH József és TÓTH László, kiadja H. BALÁZS Éva, Budapest, Corvina, 2004, 11–30.

A levélben a kölcsönösséget annak írója részben vagy egészben megszüntetheti. Gyakran konkrét címzethez szól a levélíró, de mondandóját nemcsak neki szánja, a levél már csak formai keret marad.

Érdekesen változott a helyzet az irodalmi és tudományos élet intézményesülése során. A folyamatban (például Kazinczy Ferenc) leveleiben észlelhető, hogy közös munkálódásról, közös célokról és barátságokról írva a címzett nemcsak a megszólított egyedi személy. Ezáltal azonban elhalványodott a tényleges levelekre jellemző közvetlen személyesség. Mezei Márta meggyőzően mutatta ki, hogy Kazinczynál a közlendő hír, a saját önarckép megformálása, a kulturális élettel kapcsolatos állásfoglalás többnyire mellékessé teszik a címzettet.²⁵

Gyakori eset, amikor egy szegény értelmiségi nálánál jóval rangosabb vagy módosabb személyt folyamatosan tájékoztat, s tájékoztatásait levélben megfogalmazva küldi el. Amennyiben ez rendszeres, akkor általában rövidebbek a formulás részek, a jelentések sora naplószerűvé válik. A vegyes anyagú naplókhoz akkor kerül közel a levelek sora, ha a levélírónak nemcsak konkrét ügyről kell beszámolnia (pl. hadi jelentések, a moderátornak a rá bízott ifjú tanulmányairól, viselkedéséről), hanem íráskényszerét szabadon kiélheti. Nemcsak a levél naplószerűsége, napló funkciót betöltő szerepe fordul elő, hanem ennek fordítottjaként gyakoriak naplóba ékelődő levelek is. Ebben az esetben egy töről fakad a levél és a napló.

A levélírás és naplóírás kapcsolata már a Toldy Ferenc és Abafi Lajos közötti nézeteltérésben szóba került. Toldy azt állította, hogy Mikes Kelemen részletes napló alapján írta meg *Leveles könyvét*, Abafi magát a művet tekintette naplónak.²⁶ Mikes a humanista levélműfaj egyik jellemzőjével, a közvetlen társalgó stílussal hatásosan élt művében, jól játszotta vállalt szerepét. Talán legjobb ismerője, Hopp Lajos is azt állapította meg, hogy a *Törökországi levelek* a magyar nemesi napló- és emlékirat-irodalommal rokon.²⁷

Vajon tényleg egymáshoz közeli alkotási folyamatról van szó, csak a megformáltság külső jegyei alapján különbözik néha egy napló és levelek sora (leveles-könyv)?

²⁵ MEZEI Márta, *A levél műfaj és a Kazinczy-levelezés az 1810-es években = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 47. sk.

²⁶ A vitáról lásd HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, 1958, XV, 129–152.

²⁷ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, bev. HOPP Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 17.

Mindkét esetben van író, van tárgy, a levélíró számára azonban létezőként ott a címzett személye, esetleg nagyobb az íráskényszer is. Mindegyik folyamat, amely magán viseli a folytatás lehetőségét. Csak betegség, halál, vagy levelezés esetében a kapcsolat-, naplónál a naplóírást kiváltó indok megszűnése jelenti az abbahagyást.

A naplóíró számára elvben nincs címzett, bár ezt szinte mindig kételkedve kell fogadnunk. Különösen akkor, ha a napló öngigazolás, a „maradvák” számára írt nevelő célzatú önéletírássá válik, akkor céloz meg közönséget, ennél fogva az íráskényszer iránya is megállapítható. Ám míg a valódi levelet adott és kapott levelek folyamatába helyezhetők el, a naplóíróat külső elvárás, vagy másik személy azonos kérdésre adott válasza nem befolyásolja. (A valóságban nem mindig ellenőrizhető ez, csak a legkritkább esetben ismertek a régi naplóírók naplóírással párhuzamos megnyilvánulásai.)²⁸

Mindkét esetben kell téma. A levél témáját (ritka kivételtől eltekintve) az élet mindennapi ügyeiből meríti, a napló azokat gyakran meg is magyarázza. A pusztá feljegyzéseken túlmenő napló írója a külső és belső eseményekre inkább reagál, mint a levélíró.

A megfogalmazás attól a pillanattól kezdve közös lehet, amikor a levélíró a formulák utáni elbeszélésbe (narratio) kezd, s tart egészen addig, míg nem tér át a levélműfaj megkövetelte kérő- és záró formulák írására. A narratio mindegyik esetben a retorikai oktatásban megtanult szabályok szerint készül. Ezért lehetséges, hogy egy vegyes kötetben a levelek (formulás részeinek elhagyásával) szervesen illeszkednek a naplófolyamba.

Például Nagyfalvi Gergely 1620-as évekből fennmaradt *Diariuma* ilyen. Nem minden tanulság nélküli (ezt kiadásomban²⁹ érzékeltettem), hogy nemcsak a misszilisekben gyakoriak az utólagos stílizálások, javítások, hanem egyéb feljegyzésekben is. Vajon mit tervezett Nagyfalvi? Amennyiben a *Diariumban* lévő leveleket piszkozatként szemlélem, javíthatott a ténylegesen elküldött változat másolása előtt, az egységes javításból mindenképpen az következik, hogy szándéka volt kéziratával.

²⁸ JANKOVICS József Bethlen Miklós *Önéletírását* és leveleit szembesítette egymással. Az izgalmas egybevetés szerint ebben az esetben az irodalmi mű (*Önéletírás*) érdekében nem deformálódtak a valóságos tények és események, a művészi igazság és a történelmi igazság közül egyik sem írja fölül a másikat, legfeljebb árnyalja azt. JANKOVICS, 9. jegyzetben *i. m.*, 15–28.

²⁹ *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közzéteszi SZELESTEI N. László, Budapest, Universitas, 1998 (Historia litteraria, 6), 57–141.

Máskor jó okunk van feltételezni, hogy egy-egy diárium, vagy annak egy része önálló műként élni kezdett. Például Hodik János *Diariumában* naplószerű feljegyzések között akadnak levélmásolatok, ide ékelődik be az Esterházy Miklós nádorral folytatott hitvita leírása is. A mű egy-egy levélhez, vagy más fontos esemény rögzítéséhez képest azért válhatott kiemelt jelentőségű forrássá, mert Hodik erről részletező elbeszélést készített, s a későbbiekben azt terjesztette.³⁰ Más eseményeknek csak említés, vagy rövid híradás jutott egy-egy levél narrációjában.

Fordított esetre is elmlíthetnek példát. Gerhard Cornelius Driesch folyamatosan füzetekbe írta levélfogalmazványait, sajtó alá rendezett leveleiben³¹ sem ő maga, sem az utókor nem irodalmi művet látott, hanem egyedülálló történeti forrást. Húsz éven át Esterházy Imre primás világi titkára volt. A hivatalos, tudományos és magánügyek sajátos elegye levelezése. Bizonyára a primás tudtával számolt be Sintzendorff bíborosnak a primás szinte minden napjáról (udvaráról, betegségeiről, zenészekről és fürdőkről, vadászatokról és fogadásokról, a vallási életről, de valláspolitikai kérdésekről is). Levelezésének e részét az 1750-es években sajtó alá rendezte, magyarázó megjegyzéseivel az utókor számára még értékebbé tette (1128 levél, 400 Sintzendorff-tól).³² Driesch levelezésében nem keverednek a diáriumokban szokásos leírások, levelek, feljegyzések. Ha a formulás részeket kihagyva olvassuk, mégis a napló-műfaj jellegzetes elbeszélő folyama tűnik fel benne.

Végül a levelezés sokféleségének érzékeltetésére megemlítek néhány olyan esetet, amikor más műfajjal érintkezik a misszilisek narrációja. A sok háborúskodás közepette a levél vált a 17. század egyik sajátos irodalmi műfajává, mert csak keveseknek adódott alkalom (otium) könyvek írására. (Leveleskönyvek és azokkal együtt diáriumok, kalendáriumbeli- és más feljegyzések egyaránt nyersanyagul szolgálhattak önéletírási művekhez.) Feltűnő, hogy a török emigráció életére levelek, leveleskönyvek és naplók együtt jelentik a legfontosabb forrásanyagot.³³ Ugyanilyen módon egészítik ki egymást az útleírások és az utazásról küldött leve-

³⁰ Vö. SZELESTEI N. László, „János-pobár: Hitvita vagy asztali beszélgetés (Esterházy Miklós nádor asztalánál, 1627) = Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Művek, Tanulmányok, 2), 351–363.

³¹ OSZKK, Fol. Lat. 1649/I–V.

³² SZELESTEI N. László, *Gerhard Cornelius Driesch, Bél Mátyás és Esterházy Imre primás = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 85–108.

³³ SERES István, *Protestáns prédikátorok és a Tbököly-emigráció*, Credo, 2005, 223–251.

lek. Bán Imre Witnyédy István *Leveleskönyvének* publicisztikai vonásaira figyelt fel, a terjedelmesebb levelek agitatív, konspiratív jellege alapján feltételezi, hogy néhány röpiratnak ő lehet a szerzője.³⁴

A 18. század elejétől a tudós levelekben megfigyelhető bizonyos klasszicizáló törekvés. Nemcsak külföldiek (például a század közepétől Gottsched) elméleti műveinek hatására, hanem a mindig olvasott klasszikus auktorok példája is segítette ezt. Az iskolai gyakorlatok között antik példák alapján verses leveleket (a magyar nyelvben az episztola szót használjuk rájuk) is kellett írni. Horatius alapos ismerete jól szemléltethető Lázár János gróf, erdélyi református főgondnok (Horatius minden művét memoriter tudta) és a jezsuita Bíró István 1760-ból ránk maradt latin nyelvű verses leveleiben. Mindketten magyarul is írtak verseket. A költészet-ről, például a mindennapiság és költészet viszonyáról írt episztoláik latin nyelvűek, aztán elfoglaltságaik miatt az epistolae elegiacae helyébe léptek az epistolae familiares. Talán nem érdektelen, hogy költői leveleiket Bíró másfél évtizeddel később közzé akarta tenni.³⁵ Miként olyan sok más esetben, itt is megelőzi a latin nyelvűség az anyanyelvűséget. Mindenesetre e tények felhívják a figyelmet arra az irodalomtörténet-írásunkban még nem minden területen tudatosult tényre, hogy a magyar nyelvűség mellett figyelni kell a latin és más nyelvű hazai irodalmakra is, s nem tartható például az az álláspont, hogy Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám és Ányos Pál az episztola magyarországi kezdeményezői.³⁶

³⁴ BÁN Imre, *A nemesi és protestáns publicisztika = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 276.

³⁵ FÖLDESI Ferenc, *Hitvita és költészet – barátok között: Lázár János és Bíró István S.J. levelezése = Magyarországi tudósok levelezése a 18. században*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, SZENAL, 2006, 35–54. A levelezés kiadási kísérletéről: UÓ, *Egy ex-jezsuita esete a cenzúrával = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 423–433.

³⁶ LABÁDI Gergely, „... ez a' theoria helyes theoriája e ...”: *Epistolaelmélet, 1800–1830*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004, 584.

A Jesu, dulcis memoria kora újkori magyar nyelvű variánsairól

A *Jesu dulcis memoria* kezdetű, sokáig Szent Bernátnak tulajdonított, népszerű középkori himnusz magyar nyelvű utóélete máig folyamatos. A 20. század végi keresztény/keresztényen felekezeti énekeskönyvekben egyaránt fellelhető néhány (egymástól eltérően válogatott) strófával. A katolikus énekeskönyvekben Sík Sándor fordításában öt,¹ az evangélikusban Babits Mihály fordításában hat,² a reformátusban a Ráday Pál által 1715-ben közölt változathól nyolc strófával szerepel.³ Babits Mihály *Amor sanctus* című himnuszfordításai közé tizenhat,⁴ Sík Sándor *Himnuszok könyve*ben tizenöt ugyancsak eltérő versszakot fordított le.⁵ A gyakran címként előforduló *Jubilus* szó Babitsnál Szent Bernát *Ujjongása*, Sík Sándornál, korábbi előfordulásokra hivatkozva *Szíve öröme tapsolása*.

Mielőtt a *Jubilus* korábbi magyar nyelvű fordításairól, előfordulásairól szólok, megemlítem, hogy a himnusz latin alapszövege (egyházi körökben) máig használatos, az *Éneklő Egyház* latinul is közzétette a kiválasztott öt strófát. A *Cantus catholici* (1651) és Kájoni János *Cantionale catholicum* (1676) az általában szokásos 48 strófájából 47-et közölt, a 16.-at „kifelejtve”. A kihagyott versszak mindkét esetben szerepel a latint követő magyar fordításban. Migne *Patrologia Latinájában* is 48 strófát olvashatunk.⁶ A Húsvétot és Krisztus mennybemenetelének misztikus tanítását megverselő, eredetileg 42 versszak kiegészített változatai a *Breviarium Romanum* Jézus neve-ünnep officiumának verseivé lettek.⁷ Heinrich Lausberg

¹ *Éneklő Egyház: Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1985, 261–262. – A Szent István Társulat által folyamatosan piacon tartott *Hozzanna* című népénekeskönyvben a 152. számú ének.

² *Evangélikus énekeskönyv*, Budapest, Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1982, nr. 360.

³ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, 1970, Magyarországi Református Egyház, nr. 452.

⁴ *Amor sanctus: Szent szeretet könyve: Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. és magyarázta BABITS Mihály, Budapest, Helikon, 1988, 171.

⁵ Sík Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnusz-költészet remekei*, Budapest, Helikon, 1989, 17.

⁶ *Uo.*, 305–306.

⁷ MIGNE, Jacques Paul, *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, 184, 1317–1320.

⁸ *Régi magyar költők tára*, XVII. század, 7, *Katolikus egyházi énekek, 1608–1651*, s. a. r. HOLL Béla, Budapest, 1974 (a továbbiakban: RMKT XVII/7), p. 519. (Holl Béla)

megállapítása szerint a 48 strófás szöveg 11., 13., 15., 17., 36. és 44. szakaszai utólag betoldottak.⁸

A 17. századi magyar fordításoknak tizenegy változatát vette számba Holl Béla az ének kritikai kiadásakor. Három önállóan közölt alapszöveg (Hajnal Mátyás fordítása,⁹ a Petri András énekeskönyv szövege¹⁰ és a *Kuun-kódex* szövege¹¹) alapján felrajzolta a 17. századi szövegek családfáját.¹² Hajnal Mátyás 1629-ben közölt fordításának erősen átalakított erdélyi változata található a *Kuun-kódex*ben, a *Pálffy-énekeskönyv*ben és a *Mihál Farkas-kódex*ben, és ez egyik forrása Kájoni János 1676-ban közölt szövegének. Az 1642. évi Hajnal-kiadását követi az 1651. évi *Cantus catholici*, azt jelentősen átalakította a kassai, 1674-es *Cantus catholici* (ez utóbbit Holl a jegyzetek közt teljes terjedelemben közzétette). Kájoni János *Cantionale catholicum*ának kiadásakor mindkét változatot (Hajnal 1642-es kiadását követő 1651. évi *Cantus catholici*t és Hajnal 1629-es kiadás valamiféle leszármazottját) felhasználta. Kájoni János szövege és az 1651. évi *Cantus catholici*é egyaránt kimutatható a *Lelki paradicsom* (1700) és az 1693-as *Lelki útiköltés* officiummá alakított szövegeiben. Az utóbbi szintén teljes terjedelemben olvasható a kritikai kiadás jegyzeteiben. A fenti változatoktól független a *Petri András-énekeskönyv* szövege.¹³

A *Jesu dulcis memoria* kezdetű himnusz magyar fordításainak, parafrázisainak, rövidített és bővített változatainak a képe rendkívül sokszínű: a strófák számában, azok elhelyezkedésében, gyakoriak a variánsoknak már nem, legfeljebb parafrázisnak tekinthető szövegeltérések. Van négy sorba, két sorba elhelyezett közlés, valamint stróféként folyamatosan elhelyezett forma, sőt ezek rendszertelen váltakozása is. Gyakori a nem mindig egyenlő terjedelmű három részre és – a Jézus Neve tiszteletére mondott kisofficium himnuszaként – hét részre tagolás.

A továbbiakban megkísérlem érzékeltetni e változatosságot. Csak az egyértelműen fordításnak, vagy nagyrészt fordításnak tekinthető változatokat vizsgálom. Érdeklődésem most elsősorban két 18. század elején megjelent protestáns

⁸ *Uo.*, p. 521.

⁹ RMKT XVII/7, nr. 68.

¹⁰ *Uo.*, nr. 133.

¹¹ *Uo.*, nr. 168.

¹² *Uo.*, p. 510.

¹³ A Holl Béla által felrajzolt családfa: RMKT XVII/7), p. 512.

változatra irányul. Ezek egyikében, a református Ráday Pál *Lelki bódolás* című ima- és énekeskönyvében, katolikus gyakorlatból átvett változat található, másikában, az M. Sartorius János által ortodox evangélikusok számára kiadott *Magyar lelki órában* (Wittenberg, 1730)¹⁴ inkább egyéni vonások dominálnak. Vajon van-e, s ha igen, milyen jellegű a katolikus, evangélikus és református forrásokban fellelhető változatok közötti összefüggés?

Több mint 30 nyomtatott és kéziratos magyar nyelvű *Jubilus*-változatról készítettem strófaegyeztési konkordanciát, hogy az egyes változatok strófarendjét, strófaelhagyásait és -betoldásait jól szemügyre vehessem. A vizsgálatom célkitűzése szempontjából szóba jöhető kiadásokat lásd az I. számú mellékletben. Elöl áll mindig a vizsgált változat számozott (néhány esetben a számozás tőlem származik) strófaszáma. Ezt követi zárójelben a közismert és állandónak tekintett, 48 strófából álló latin nyelvű alapváltozat tartalmilag megfelelő strófaszáma.¹⁵

Ráday Pál *Lelki bódolás*ában az ima- és énekszövegek párhuzamosságában is tetten érhetően, a misztika jegyeivel, hagyományos, középkori kifejezésekkel fordul Istenhez. Nem vizsgálom, hogy Ráday Pál Jézus-misztikája az evangélikus pietizusból, vagy a továbbelő puritán kegyességből táplálkozik-e,¹⁶ számomra most mindössze annak a ténynek a rögzítése fontos, hogy Ráday énekei közé a *Lelki bódolás* 1715. évi debreceni kiadásba Szent Bernát *Jubilus*ának katolikus környezetben csiszolódott változata került be. Ráday korábban is ismerte és parafrázálta a *Jubilust*, énekei összeállításának autográf kéziratában, majd az 1710. évi kassai kiadásában¹⁷ is szerepeltette azt a 21 nyolcsoros strófát tartalmazó versét, amelynek címirata és tartalma egyaránt bizonyíték erre.

MAS Azonról [ti. A Fiú Istennek dicsőretiről] Mely a Bernhard Doktor Énekéhez alkalmaztatott

Nótája: Mindenkoron áldom
Zengj nyelvem ékesen
Az én édes Jézusomnak,
Kegyes lelki orvosomnak,

¹⁴ *Magyar lelki óra, avagy [...] Énekes könyv [...]* világosságra kibocsátott[a] M. SARTORIUS János, Wittenberg, 1731, 382–388: Sz. Bernárd Doctor szíve örömének tapsolása.

¹⁵ A latin nyelvű alapszöveg 48 strófája (azonos rendben) olvasható: RMKT XVII/7, 519; NÉGYESY László, *Rádai Ráday Pál munkái*, Budapest, Franklin, 1889, 209.

¹⁶ MAKKAI László, *Ráday Pál és a magyar művelődés = Ráday Pál, 1677–1733, Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Budapest, Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980, 113–123; CZEGLÉDY Sándor, *Ráday Pál lelki arca = Uo.*, 235–260.

¹⁷ RÁDAY Pál, *Lelki bódulás*, Kassa, 1710, 53.

Szólj szerelmetesen;
Mert csak ő érdemel,
Áldást, és minden szerelmet,
Ki reám önt bő kegyelmet,
S kőszálra felemel.

[...]

Hogy Ráday hogyan jutott az 1715-ben közölt szöveghez, nem tudom. Hogy milyen szöveghez/szövegekhez jutott hozzá, azt kutatom. Lehetséges, hogy az 1710. évi kassai *Lelki bódulás*ban kiadott, imént idézett versének olvasója hívta fel figyelmét a katolikus változatokra. Az bizonyos, hogy elnyerte tetszését az a szöveg, amelyet kötetének végére helyezett.

A *Lelki bódulás* másodszori nyomtatástól kezdve az énekek utolsó tétele: *Bernárd Doktor éneke a Jézus Nevéről* című fordítás, melyhez Gorzó Gellért szerint Ráday Pál a *Cantus catholici* (1651) című kötetben szereplő magyarázást használta fel.¹⁸ Párhuzamos szövegközlésekkel mutatta ki a Ráday által közölt szöveg és a *Cantus catholici* című énekeskönyv egyezéseit és eltéréseit. Ráday Pál betoldásának tulajdonítja a 7., 31., 33. és 46. strófákat.¹⁹ Ahol Ráday „az átvett szövegen változtatott, mindenütt a hűség rovására, de a szabatosság és a rhytmus javára tette, ami, ha költői leleményének nem is, de ízlésének dicséretére válik.”²⁰

De vajon tényleg a *Cantus catholici*ből vette-e át Ráday a szöveget, s toldotta meg azokat újabb strófákkal? A változtatások okát alaposabban kellene magyaráznunk. Miért változtatott gyakran az átvett szövegen, ha teológiai ok egyszerűen sem támasztja alá a változtatást? Mindössze a malaszt szót mellőzi, bizonyára tudatosan, áldást írván helyére.

A mellékletben közölt I. számú táblázatban is látható, hogy sok a terjedelmi eltérés az egyes változatok között. (A 18. században ez még jelentősebbé vált.) A változások néhány esetben jellemző összefüggést mutatnak. A *Jubilus officiumi* énekként használata, memoriter ismerete ehhez jelentősen hozzájárulhatott. Ha az alább közölt táblázat azon strófáit veszem szemügyre, amelyek nem szerepelnek a latin alapszövegben (és az azt követő Hajnal Mátyás féle fordításban, amelyet a *Cantus catholici* 1651. évi kiadása is átvett), kiderül, hogy a Rádaynál többletként szereplő strófák (7., 31., 33. és 46.) megvannak Kájoni János *Cantionale catho-*

¹⁸ GORZÓ Gellért, *Rádai Ráday Pál*, Budapest, 1915, 112. és négy csatolt táblázat.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ *Uo.*, 117.

licumában. Ezek után már talán nem is meglepetés, hogy a Gorzó által kigyűjtött és Ráday szövegváltoztatásainak vélt eltérések szintén előfordulnak a Kájoni által közölt változatban. Mindez természetesen nem terelheti el a figyelmet arról, hogy a *Lelki bódolásban* olvasható strófák többsége egyezik az 1651. évi *Cantus catholici* szövegével. Az biztos kimondható, hogy Ráday nem saját strófákat toldott be a *Cantus catholici* szövegébe; ugyancsak bizonyos, hogy a Gorzó által felsorolt egyéb eltérések sem tőle származnak.

Arra a kérdésre, hogy Ráday az 1651. évi *Cantus catholiciból* (vagy azzal azonos szövegváltozatot tartalmazó forrásból) és Kájoni János *Cantionale catholicumából* (vagy azzal azonos szövegváltozatot tartalmazó forrásból) hozta létre az általa közölt változatot, vagy készen kapta a kétféle fordítás elemeit egyesítő szöveget, nem tudok válaszolni. Mindenesetre eddig olyan változat nem került elő, amelyet egyedüli forrásként használhatott volna.

Elgondolkodtató, hogy a Rádaynál 31., Kájoninál 36., azonos szövegű strófa (Azért immár botod alá, Hódolok szép zászlód alá, / Minden búmban szárnyad alá, Sietek oltalmad alá) előfordul még a *Lelki paradicsomban* (33. strófa) is (Immár vígan botod alá, Holdolok szép zászlód alá, / Minden búmban szárnyad alá Sietek, oltalmad alá). Nem kizárt, hogy latin, esetleg német vagy cseh(szlovák) változatuk is előkerül, a vizsgálatokat ebben az irányban kellene folytatni.

Az M. Sartorius János által a *Magyar lelki óra* első részében közölt fordítás egyedülállónak tűnik, nem sikerült átvételként értékelhető összefüggést találnom benne a többi változattal, ezért azt önálló fordításnak (néha parafrázisnak), vagy még ismeretlen szöveghagyományon alapuló változatnak tekintem.

A II. számú mellékletben a *Jubilus* fordításaiból adok ízelítőt, két-két egymásnak megfelelő strófa közlésével. Ebben Ráday Pál szövege szóról-szóra egyezik a *Cantus catholici* 1651. évi kiadásában közölt Hajnal Mátyás-fordítással. A *Cantus catholici* 1675. évi kiadásának szerkesztője a kassai 1674. évi *Cantus catholiciben* olvasható fordulatokat is beépített az általa közölt szövegbe. Az összehasonlítás során kiderült, hogy jobban kell figyelni az 1675. évi *Cantus catholici* variánsaira, amelyek nem kerültek be a kritikai kiadásba, mert azok 1651. évi kiadástól jelentős mértékben eltérnek. A szövegvariálódás (különösen a közismert és közkedvelt témák esetében) ösztönösen is történhetett, amikor a lejegyző, szerkesztő a me-

móriájában rögzült azonos tartalmú és ritmusértékű fordulatokat kicseréli. Az ilyen irányú vizsgálatot is segíteni fogja majd az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban készülő adatbank.²¹

Végezetül: Ráday Pál szövegátvételével egy ritkán tapasztalt jelenség tűnik elő. Illyés István zsoltárfordításaiban (nyilván a katolizált hívek áhítati és érzelmi igényeinek kielégítése érdekében) katolikusok használatára vett át, gyakran tudatosan alakított át, protestáns gyűjteményekből énekeket. Korábban tiltott gyülekezeti énekek kerültek ezzel „megjobbítva” katolikusok ajkára.²² Ráday Pál szövegátvétele fordított irányú: egy katolikus gyakorlatban népszerű himnuszfordítás került át népszerű, sok kiadást megért református ima- és énekeskönyvbe.

Mellékletek

I.

*A Jubilus magyar fordításban megjelent változatainak strófarendje*²³

(Nyomtatott kiadások, 1651–1730)

[SZŐLŐSY Benedek.] *Cantus catholici: Régi és új, deák és magyar ajátatos egyházi énekek és litániák*, [Lőcse], 1651, 102. Cím: *Sz. Bernárd szíve öröme táplálása*.

RMK I 856. (A kötet ajánlottja: Kisdi Benedek.) A kötet részletező leírása: RMKT XVII/7, 645–656. Kritikai kiadása: RMKT XVII/7, nr. 68.

Strófák rendje: 1–16(1–16), Második rész: 17–32(17–32), Harmadik rész: 33–48(33–48), 49(–) A fordítást Hajnal Mátyás készítette. NB. A kiadvány a latin változatot is közli (p. 99.), abból hiányzik a 16. strófa. A 40–41. strófa sorrendje a latin változatot és nem Hajnal Mátyás felcserélt sorrendjét követi.

ÁGOSTON Péter, *Lelki patika*, Lőcse, 1669, K_{12v}. Cím: *Szent Bernárd Szíve örömének tapsolása*.

RMK I 1087a.

Strófák rendje: 1–39(1–39), 40(41), 41(40), 42–48(42–48), 49(–)

Cantus catholici Latino-Hungarici, autoritate et liberalitate Francisci Leonhardi SZEGEDI, Kassa, 1674, 147.

²¹ nepenek.btk.ppke.hu

²² MILLEI Rita, *Az Illyés-parafrázisok és forrásaik textológiai megközelítése = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 211–234.

²³ Forrásjelöléséknél az ének kezdő lapszámát adom meg.

RMK I 1159. (A kötet szerkesztője: Zsámbár Máttyás, ajánlottja: Szegedi Ferenc Lénárd.) A kötet részletező leírása: RMKT XVII/15/A, 43–67. A kötetben Hajnal Máttyás (*Cantus catholici*, 1651-ben közölt) lényegesen átformált szövege található, ezt teljes terjedelmében közölte Holl Béla az RMKT XVII/7, nr. 68. tételhez készített jegyzetek között, 512–514.

Strófák rendje: 1–8(1–8), 9(10), 10(11), 11(12), 12(13), 13(14), 14(15), 15(16), Második rész: 16(17), 17(18?), 18(32?), 19(23), 20(–), 21(26) 22(27?), 23(28), 24(29?), 25(30), 26(–), 27(–), Harmadik rész: 28(33?), 29(–), 30(35), 31(–), 32(37), 33(38?), 34(39), 35(40?), 36(–), 37(42?), 38(43), 39(44?), 40(–), 41(–), 42(47), 43(48), 44(–)

Cantus catholici, régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák, Nagyszombat, 1675. (Editio Szelepcsényiana.)

RMK I 1183a. (A kötet ajánlottja Szelepcsényi György.) NB. Sok és jelentős a szövegvariáns benne (különösen a 6. strófától a költemény feléig), amit a *Jubilus* kritikai kiadása RMKT XVII/7, nr. 68. nem említ.

Strófák rendje: 1–16(1–16), Második rész: 17–32(17–32), Harmadik rész: 33–48(33–48), 49(–)

KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 299.

RMK I 1188. Kritikai kiadás: RMKT XVII/7, nr. 168/II.

Strófák rendje: 1–5(1–5), 6(6?), 7(–), 8(7), 9(8), 10(9), 11(10), 12(11), 13(12), 14(13), 15(14), 16(15), 17(–), 18(16), 19(17), 20(18), 21(19), 22(–), 23(20), 24(21), 25(22var), 26(23), 27(24), 28(22var), 29(25), 30(26), 31(27), 32(28), 33(29), 34(–), 35(30), 36–38(–), 39(32), 40(33), 41(34), 42(–), 43(36?), 44(37), 45(38), 46(35), 47–51(–), 52(40), 53(41), 54(42), 55(43), 56(44), 57(45), 58(46), 59(47), 60(48), 61(–), 62(–)

Lelki útiköltés, Lőcse, 1693, 51. (= *Lelki virágos kert*, Nagyszombat, 1712, 61.)

RMK I 1444. A kötetben Hajnal Máttyás (*Cantus catholici*, 1651-ben közölt) lényegesen átformált szövege található. Lásd az RMKT XVII/7, nr. 68. tételhez készített jegyzetek között, 514–519.

Strófák rendje: Matutinum: 1–3(1–3), 4(5), 5(6); Prima: 6(7); 7(–), 8(8), 9(10), 10(11); Tertia: 11(12), 12(13), 13(15), 14(–), 15(–); Sexta: 16(18), 17(19), 18(20), 19(21), 20(22); Nona: 21(23) 22(–), 23(26), 24(27), 25(28); Vecsernye: 26(29), 27(30), 28(31), 29(34), 30(35); Completa: 31(36), 32–35(–)

Lelki paradicsom, 1700, O4b.

RMK I 1572. A *Lelki útiköltés*től gyakran jelentősen eltérő szövegű kisofficium-változat.

Strófák rendje: Matutinum: 1–6(1–6); Prima: 7–13(7–13); Tertia: 14–21(14–21); Sexta: 22(–), 23(22), 24(23), 25(24), 26(25), 27(26), 28(27); Nona: 29(28), 30(29), 31(30), 32(31), 33(–), 34(–), 35(–), 36(32), 37(33), 38(34); Vecsernye: 39(35), 40(36), 41(37), 42(38), 43(39), 44(40), 45(41); Completa: 46(42), 47(43), 48(44), 49(45), 50(46), 51(47), 52(48), 53(–) + 3 strófa ajánlás.

Cantus catholici ex editione Szelepcsényiana, régi és új, deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák, Nagyszombat, 1703.

RMK I. 1679. NB. A kötet nem tartalmazza a *Jubilust*.

KÁJONI János *Hymnariuma* (latin-magyar versgyűjteménye), 120. Csíksomlyó, Ferences Könyvtár.

Leírása: RMKT XVII/15/A, 120–135. A *Jubilus* latin és magyar szövegével (p. 118.). Jesu dulcis memoria dans vera corda gaudia – Jézus édes emlékezet Adván színe szent örömet. Hajnal Máttyás. RMKT XVII/7, nr. 68. A fordításnak a *Cantionale catholicum*ban megjelent változattal való azonosságát nem tudtam ellenőrizni.

RÁDAY Pál, *Lelki bódolás*, Debrecen, 1715, 64. (Az énekek végén.) Cím: *Bernárd doktor éneke a Jézus nevérol.*

Strófák rendje: 1–5(1–5), 6(6?), 7(–), 8(7), 9(8), 10(9), 11(10), 12(11), 13(12?), 14(13), 15(14), 16(15), 17(16), 18(17), 19(18), 20(19), 21(20), 22(21), 23(22), 24(23), 25(24), 26(25), 27(26), 28(27), 29(28), 30(29), 31(–), 32(30), 33(–), 34(31), 35(32), 36(33), 37(34), 38(35), 39(36), 40(37), 41(39), 42(40), 43(41), 44(42), 45(43), 46(–), 47(44), 48(45), 49(46), 50(47), 51(48), 52(–)

Magyar lelki óra, avagy [...] Énekes könyv [...] világosságra kibocsátott[a] M. SARTORIUS János, Wittenberg, 1731, 382. Cím: Sz. Bernárd Doctor szíve örömének tapsolása.

Strófák rendje: 1–3(1–3), 4(–), 5–7(5–7), 8(–), 9–10(9–10), 11(11?), 12–14(12–14), 15(–), 16(17), 17(18), 19(20), 20(21), 21(22), 22(23), 23(24), 24(26), 25(27), 26(28), 27(–), 28(30?), 29(31), 30(32), 31(34?), 32(35), 33(36), 34(37), 35(38), 36(41), 37(42), 38(43), 39(44), 40(45), 41(46), 42–43(–)

II.

A Jubilus 10. és 11. strófájának változatai

Petri András-énekeskönyve (RMKT XVII/7, nr. 133.)

10. Maradj mivelünk, mi Urunk, És világosítsd világunk,
Elűzvéen szívink homályát, Add meg világi édességed.
11. Mikor szívink látogatod, Akkor fénlík igazságod,
Meghűl ez világ hívsága És fér szerelmed szívünkbe.

HAJNAL Mátyás, *Szűves könyvecské*, 1629 és 1642; *Cantus catholici*, 1651 (RMKT XVII/7, nr. 68.)

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, ó vigasságunk.
11. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket;
Megvettettvén földieket, Égbe emeled kedvünket/lelkünket.

ÁGOSTON Péter, *Lelki patika*, Lőcse, 1669, K12v.

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, ó vigasságunk.
11. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket;
Megvettettvén földieket, Égbe emeled kedvünket.

KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 299. (RMKT XVII/7, nr. 168/II.)

11. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Hogy elmenjen setét éjünk, Csak te légy világosságunk.
12. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod szívünket,
Földhöz ragadt elménket, Égbe emeled lelkünket.

Cantus catholici, Kassa, 1674 (Editio Szegediana), 147. (RMKT XVII/7, 512–514.)

9. Uram Jézus, maradj nálunk, Téged fényes napnak vallunk:
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
10. Látogass Jézus bennünket, Megvidámítsd szívünket:
Hozzád emeljed kedvünket, Bétöltvén reménségünket.

Cantus catholici, Nagyszombat, 1675 (Editio Szelepcsényiana), 67.

10. Úr Jézusunk maradj nálunk, Légy mi fényes napvilágunk:
Oszlasd el szomorúságunk; Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Vidámítod mi szívünket,
Égben emeled kedvünket; Bétöltöd reménségünket.

Lelki útiköltés, Lőcse, 1693, 51. (RMKT XVII/7, 514–519.)

9. Urunk Jézus, maradj nálunk; Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket;
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünket.

Lelki paradicsom, h. n., 1700, O4b.

10. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Megvidámítod szívünket;
Földhöz ragadott elménket; Mennybe emeled lelkünket.

RÁDAY Pál, *Lelki bódolás*, Debrecen, 1715, 64.

11. Uram Jézus, maradj nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Oszlatván homályosságunk, Vigasztalj, óh vigasságunk.
12. Meglátogatván bennünket, Megvidámítod szívünket,
Mevtettvén földieket, Égbe emeled kedvünket.

Magyar lelki óra, I, Wittenberg, 1730, 382.

10. Maradj kérünk azért nálunk, Légy lelkünkben fényes napunk,
Ínségünkben vigasságunk, Szükségünkben gazdagságunk.
11. Ha te vagy szívnek vendége, Igazságodnak szentsége
Fénylik: merő Aspis mérge, Ez világ gyönyörűsége.

Écsi énekeskönyv, 1700–1725, 108v.

10. Ur Jézusunk, maradj nálunk, Légy mi fényes napvilágunk,
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
11. Midőn látogatsz bennünket, Vidámítod mi szívünket;
Égben emeled kedvünket, Bétöltöd reménségünket.

Szosszna Demeter énekeskönyve, 1714–1715, 325.

9. Uram Jézus maradj nálunk, Téged fényes napnak vallunk:
Oszlasd el szomorúságunk, Légy szívbeli vigasságunk.
10. Látogass Jézus bennünket, Megvidámítsad szívünket:
Hozzád emeljed kedvünket, Bétöltvén remétségünket.

Herchl Antal énekeskönyve, 1765–1801, 26.

9. Uram Jézus maradj nálunk, Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünköt, Megvidámítod kedvünköt,
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünköt.

SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, Eger, 1797, 241.*

10. Uram Jézus maradj velünk, Légy mindenkor mi napfényünk,
Űzd el lelki setétségünk, Örömeddel teljen szívünk.
11. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket,
Megvetjük földi kincsünket, Hozzád emeljük szívünket.

Bozóki Mihály énekeskönyve, [18. század második fele, 104.]

9. Uram Jézus maradj nálunk, Légy setétben fényes napunk,
Távozzék lelki homályunk, Csak te légy világosságunk.
10. Mikor látogatsz bennünket, Megvidámítod kedvünket,
Elhagyjuk a földieket, Hozzád emeljük szívünket.

BOZÓKI Mihály, *Katolikus karbéli kótás énekeskönyv, Vác, 1797, 205.*

9. Uram Jézus, maradj nálam, Légy setétbe[n] fényes napom,
Távozzék lelki homályom, Ó igaz világosságom.
10. Mikor látogatsz engemet, Megvidámítod kedvemem,
Elhagyom a földieket, Hozzád emelem szívemet.

A tanulmányok korábbi megjelenési helyei

A pietizmus sajátosságai a Kárpát-medencében

= *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 41–54

Katolikus megújulás Magyarországon a 18. században

Elhangzott a *Keresztény megújulási mozgalmak (1500–1800)* című konferencián. Rendezte az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2018. április 5.

A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon

= Magyar Könyvszemle, 1987, 161–172

A magyarországi nyomdászáttörténet-írás kezdetei

= Magyar Könyvszemle, 1982, 19–32.

Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia korában

= *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon közzöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 331–342.

A pozsonyi Gelehrte Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften

Előzményei:

Kolligátum: Tanulmányok a betvenéves Bíró Ferenc tiszteletére, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Budapest, Ráció, 2007, 404–411.

Tudományok és irodalom, latin- és anyanyelv Windisch Károly Gottlieb pozsonyi tudós társaságában (1752–1762) = Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században, szerk. KASZA Péter, KIS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2), 219–228.

A 18. századi magyarországi respublica litteraria a tudóslevelezések tükrében

= *Ünnepi kötet Maróth Miklós betvenedik születésnapja tiszteletére*, szerk. FODOR György, SARBAK Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2013, 145–152.

Róka János történetírói tevékenységéről

= *Hármas törekvés: A váci katolikus papság és értelmiség identitás keresése a 18–19. században*, szerk. BOROS István, Budapest, Szent István Társulat, 2018, 91–105.

Eszterházy Károly egri püspöki beiktatása

Elhangzott Egerben, 2016. május 5-én a *Legújabb kutatások az Egri Egyházmegye történetéből* című konferencián.

Hitvita a rózsabegyi evangélikus gimnáziumban az 1640-es években: Ján Kucsera nyomtatott és kézíratos művei

= *A Duna vallomása: Tanulmányok Kájer István betenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna, PILECKY Marcell, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006, 187–195.

17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról

= Napút, 19, 2017, 117–129.

Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből

= *Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában / Literárne a jazykové interakcie v procese integrácie*, szerk. František ALABÁN, VARGA Gyula, Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Filologická Fakulta, Katedra Hungaristiky, 2005, 35–42.

Gyalogi János epigramma-füzetére

Elhangzott Debrecenben *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma* című (III. neolatin) konferencián, (2017. december 5–7).

Argenis-fordítás és időmértékes versek 1761-ből

= *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000, 224–231.

Eklogák a XVIII. századi magyarországi irodalomban az 1770-es évekig

= *A klasszikus görög-római ókor a magyar művelődésben és tudományban: Tanulmányok*, szerk. Kráhling Edit, Budapest, Szenzár, 2003, 72–79.

Napló misszálisekben – Egy humanista műfaj határaitól

= *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Kiadó, 2007, 373–380.

A Jesu dulcis memoria 1700 körüli magyar nyelvű variánsairól

= *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Budapest, Reciti, 2015, 343–353.

Névmutató

- Ab Hage, Laurentius Benjamin 74, 80
 Abádi Benedek 70, 71
Abafi Lajos 222
 Acsády Ádám 124
 Adány András 97
 Ágoston Péter 232, 234
 Akai János 97
Alabán, František 220, 238
 Alexandra Pavlovna 83
 Almási János 146
 Althan Mihály 88–90
 Amalek 172
 Ambrosovszky Mihály 146, 147
 Ambrózy György 184, 185
 Andreanszky Ádám 218
 Androvics Miklós 147, 149
 Annás főpap 194
 Antoni Sámuel 18, 19
 Ányos Pál 225
 Apor család 197
 Aranka György 122
 Argenti, Joannes 188
 Aristoteles 102, 118
 Arnd, Johann 17
 Artz comes 139
 Árvai György 96
 Árvay Mihály 58, 59, 83
 Atzél Péter 202
 Avancinus, Nicolaus 169
- Baan → Bán
Babits Mihály 227
 Backer, Aloysius 188
 Backer, Augustin 188
 Bacon, Francis 104
 Bágyoni Benedek 164
Bajáki Rita 187
 Bajzáth József 136
 Balassa Bálint 164
Balassa Brúnó 154, 155, 220
 Balassi Bálint 185
Balázs Éva, H. 221
Balázs József 145
Balázs Mihály 29, 237, 238
 Balduin, Fridericus 154
 Bálintith István 191
Balla Lóránt 187
 Balog György 62, 74
 Balog Miklós 132, 137
Balogh József 221
- Balogh Piroska* 129
 Balthasar, SJ[P] 139
Bán Imre 180, 225
 Bán János 157
 Bán Mihályné Pongrácz Barbara 160, 163, 184
Bán Péter 150
 Bán, Thomas 185
 Baraňek → Bárány
 Bárány György, Szenicei 13, 17, 22–26
 Bárány János, Szenicei 14, 24
 Baranyai János György 165
 Barclay, John 201–204
 Barcsay Ábrahám 225
Bárdos Kornél 145
 Barkláj, Barclaus → Barclay
Barner, Wilfrid 217, 221
 Baróti Szabó Dávid 209, 216
 Barre, Joseph 103
 Bársony György 160
Barta István 167, 170
Barta László 154
Bárth Dániel 31
Bartók István 29, 180, 187, 237, 238
 Báthory István 61, 194, 195
 Báthory Kristóf 195
 Báthory Zsófia 165
 Batthyány József 138, 146
 Bayle, Pierre 102, 118
 Bedekovics Kazimir 97
Békés István 201
 Bél Mátyás 13–25, 28, 58, 69, 72, 78, 80, 81,
 102–104, 121, 122, 125, 127, 128, 224
 Belavius, Thomas 157, 158
 Belchamps, Carolus 165
 Bellarmino, Roberto 131, 159
 Bellavicz Gábor István 166
 Bellobradenus, Paulus 158
 Belnay György 63
 Benczur József 122
Bendel, Rainer 10
 Benedek, XIV., pápa 33, 34, 36
 Beniczki Gáspár 157
 Benkő József 60, 61
 Benyák Bernát 33, 216
 Bercsényi Miklós 164
 Bernát, Clairvauxi Szent 229, 231, 232
 Bernis, François-Joachim de Pierre 113
 Bertasch András 20
 Bertholdi János 96
 Bertram, Friedrich Samuel 25

- Bessenyei György 125
 Bethlen Gábor 61
 Bethlen Miklós 218, 220, 223
 Betsky László 63
Bíbor Máté 195
 Bikfalvi Falka → Falka
Bíró Ferenc 237
 Bíró György 96
 Bíró István 123, 128, 193, 225
 Birsí Ferenc 207, 208
Bitskey István 126, 154, 166
 Bocatius János 135
 Bocskai Gábor 195
 Bod Péter 57, 61, 66, 70, 72, 83, 86, 127, 129
 Boér Sándor 201
 Boerner, Fridericus 105
Bogár Judit 232
Bojtár Endre 30
 Boka Miklós 199
 Bonfini, Antonio 170, 174
 Bora, Katalin (Luther M. felesége) 198
Boros István 35, 237
Borsa Gedeon 80, 237
 Boschitz, Stephan 74
 Boyle, Robert 104
 Bozóki Mihály 236
 Breiner, Joannes Sigismundus 166
 Breitor, Elias 12
 Breuer (nyomdászdinasztia) 72, 74
 Breuer János 75
 Breuer Lőrinc 75
 Breuer Sámuel 75
 Breuer Zsófia 75
 Brodarich István 136
 Bruckenthal Sámuel 78
Bubryák Orsolya 166
 Buchan, Franciscus Antonius 166
 Buchholtz György 215
 Buchler, Johannes 218
Budak, Neven 166
 Bullion, Gottfried 208
 Burius János 81

 Caesar, Julius 69
 Calamatus, Alexander 174
 Canisius, Petrus 131
 Capecius, Ferdinandus 188
Čaplavič, Ján 80
 Carlowsky János 20
 Caroli → Károli

 Castellione, Sebastiano 17
 Cetto, Ignatius Franciscus Xaverius 166–170, 174
 Charchelius, Tobias 170
 Chižek → Czizek
 Cicero 62, 74, 217, 218
 Clementis család 179
 Clementis Zakariás 156, 158, 159, 161, 179
 Constantinus, Nagy 175
 Cornides Dániel 64, 65, 76, 79, 80, 86, 122, 124, 127–129, 132, 134–136, 141
 Corvin → Mátyás
 Cosmerovius, bécsi nyomdász (1679) 168
 Crastina Dániel 62
 Culmer, Johannes 157
 Cyprian, Ernst Salomon 26
Czeglédy Sándor 229
 Czeles Márton 39, 43
 Czernetius, Johannes 157
 Czirbesz Jónás András 78, 122, 127–129
 Czizek, Nicolaus 74, 80
 Czobor Erzsébet → Thurzó Györgyné
 Czvittinger Dávid 64, 68, 78

 Csáki Miklós 190
 Csáky Imre 166
 Csáky László 165
 Csáky Péter 164
Csanak Dóra, F. 129
Csapodi Csaba 33
Császár Elemér 216
 Csázmai István 61
 Csécsi Ferenc 96, 97
 Csécsi János 96
 Cseles → Czeles
Csepregi Zoltán 10–18, 22–25, 27
 Csete István 187
 Csetri Elek 129
 Csetri Lajos 211

 Dadan, Johannes (jun.) 73, 80
 Dadan, Johannes 62, 73, 80
 Dávid, király 175
Deé Nagy Anikó 225
 Democritus 195
 Desericzky Ince 136
 Dessewffy Tamás 69, 78
 Dietericus, Conradus 159
 Dindár István 191
 Dirner, Tobias 188

- Dobai Székely Sámuel 63, 65, 66, 70, 122–125, 127, 129
Dóbkék Agnes 145
 Dobner Ábrahám 197
Dobszay László 125
 Dollencz Károly 96
 Domokos Antal 191
 Domokos János 191
 Don Paolo, kanonok 140
Donáth Regina 89
 Driesch, Gerhard Cornelius 16, 124, 128, 214, 224
Drugeth → *Homonnai Drugeth*
Dümmert Dezső 40, 43
 Dürer, Albrecht 68
 Dzian István 96
- Eckhardt Sándor* 185, 202
Ecsedy Judit, V. 23
 Éder János 95, 97
 Eleonóra császárné 166
 Engl Antal 133, 139, 140
 Englmájer Sámuel 148
 Enyedi János 79
 Epicurus 119
 Erasmus, Rotterodamus 217, 219
 Erdődy Gábor 124, 145
 Erdődy György Lipót 166
 Erdődy László Ádám 166
 Erich, Erikus 74
 Ertel → Oertel
 Esterházy Dániel 134, 142
 Esterházy Ferenc 146
 Esterházy Ferenc (ifj.) 146
 Esterházy Gábor 146, 147
 Esterházy Gábor 165
 Esterházy Imre 16, 128, 214, 224
 Esterházy Nep. János 142
 Esterházy László Ignác 165
 Esterházy Mihály 165
 Esterházy Miklós 154, 179, 224
 Esterházy Miklós Antal 165, 168
 Esterházy Pál 165, 166
Esze Tamás 229
 Eszterházy György 165
 Eszterházy Károly 5, 32, 33, 131, 145–149, 237
Etényi Dóra, É. 166
Fabó András 66, 72, 179, 185
- Fábrý Pál 105, 115
 Faicsér Ferenc 136
 Falka Sámuel, Bikfalvi 83
 Faludi Ferenc 31, 32, 95, 135, 189, 193, 211, 216
 Falusy Miklós 164
 Fancsali Jób János 185
 Fancsali Jób Mátyás 184
 Farkas, soproni ev. rektor (1773) 129
Fazakas Gergely Tamás 166
 Fejér Antal 201
 Fejér György 78
 Fejérvári Károly 60, 67, 76–78, 80, 81
 Felbinger, Ignaz 131, 132
 Félegyházi Tamás 73
 Fénelon, François 201
 Ferdinánd, III. 164
 Ferdinánd, IV. 164
 Ferenc, Lotharingiai 190
 Festetics család 199, 107
 Filitzki János 135
Fináczy Ernő 87, 94, 132
 Finck, Caspar 183
 Fischer Dániel 103, 122, 127
 Fischer, Johann 74
Fitz József 57
 Fonovics János 96, 97
Font Zsuzsá 10, 15, 20
 Foresius, Johannes 168–170
Forgó András 31
Földesi Ferenc 65, 123, 128, 225
Fraknoi Vilmos 167
 Francke, August Hermann 10–16, 17, 20, 22, 24, 25
 Francz Mátyás 197
 Freylinghausen, Anastasius 28
 Fridvalszky János 129
Friwaldszky János, id. 129
 Frobenius (nyomdászdynasztia) 68
 Füssi Piusz 213
- Gábor Csilla* 187, 238
 Gálfalvi Ozdi Ferenc 33
 Gall András 96
Gálos Rezső 208
 Gánóczy Antal 135, 136
Garber, Klaus 211
Gedei Sándor 146
 Geiger Mátyás 97
 Gellért, Szent 136

- Georgius → Gorgius
 Gergely, Nazianzi Szent 218
 Gerő György 202, 208, 209
 Geysa → Géza
 Géza, I. 133, 137
 Ginlibich, Georgius 140
 Gizella, Boldog 131, 136
Glatz Ferenc 130
 Glazer (Vitriarius), Matthaeus 74
 Gleditsch, Friedrich 68
 Gold József 105, 115
 Gorgius (Gorgias), Valentinus 188, 189, 194
 Gorkóczi István 158
Gorzó Gellért 230, 231
 Gottgeisl János 97
 Gottsched, Johann Christoph 225
 Gönczi György 72
 Gönczi Miklós → Pálházi Gönczi
 Gracza, Johannes 158
 Graff András 81
 Graff Gábor 95
 Grassalkovics Antal 146, 147, 214
 Grebner Antal 97
 Grigely József 219
 Grimus, Franciscus Carolus de 165
 Grosch, Andreas 157
 Grotius, Hugo 204
 Gründer Gottfried 73
 Guarino da Verona 182, 220
 Guidobaldus, Maximilianus 165
 Gusztini János 145, 146, 148, 149
 Gutgesell, David 72, 75
- Gyalogi János 5, 135, 187–199, 238
Gyenis András 44
 György, Szent 171
 Gyulaffi Lestár 195
- Haiman György* 57, 66
 Hajnal Mátyás 228, 230–234
 Hajnóczi Dániel 71
 Haller Antal 201
 Haller János 190
 Haller Pál 189
 Hallwax Ferenc 96
 Hambacher, Johann 75
 Haner György Jeremiás 81
 Hannulik János 135
 Hanzelius, Moyses 157
Hargittay Emil 154, 221, 224
- Hatvani István 129
 Hávor János 95, 96
 Hédervári Lőrinc Imre 164
Hegedűs Béla 29, 101, 106
 Hegedús László 97
 Hegyfalusi György 15
 Hegyi József 96
 Heiter, Bernhard 113
 Hellmayr Antal 213
 Hellmayr Miklós 97
 Heltai Gáspár 60, 82
Heltai János 153, 158
 Heraclitos 195
 Herchl Antal 236
 Hermachus 119
Hermann István 31
 Hermes Trismegistos 102, 118
 Hess, Andreas 57, 61, 66, 69, 78, 81
 Hevenesi Gábor 39–41, 43, 44, 78, 83, 171
 Heyinger, Andreas 167
 Hieronymus, Carolina 105
Hilócskai Ágnes 126
 Hodik János 154, 224
 Hoffgreff György 60, 82
 Hoffhalter, Raphael 61, 72, 81
Holl Béla 227, 228, 233
 Holló Zsigmond Xavér 165
 Hollovich Pál 164
 Holtz, Joannes Fridericus 165
Hóman Bálint 39
 Homonnai Drugeth János 165
Homza, Martin 166
Hopp Lajos 126, 222
 Horányi Elek 68, 79, 81, 101, 122, 123, 129, 132
 Horatius 136, 184, 225
 Horler, Stanislaus 157
Horn Ildikó 166
Horváth János [íjf] 39
Horváth Mária 129
 Horváth Mihály 97
Höbényi György 39, 40
 Hriágyel Márton 201
 Hruskovics Sámuel 18, 21
 Huber/Hubertius (1762) 149
Hubert Ildikó 187
 Hulsemann, Johann 157
 Hunyadi János 182
 Huszár János 95, 96
 Huszti István 17

- Hübner Mihály 95, 97
- Ibellaker, Josephus 212
- Ignác, Szent 194
- Illei János 97
- Illésházy Gábor 179
- Illésházy Gáspár (†1648) 153, 155, 157
- Illésházy Gáspár 153, 155
- Illésházy Gáspárné Thurzó Ilona 153
- Illésházy György 156
- Illésházy István 153
- Illik Péter* 129
- Illyés András 171
- Illyés István 174, 232
- Imre Mihály* 166
- Inchofer Menyhért 40, 44, 47
- István, Szent, magyar király 34, 139
- Iváncsics János 96, 139
- Iványi Béla* 99, 107
- Jagachich Péter Ignác 165
- Jankó Mihály 134, 141, 142
- Jankovich Miklós 66, 76, 78
- Jankovics József* 187, 218–220, 223, 238
- Jánosi Miklós 190
- Janus Arrabonansis → Róka János
- Janus Pannonius → Id. még Róka János
- Janus Pannonius 134, 135, 181–183, 215
- Jászay Mihály 218
- Jaszlinszki András 137
- Jedlicska Pál* 201
- Jentzsch, Christianus 157
- Jeszenák Pál 124
- Jeverus, Johannes 16
- Jony János 75
- Joob → Fancsali Jób
- József I., király 165, 166
- József, II., király 94
- Julianus (13. sz.), domonkos szerzetes 39
- Justinianus 175
- Juvencius, Josephus 212
- Kájoni János 227, 228, 230, 231, 233, 234
- Kakucska Mária* 129
- Káldi György 73
- Káldi Márton 172
- Kalmár György 209
- Kálnoki Ádám 166
- Kanizsai Orsolya 62, 70, 71
- Kant, Immanuel 30
- Kaprinai István 65, 68–70, 78, 129, 132–134, 137, 139, 141
- Kardos Tibor* 182
- Károli Gáspár 23, 73
- Károly, III. (VI.) 88, 189
- Károlyi Sándor 190
- Kassai Pál 73
- Kastenholtz Honorius Vilmos 4, 101–107, 115, 116
- Katona István 122, 129, 136
- Kauder, Wilhelmus 62, 73, 80
- Kazinczy Ferenc 122, 126, 130, 209, 222
- Kazy János 95
- Kazzay Sámuel 72, 73
- Kecskeméti Gábor* 180, 215
- Keglevics Zsigmond 214
- Kelcz Imre 97
- Kelemen Antal 96, 97
- Kelemen, VIII. pápa 93
- Kempelen Engelbert 115
- Kempelen Farkas 101, 104–107, 114, 115
- Kende József 137, 208
- Kénosi Tözsér János 65
- Kerchelich Boldizsár 129
- Kerekes Dóra* 16
- Kereskényi Ádám 202
- Keresztúri Pál 220
- Kerman János 13
- Kermann → Krman
- Kern János Mihály 105, 115
- Kertész → Szenczi Kertész
- Kéry János 140, 164
- Keserű Bálint* 14, 26
- Kézai Simon 137, 138
- Kilián István* 214
- Király → Regis
- Kis Farkas Gábor* 237
- Kisdi Benedek 232
- Klaniczay Tibor* 39, 64, 185, 201, 225
- Klanitzta Márton 179
- Klausz Ignác 97
- Klausz Mihály 95, 96
- Klein János Sámuel 66, 80, 81
- Klementis → Clementis
- Klimo György 32–34, 65
- Klöss Jakab 72, 75
- Knapp Éva* 187, 189
- Koch, Ernst* 26
- Kókay György* 57
- Kolinovich Gábor 82, 128

- Kollár Ádám Ferenc 82, 122, 136
 Koller Ignác 32, 33, 136, 146
 Koller Ignác 95
 Koller József 122, 125, 129
 Kollonich Lipót 39, 42–44, 166
 Kollonitz Ádám 166
 Komáromi Csipkés György 124
Komlonszki Tibor 211
Kónya Franciska 174
 Koppi Károly 65, 129
 Korabinszky János Mátyás 80
 Korneli János 95, 96
 Kornis Antal 190
 Kornis Ferenc 191
 Korholt, Christianus 128
Kosáry Domokos 39, 94
 Kovachich Márton György 67, 82, 100, 122, 130
Kovács Béla 145
Kovács Máté 57
Kovács Sándor Iván 183
Kovács Sándor, V. 57, 77, 182
Kozma Andor 201
 Köleséri Sámuel 124, 189
 Körver Elek 214
Krauss, Karl-Peter 10
 Kriebel János 62, 66, 67, 69, 70, 72–77, 80
 Kriegleder, Wynfrid 101
 Kristóf Lilla Alida 171
 Kristóf, Szent 157
 Krmann Dániel 13, 18–21, 23, 25, 26, 128, 194, 198
 Krolp, Venceslaus 80
 Kubiny Sándor 184
 Kučera, Ján 5, 153–161, 180
Kulcsár Péter 167
Kulin Ferenc 126, 222
 Kupeczky János 68, 104

Labádi Gergely 227
 Lackner Kristóf 62
 Ladislaus → László
 Lakits György 94
 Lama, Bernardo Andrea 34
 Lampe, Friedrich Adolph 82
 Landerer (nyomdászcsalád) 73, 74, 129
 Láng Mátyás 215
 Langetlius SJ 140
 László király, Szent 5, 137, 138, 163–177, 191, 238
 László, III. 137
Lausberg, Heinrich 227
 Lázár Antal 189, 197
 Lázár János 123, 128, 135, 193, 225
Lebmann, Hartmut 11
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 16, 20, 40, 102, 118, 128
 Leleszi János 188
Lengyel Ágnes 176
 Lengyel András 60
 Lessius, Leonardus 192
Librandi, Rita 32
Lichner Pál 81
 Lintzing (nyomdász, 18. sz.) 75
 Lipót, I., király 164–167
 Lippay György 164
 Lippay Miklós Ferdinánd 165
 Lipsics Mihály 97
 Lipsius, Justus 217–219
 Liptay István 168, 170–172, 174–177
 Liszkay János 158, 180
 Livius 102, 118
 Lobkovitz herceg 138
 Lochmann Mátyás 72
 Lochmann Pál 157
 Lőrántffy Zsuzsanna 198
 Loska György 97
 Lossius, Lucas 161
Lökös István 198
 Luby, Georgius 184
 Ludolf, Hiob 40
Luffy Katalin 166
 Lugosi Zsigmond 191
Lukačka, Ján 166
Lukács László 95
Lukácsi Zoltán 30, 171
 Lukianus (Lucianus) 102, 118
Lukinich Imre 201
 Luther Márton 23, 160, 198

 Mabillon, Johannes 138
Maczák Ibolya 129, 171
 Macskási Ferenc 191
 Macskási Miklós 189
Madás Edit 166
Magassy László 219
Magassyiné Molnár Katalin 219
 Mager András Benedek 164
 Maholány Ignác 165
 Maholány József 166

- Major Márton 61
 Major Pál 65, 66
 Makai János 60
Makkai László 229
 Makó Pál 189
 Manlius János 86
 Mannagetta, Johann Georg 16
 Mannel → Manlius
 Mantskovit Bálint 71
 Manutius, Aldus 63, 68
 Mányoki János 68
Margócsy István 29, 126, 222
 Mária Terézia 5, 34, 87–97, 105, 106, 132, 194, 237
 Mária, Szűz 156, 157, 176
 Martialis 184
 Márton, Szent 171
 Mártonffy István 161
 Marxer 139
 Mascovius, Johannes Jacobus 124
 Masenius, Jacobus 193
 Massonius, Christophorus 157
 Matthaides Sámuel 74, 124, 179
 Mátyás, I. 69, 70
 Maxai Balázs 191
 Maxai Mihály 191
 May István 201
 Mayer Mihály 77
Mayer, Theodor 42
Medgyesy-Schmikli Norbert 167, 171, 174
 Meermann, Gerard 68
 Melius Péter 72
 Menestartfer, Johannes 78
 Mérey 133, 139
Mészáros István 220
 Metrodorus 119
Mezei Márta 126, 130, 222
Mezey László 177
 Migazzi Kristóf 131, 135
Migne, Jacque Paul 227
 Mikes Kelemen 126, 222
 Mikovényi Mór 201
 Mikulich Sándor Ignác 165, 169, 170
 Miletz Illés 21, 22
Millei Rita 232
 Miller Jakab Ferdinánd 57, 61–63, 66, 76–79, 83, 132, 134, 135, 143
 Mindszenti János 164
Misiamik, Ján 185
Miskolczy Gyula 167
Misóczkei Lajos 146
 Mitsinsky János 19, 20
 Mlinarovich, Elias 75
 Moesch Lukács 211
 Mohl Illés 21
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 102, 104, 105, 118
 Moller Ottó Károly 128
 Molnár Gergely 211
 Molnár János (íj.) 97
 Molnár János 96, 207, 209
Monay Ferenc 43
 Montecuccoli, Raymundo 165
 Morelli Lipót 97
 Mórocz Ignác 97
 Mossóczy Zakariás 71
 Mózes 172
 Möllenhoff, Christian Nicolaus 16
 Muesser Kristóf 95, 97
 Muratori, Ludovico Antonio 31–36, 216
 Musa, Antonius 113
 Muszka Antal 96
 Müller, W. G. 122, 217
 Nádasy Ferenc 164, 165
 Nádasy Tamás 70, 71
 Nagy Ignác → Séllyei Nagy Ignác
Nagy István 42
 Nagy János 95
Nagy Márta 17
 Nagy Zsigmond 165
 Nagyfalvi Gergely 223
Négyesy László 209, 229
 Németh János 57
Németh László 35
Némethy Lajos 176, 188
 Nepos, Cornelius 62, 74, 102, 118
 Nerius, Emmanuel 189
 Nyáry Krisztina (Thuzó Imréné, mad Esterházy Miklósne) 154
 Nyíró Ádám 97
 Oczowinus (Oczovius), Andreas 157, 158
 Oertel János Gottfried 18, 128
 Okolicsány Éva 184
 Okolicsány János 190
 Okolicsányi György 184
 Okolicsányi Mihály 183, 184
 Orczy család 202

- Orczy Lőrinc 129, 227
 Ordódy Ferenc 165
Orosz László 209
 Ostrozith, Matthias 157
 Ostrozith, Nicolaus 157
 Ostrozith, Paulus 157
 Otzenassek, Adamus Ignatius Wolffgangus
 166
 Oven → Owen
 Ovidius 27, 102, 118, 123
 Owen, Johannes 181
- Paar József 97
 Padányi Bíró Márton 31
 Pahy László 165, 169, 170
 Paintner Mihály 212
 Pákay Ferenc 165
 Pál Imre 192
 Pál, Szent 173, 181
 Palásthy Márton 129
 Páldi István 61
 Pálffy János Ferdinánd 165
 Pálffy Miklós 164
 Pálffy Tamás 165
 Pálházi Gönczi Miklós 62
 Pallitsch Ignác 95
 Palma Károly Ferenc 132, 134, 138, 141, 142
 Palm, Johann David 166
Pándi Pál 64
 Pap → Szathmárnémeti
 Pápai Páriz Ferenc 66
Papp Kinga 166
 Parhamer, Ignaz 132, 139
 Páriz → Pápai Páriz
 Parschitius Illés 156, 159
 Passionei, Domenico 33
 Patachich Ádám 135
 Patai András 96
Pataky Dénes 83
 Pataky János 165
 Pater Pál 68
Patonay Lajos 171
 Paullini, Christianus Franciscus 40, 53
Payr Sándor 20
 Pázmány Péter 73, 126, 154, 156, 167, 171,
 179, 224
 Pejazevich, Nicolaus 189
 Pelikan 142
 Perliczi János Dániel 17, 124, 128
 Péter, I., király 137
- Péteri Takács → Takács
 Petersen, Johann Wilhelm 15
Pethő Jenő 208
 Pethő Zsigmond 164
Petrák Mihály 124
 Petri András 228, 234
 Petrovics → Petrovitzius
 Petrovitzius (Petrovics), Matthias 179
 Petrovitzius, Elias 179
 Petrovitzius, Jacobus 181, 184
 Petrovitzius, Zacharias 179, 184, 185
 Petróczy István 24
 Petróczy Istvánné 24
 Petrus → Péter
 Peucker György 214, 215
 Phaedrus 134, 142, 181
 Piere József 125
 Pilgram, Johann Sigmund 26
 Pinka Ferenc 97
 Pintér József 96, 97
Pintér Márta Zsuzsanna 215
 Pirgl, Casparus 157
 Piscator, Philippus Ludovicus 211
 Platon 119, 183
 Platthy Mátyás 97
 Plinius Caecilius Secundus, Caius 196, 217
 Plöckner, Franciscus Wolffgang 166
 Plöckner, Wolffgang 166
 Plutarchus 102, 118
Podhradský József 78
Pobánka Éva 32
 Pohl Mihály 21
 Pollucius, Tobias 157
 Poltári Soós Kristóf 157
 Polvaenus 119
 Pongrácz Barbara → Bán Mihályné
 Pongrácz György 184
 Pongrácz Györgyné Suhajda Barbara 184
 Pongrácz István 97
 Pósházy (Pozsaházy) Miklós 62
 Praicz Pál 97
 Pray György 64, 122, 129, 131, 132, 136,
 137, 138, 212
 Prestyánszky János 95
 Prileszki János 95–97
 Prinzenius, kanonok 140
 Prudentius 181
 Puchperger Márton 95
 Pucz Antal 126
Pukánszky Béla 99, 106

- Püspöki András 193
 Pythagoras 102, 117, 118
- Quintilianus 181
- Raabe, Paul* 10
 Rabl, Johann Wolfgang 165
 Racine, Jean 102, 118
Rácz Lajos 105
 Ráday Gedeon 76
 Ráday Pál 227, 229–232, 234, 235
 Rädltz Ferdinánd János 67
 Radvánszky János 21
 Rajcsány György 95, 96
 Rajcsányi Ádám 122
 Rájnis József 207, 209
 Rákóczi Ferenc, I. 165
 Rákóczi Ferenc, II. 126, 188, 196
 Rákóczi György, I. 198
 Rákóczi György, II. 198
 Rakovszky, Stephanus 185
 Rambach, Sebastian 21
 Ransanus, Petrus 71
 Raphanides, Johannes 157
 Rasy, Nicolaus 158
 Rauch Ignác 209
 Ravius, Matthias 60
 Reck József 97
 Regis Márton 13, 161
 Reimann, Jakob Friedrich 68
Reingrabner, Gustav 14
 Relowski, Thomas 157
 Retz, Franciscus 190, 192
 Révai Miklós 209, 211
 Rezik János 74, 124, 179
 Ribay György 67, 76, 77, 80
 Ribiny János 81
Riedl Frigyes 218, 219
Ritter Márton 188
 Rogallen, Friedrich 26
 Róka János 5, 35, 131–144, 237
Rónay György 32
 Rost Tamás 95, 97
 Rotarides Mihály 68, 124
 Roth Károly 96, 97
 Rottal János 165
 Rousseau, Jean-Jacques 105, 106
 Royer (nyomdászdinasztia) 59, 62, 73
 Roys Ignác 95, 97
 Rozsnyai János 73
- Rozsondai Marianne* 33
 Rudolf, császár (1584) 83
 Rukel, Sigismundus 168
 Rummy Károly György 126
- Sághy Mihály 146
 Sajnovics János 125
 Salamon (Salomon), bibliai király 175
 Salamon, magyar király 173, 175
Sándor István 65
 Sannazaro, Jacopo 212
 Sárdi (nyomdász) 75
 Sárfi (Sarffy) István 181
 Sárosi Sándor 96
 Sartoris János 17, 22, 24, 26, 27
 Sartorius András 220
 Sartorius János, M. 15, 229, 231, 234
 Sauer János Antal 165
 Sautersheim Ignác 105, 115
 Scharfy → Sárfi
 Schedius Lajos 78
Schermann Egyed 87–89, 94
 Scherzet, Johannes Adamus 159
 Schleger György László 164
 Schmal András 72, 74, 185
 Schmeltzer Ignác 96
Schmidt János 22, 23
 Schmidt Miklós 95
 Schmidt, Petrus 164
 Schmidt, Tobias Augustinus 164
 Schmidthauer András 96, 97
 Scholtz Dániel 75
 Scholtz Kristóf 71
 Scholtz Tamás 75
 Schotter János 97
 Schöpflin, Johann Daniel 68
 Schultz (nyomdász) 72, 74
 Schupanzigh András Frigyes 32, 33
 Schurmann, Anna Maria 114
 Schwandtner János György 17, 78
 Schwartzwalder Jeremias 13, 25
 Sebastianus, bécsi skót apát (1684) 165
Sebestyén-Spielmann Mihály 225
 Seckendorf, Veit Ludwig 11
Seenann, Gerhard 10
Seidler Andrea 100–102, 107
 Seivert János 81
 Séllyei Nagy Ignác 32–35
 Sennyei Pankrácius 165
Seres István 224

- Serfőző József* 44
 Seutel, Petrus Justus 215
 Severini János 129
 Severini Márk 74
 Severini Pál 21
 Sgollanits József Ferenc 101, 105, 115
Sík Sándor 227
 Simonchicz Ince 61–63, 77, 81, 83
 Sinai Miklós 123
 Sinelli, Emericus (1683) 165
 Singrenius, Johannes 70
 Sintzendorff, Philipp Ludwig 224
 Sintzendorff, Philipp Ludwig Wenzel 19
 Sípek János 97
 Sipkovics János 71
 Sixtus, Argentinensis 68
 Skerlec Miklós 165, 168, 174, 175
 Skollanics → Sgollanits
 Slavata, Guilelmus 164
 Slavata, Joannes Hieronymus 164
 Smensky, Matthias 73
 Smrecany → Szmrecsány
 Smrtnik, Melchior 157
 Sobek, Carolus 157
 Sobek, Johannes Georgius 157
 Sobieski János 165
 Sommer János 135
Sommervogel, Carlos 188
 Soós → Poltári Soós
 Soreni, Ursoduri 113
 Spangenberg, Norbert 10
 Spener, Philipp Jakob 11, 12, 14, 15, 21, 22
 Spiegel, Jeremias 153, 154, 220
 Spielenberg Sámuel 63
 Splényi Ferenc 97
 Splényi János 96
 Splényi József 97
 Stanislavich Miklós 170
 Stegmann, Josua 183
Stempely Irén 88
 Stenger, Johann Melchior 11
 Stenzl Ferenc 97
 Stepahnus → István
 Stephan (nyomdászdynasztia) 68
 Stüpsits Alojz 83
Stöbl Róbert 129
 Stojka Zsigmond Antal 192
Stoll Béla 57
Stöger, Johann 188
 Stranovius, Georgius 161
Sträter, Udo 10, 13
 Strell, Joannes Antonius Carolus 165
 Suhajda Barbara → Pongrácz Györgyné
 Sylvester János 57, 62, 66, 70, 71, 86

Szabady Béla 42
 Szabó Dávid → Baróti Szabó Dávid
Szabó Flóris 180, 212, 213, 220
 Szabó István 190
Szabó Károly 79, 81, 195
 Szádeczky-Kardos Lajos 188
 Szalbek Károly 146
Szárász Orsolya 166, 187
 Szarka János 129, 132, 134, 141, 142
 Szászky → Tomka Szászky
 Szászky Péter 105, 115
 Szathmárnémeti Pap István 63
 Szatmári Pap Sándor 61
Szaunder József 9
 Szedellár Ferenc 95
 Széchényi Ferenc 64, 107
 Széchényi György 165
 Szegedi Ferenc Lénárd 232, 233, 235
 Szegedi János 96
 Szegedi Mihály 97
 Szegedy János 85
Székely György 39
 Székely Sámuel → Dobai Székely Sámuel
Székely Zoltán 167
 Szelepcsényi György 233, 235
Szelestei N. László 14, 15, 17, 18, 22, 23, 29, 33, 35, 40, 78, 94, 100, 123, 125, 127–129, 135, 154, 170, 171, 174, 183, 187, 191, 215, 220, 223–225
Szelle Béla 57, 79
 Szenczi Kertész Ábrahám 60, 73
 Szenicci → Bárány
 Szentiványi László 59
 Szentiványi Márton 43, 44, 138
Szentpétery Imre 174
 Szentyel → Veresegyházi Szentyel
 Szerdahelyi József (ifj.) 95
Szűjártó M. István 31
Szilágyi Emőke Rita 238
Szilágyi Mariann 32
Szilágyi Márton 29, 237
 Szilágyi Sámuel 123
 Szilvási → Válaszúti
 Szily János 136
Szimonidesz Lajos 19, 80

- Szinnyei József* 65, 188
 Szluha János 97
 Szmrecsány János, 185
 Szmrecsány Péter 157–160
 Szorgenfray kanonok 140
 Szoszna Demeter 236
 Szőlősy Benedek 232
 Szörényi Sándor 43
Szörényi László 166, 168
Szűcs Zoltán Gábor 31
- Takács József, Péteri 129
Tancer, József 101
 Tapolcsányi Lőrinc 95
Tar Attila 11
Tarnai Andor 64, 121, 127, 184, 201, 212, 214
 Tarnóczy István 171, 174
 Telegdi Miklós 83
 Telegdi Sámuel 61
 Telekesi István 42
 Teleki Domonkos 77
 Teleki József 129
 Teleki Sámuel 64, 77
 Tertina Mihály 77
 Textoris, Johannes 185
Thimár Attila 126
 Thornwächter András 81
 Thököly Imre 24, 179, 224
 Thuróczy János 137, 170, 174
 Thurzó György 153–155
 Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet 154
 Thurzó Ilona → Ilésházy Gáspárné
 Thurzó Imre 154–155, 220
Tibenský, Ján 18
Timár Kálmán 201
 Timon Sámuel 85
 Tinctorius, Melchior 157
Toldy Ferenc 222
 Tomka Szászky János 103, 105, 127, 129
Tompa Zsófia 187
 Tordasi János 139
 Torkos András 17, 22–24, 26
 Torkos József 24, 70
 Torma Miklós 191
 Tótfalusi Kis Miklós 61, 66
Tóth Gergely 17, 22
Tóth László 221
Tóth Sándor Attila 219
 Török Mihály 72
 Tőzsér → Kénosi Tőzsér
- Trattner (Bécs, 1770-es évek) 67
 Trausch József 81
 Trautson, Johann Joseph 34
 Trautwein, Gregorius 33
 Trszzenszky, Martinus 184
 Tsétsi János 127
 Turóczy József 95
 Turzó János 22
 Türsch János Dávid 74
Tűskés Gábor 187
- Ueding, Gert* 122, 217
 Urbán, VIII., pápa 51
- Vach, eremita (11. sz.) 137
 Vajda György 157
 Vajkovichs Imre 89, 95–97
Vakarcs Szilárd 225
 Vălcheren, Joannes Petrus 165
Valjavec, Fritž 99, 107, 108
 Van Swieten, Gerard 34, 124
Várady Imre 32
Varga Gyula 238
Varga Imre 57, 188, 198
Várkonyi Ágnes, R. 167, 168
 Vásárhelyi család 202
Vásárhelyi Judit, P. 170, 237
Vásáry Dalma 201
Vásáry István 39
 Vázsonyi Márton 17, 22–24, 26
 Vécsei István 63
 Veresegyházi Szentyel Mihály 60
 Vergilius 181, 183, 212–214
Vesehy, Daniel 13, 18, 21
Vida Tivadar 135
 Vida, Marco Girolamo 212
 Vinczi András 164
 Virág Aloyzia 187
 Virgilius → Vergilius
 Vitéz János 69, 182
 Vitriarius → Glazer
 Vives, Johannes Ludovicus 217
 Voigt, Christoph Nicolaus 15
 Volf, Abraham 26
 Voltaire (François-Marie Arouet) 102, 106, 118
 Vorster, Joannes Christophorus 165
- Wachmann család 75
 Wagner Gergely 61
 Wagner György 24

- Wagner Károly 63, 129, 132, 137
Wallaszky Pál 57, 59–62, 66, 67, 69, 71, 76,
77, 81, 86
Wallmann, Johannes 11, 13, 26
Wallner Ádám 139
Walter Pál 95
Weber Simon Péter 57
Weillhamer Antal 97
Weinert András 18
Weller, Jakob 157
Werbőczy István 62, 70
Weszprémi István 122, 124, 127, 128, 132,
135
Wicus, Jacobus 188
Wilhelmina Amalia, királyné 166, 190
Windisch Éva, V. 82, 100, 101, 130
Windisch Károly Gottlieb 80, 99, 100, 102,
107, 109, 115, 237
Winssowani, Eva 183, 184
Witnyédi István 225
Wix Györgyné 170
Wokál, Dorothea 80
Wokál, Wenceslaus 80
Zászkalitzky, Johannes 238
Zavarský, Sworad 166
Zichy Pál 164
Zmeskál Ádám 184
Zmeskál, Jacobus 179
Zmeskál, Johannes 184
Zolnay Péter 157
Zombori István 121
Zrínyi Miklós 164, 167, 211
Zsámbár Mátyás 233
Zsámboki János 135

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Lelkiségtörténeti sorozatunk kötetében a Kárpát-medence 1800 előtti vallásos áhítatot tápláló irányzataival, az áhítat megnyilvánulásának irodalmi és művészeti emlékeivel foglalkozunk. Szeretnénk a témájuk miatt kitagadott egyházi irodalmi műfajokat értékük és rangjuk szerint elhelyezni az irodalomtörténeti folyamatokban. A Kárpát-medencében egymás mellett keletkezett és élt, különböző nyelvű lelkiségi művek közös örökségünket jelentik, ezen örökség együttes vizsgálatára törekszünk.

